

ISSN 0130-5719

Філософська думка

---

3 1984

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

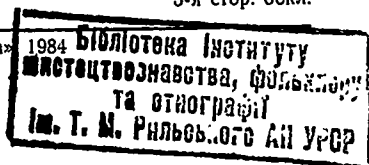
Заснований 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 3 Травень — червень 1984

Київ Наукова думка

З М І С Т

Примножувати внесок філософів і соціологів республіки в соціальний і науково-технічний прогрес	3
Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму	
Формування розумних потреб особи. (Круглий стіл «Філософської думки»)	8
<i>Сохань Л. В., Ануфрієва Р. А., Семке Н. М.</i> (Харків). Соціальна активність жінок у соціалістичному суспільстві	16
<i>Смирнова Н. В.</i> Ліквідація низькокваліфікованої розумової праці в суспільстві зрілого соціалізму	28
Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики	
<i>Заїченко Г. А.,</i> (Дніпропетровськ), <i>Сьолушкін А. В.</i> (Дніпропетровськ). «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і деякі методологічні проблеми історико-філософської науки. (До 75-річчя виходу в світ твору В. І. Леніна)	35
<i>Кур'янович М. Л.</i> (Запоріжжя). «Матеріалізм і емпіріокритицизм» В. І. Леніна і актуальні питання боротьби проти буржуазної ідеології	44
Методологія наукового пізнання	
<i>Депенчук Л. П.</i> До проблеми наукової традиції в природничонауковому пізнанні	45
<i>Денисов В. В.</i> (Москва). Деякі методологічні проблеми марксистсько-ленінського суспільствознавства на етапі зрілого соціалізму	50
<i>Бойченко І. В., Козлова Н. М.</i> (Москва). Проблематика, стан і напрями методологічних досліджень у галузі соціального пізнання	63
З історії вітчизняної філософії	
<i>Горський В. С.</i> До характеристики філософсько-історичних уявлень в культурі Київської Русі	76
<i>Голово Б. А.</i> Республіканська наукова конференція «Духовна культура Києва в історії російського, українського і білоруського народів»	88
Наукові повідомлення	
<i>Липа О. Я.</i> (Івано-Франківськ). Практична єдність свідомості й буття	93
Критика буржуазної ідеології	
<i>Звіллянич В. О.</i> Співвідношення пізнання і практики у сучасних немарксистських філософсько-методологічних концепціях	97
<i>Нарський І. С.</i> (Москва). Методологія П. Фейєрабенда як антидіалектична побудова	110
Рецензії	
<i>Лисенко О. Я.</i> Дослідження методологічної ролі історичного матеріалізму в аналізі форм соціального знання	119
<i>Євдокименко В. Ю.</i> Проблеми нації і національних відносин у працях українських революційних демократів	121
<i>Голубнича Л. М.</i> (Черкаси). Гуманістичний потенціал класичної художньої спадщини	123
<i>Брюховецький В. С.</i> Критика в системі естетики	124
<i>Мамалуй О. О.</i> (Харків), <i>Цехмістр І. З.</i> (Харків). Становлення свідомо-діалектичного природознавства як об'єкт комплексного методологічного дослідження	126
Бібліографічна інформація	96, 118
Пам'яті Я. С. Блудова	128
Наші автори	
	3-я стор. обкл.

СОДЕРЖАНИЕ

Приумножать вклад философов и социологов республики в социальный и научно-технический прогресс, с. 3. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗРЕЛОГО СОЦИАЛИЗМА. Формирование разумных потребностей личности. (Круглый стол «Філософської думки»), с. 8. *Сохань Л. В., Ануфриева Р. А., Семке Н. Н.* (Харьков). Социальная активность женщины в социалистическом обществе, с. 16. *Смирнова Н. В.* Ликвидация низкоквалифицированного умственного труда в обществе зрелого социализма, с. 28. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. *Заиченко Г. А.* (Днепропетровск), *Семущкин А. В.* (Днепропетровск). «Материализм и эмпириокритицизм» и некоторые методологические проблемы историко-философской науки. (К 75-летию выхода в свет произведения В. И. Ленина), с. 35. *Курьянович М. Л.* (Запорожье). «Материализм и эмпириокритицизм» В. И. Ленина и актуальные вопросы борьбы против буржуазной идеологии, с. 44. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Депенчук Л. П.* К проблеме научной традиции в естественнонаучном познании, с. 45. *Денисов В. В.* (Москва). Некоторые методологические проблемы марксистско-ленинского общественнознания на этапе зрелого социализма, с. 50. *Бойченко И. В., Козлова Н. Н.* Проблематика, состояние и направления методологических исследований в области социального познания, с. 63. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. *Горский В. С.* К характеристике философско-исторических представлений в культуре Киевской Руси, с. 76. *Головко Б. А.* Республиканская научная конференция «Духовная культура Киева в истории русского, украинского и белорусского народов», с. 88. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Липа Е. Я.* (Ивано-Франковск). Практическое единство сознания и бытия, с. 93. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Звиглянич В. А.* Соотношение познания и практики в современных немарксистских философско-методологических концепциях, с. 97. *Нарский И. С.* (Москва). Методология П. Фейерабенда как антидиалектическое построение, с. 110. РЕЦЕНЗИИ, с. 119. БИБЛИОГРАФИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ, с. 96, 118: ♦ Памяти Я. С. Блудова, с. 128. НАШИ АВТОРЫ, 3-я стр. обл.

CONTENTS

To Multiply Contribution of Philosophers and Sociologists of the Republic to Social and Scientific and Technological Progress, p. 3. THEORETICAL PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF MATURE SOCIALISM. Formation of Reasonable Requirements of the Personality. Round Table of «Filosofska dumka»), p. 8. *Sokhan L. V., Anufrieva R. A., Semke N. N.* (Kharkov). Social Activity of Women in the Socialist Society, p. 16. *Smirnova N. V.* Liquidation of Low-Skilled Mental Work in the Society of Mature Socialism, p. 28. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. *Zaichenko G. A.* (Dnepropetrovsk), *Semushkin A. V.* (Dnepropetrovsk). «Materialism and Empiriocriticism» and Certain Methodological Problems of Historico-Philosophical Science. (On the 75th Anniversary of Publication of This V. I. Lenin's Work), p. 35. *Kuriyanovich M. L.* (Zaporozhie). «Materialism and Empiriocriticism» and Urgent Problems of Struggle Against Bourgeois Ideology, p. 44. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Depenchuk L. P.* On the Problem of Scientific Tradition in the Natural-Science Cognition, p. 45. *Denisov V. V.* (Moscow). Certain Methodological Problems of Marxist-Leninist Social Science at the Stage of Mature Socialism, p. 50. *Boichenko I. V., Kozlova N. N.* Problems, State and Direction of Methodological Studies in the Field of Social Knowledge, p. 63. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Gorky V. S.* On the Characteristic of Philosophical and Historical Conceptions in the Kiev Rus Culture, p. 76. *Golouko B. A.* The Republican Scientific Conference «Spiritual Culture of Kiev in the History of Russian, Ukrainian and Byelorussian Peoples», p. 88. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Lipa E. Ya.* (Ivano-Frankovsk). Practical Unity of Consciousness and Everyday Life, p. 93. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Zviglyanich V. A.* Relation Between Cognition and Practice in Modern Non-Marx Philosophical and Methodological Conceptions, p. 97. *Narsky I. S.* (Moscow). Methodology of P. Feuerabend as an Antidialectic Construction, p. 110. REVIEWS, p. 119. BIBLIOGRAPHIC INFORMATION, p. 96, 118. ♦ In Memory of Ya. S. Bludov, p. 128. OUR AUTHORS, in the 3d page of the cover.

ПРИМНОЖУВАТИ ВНЕСОК ФІЛОСОФІВ І СОЦІОЛОГІВ РЕСПУБЛІКИ В СОЦІАЛЬНИЙ І НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС

Програмні завдання вдосконалення зрілого соціалізму, стратегія просування до комунізму, визначені XXVI з'їздом партії, розвинуті і конкретизовані наступними Пленумами ЦК КПРС. Квітневий (1984 р.) Пленум ЦК КПРС озброїв партію, радянський народ конкретними установками щодо здійснення поточних і перспективних завдань на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. «Йдеться про те, що на шляху до найвищих цілей партії ми ще маємо розв'язати немало великих і складних завдань, які належать за своїм походженням і характером до першої фази комуністичної формації,— підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко.— У цьому, власне кажучи, і полягає сьогодні головний зміст великої і напруженої роботи по вдосконаленню розвинутого соціалізму»¹.

Велику роль у цій роботі відіграє наука. Прискорення науково-технічного прогресу сприяє швидкому зростанню всіх продуктивних сил суспільства, його економічної та оборонної могутності, розширює можливості розв'язання соціальних завдань. Тому політика Комуністичної партії, Радянської держави спрямована на швидкий і всебічний розвиток наукового потенціалу країни, дальше піднесення ефективності досліджень, зміцнення зв'язку науки з живою практикою вдосконалення зрілого соціалізму. Необхідно добиватися глибоких якісних змін у народному господарстві, безперервного оновлення всіх його галузей на основі новітніх досягнень науки й техніки, широко розгорнути перебудову господарського механізму, вдосконалювати управління. «...Лозунгом дня повинно стати: від правильної думки, у всеозброєнні досвіду — до сміливих дій»²,— вказав товариш К. У. Черненко.

На кожному з цих етапів — від соціальної пізнання до соціальної дії — значення науки неоціненне. Здійснюючи фундаментальні й прикладні дослідження, аналізуючи величезний досвід практично-перетворюючої діяльності, нагороджений в усіх сферах суспільного життя, даючи обґрунтовані рекомендації і прогнози щодо їх дальшого розвитку, вона виконує свою головну, будівничу роль у загальнонародній справі вдосконалення зрілого соціалізму.

Такі відповідальні завдання цілком під силу радянській науці. Рік у рік зростає її інтелектуальний і організаційний потенціал, підвищується ефективність досліджень, стає дійовішим вплив учених на суспільне життя. Так, наприклад, торік економічний ефект від упровадження в народне господарство країни розробок, здійснених науковцями республіки, перевищив 3 мільярди карбованців. Характерно, що такого показника в десятих п'ятиріччі було досягнуто за півтора, а в дев'ятому — за два з половиною роки. Не менш важливий і вплив науки на розвиток духовного виробництва, піднесення культури, освіти, на дієвість ідеологічної, політико-виховної роботи, на процес формування нової людини. Інтенсифікація економіки, нові відповідальні завдання в соціально-політичній галузі, в духовному виробництві і культурному житті країни, потреба «вже сьогодні... бачити горизонти наступного століття»³ — все це вимагає значного прискорення темпів розвитку науки, істотного поліпшення його прогнозування і планування, дедалі зростаючої віддачі від діяльності вчених.

Про шляхи і цілі прискорення науково-технічного прогресу в Українській РСР йшлося на сесії загальних зборів Академії наук УРСР, яка відбулася в Києві 30 бе-

¹ Черненко К. У. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 10 квіт. 1984 р.— Радянська Україна, 1984, 11 квіт.

² Черненко К. У. Промова на зустрічі з виборцями 2 березня 1984 р.— Радянська Україна, 1984, 3 берез.

³ Щербицький В. В. Виступ на загальних зборах АН УРСР, 30 берез. 1984 р.— Радянська Україна, 1984, 31 берез.

резня 1984 року. На ній з доповіддю виступив президент АН УРСР, академік Б. Є. Патон. З трибуни зборів до науковців з академічних установ, до численного загону дослідників з галузевих інститутів, представників вузівської науки звернувся з промовою член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький⁴. Він проаналізував досягнення і наявні недоліки в діяльності вчених республіки, вказав шляхи їх подолання.

Партія ставить масштабні і відповідальні завдання перед суспільствознавцями республіки, підкреслив товариш В. В. Щербицький. Їм належить значно поглибити вивчення проблеми соціальних наслідків науково-технічного прогресу і аналіз тих соціальних чинників, які сприятимуть його дальшому прискоренню. Спираючись на фундаментальні дослідження, слід сконцентрувати зусилля на розробці вузлових питань економічної теорії розвинутого соціалізму, розширити і поглибити економічний і соціологічний аналіз нових тенденцій і явищ у народногосподарському і соціальному житті республіки. «Від філософів, істориків, правознавців ми чекаємо збільшення вкладу в дослідження соціально-політичного і духовного життя нашого суспільства. Глибокого аналізу, наприклад, вимагають питання вдосконалення політичної системи зрілого соціалістичного суспільства, становлення його безкласової структури, дальшого розвитку національних відносин, демографічної обстановки і зміцнення сім'ї, поглиблення демократичних начал в управлінні виробництвом, соціального розвитку села, класового загартування, комуністичного виховання молоді»⁵.

Учені-суспільствознавці АН УРСР досягли певних результатів у дослідженні соціально-економічних проблем вдосконалення розвинутого соціалізму, філософсько-методологічних основ наукового світогляду, питань регулювання суспільних відносин, розвитку духовної культури радянського суспільства, критики антикомунізму. В Інституті філософії АН УРСР вивчено комплекс фундаментальних проблем, пов'язаних зі з'ясуванням основних закономірностей діалектики діяльності і культури, що має важливе значення при формуванні світогляду особистості. Зроблено перші кроки в напрямі здійснення науково-теоретичних розробок, які ведуться відповідно до вимог і настанов червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС і червневого (1983 р.) Пленуму ЦК Компартії України⁶.

Важливим чинником у прискоренні прогресу нашої суспільствознавчої науки стають організаційні заходи, які були обговорені і схвалені на загальних зборах АН УРСР 30 березня 1984 року. Передусім ідеться про впровадження принципово нової форми організації досліджень: визнано за доцільне розробити і здійснити в республіці поряд з науково-технічними і суто науковими програмами. Вони спрямовані на комплексне розв'язання вузлових наукових проблем на основі оптимального поєднання фундаментальних і прикладних досліджень, передбачають проведення їх за єдиним планом і загальною стратегією. Такі програми будуть корисні у розв'язанні фундаментальних проблем природничих і технічних наук, зазначив товариш В. В. Щербицький. Водночас він підкреслив, що нині «настав час подумати і про здійснення в дванадцятій п'ятирічці республіканської комплексної програми суспільствознавчого профілю, наприклад, з актуальних питань комуністичного виховання»⁷.

Проблеми комуністичного виховання трудящих посідають одне з центральних місць у теорії і практиці будівництва нового суспільства. Вони перебувають немовби на перетині магістральних ліній наукового пошуку філософів, соціологів, психологів, представників усіх галузей суспільствознавства.

Тим-то й спричинений жвавий інтерес наукової громадськості республіки до згадуваної програми, а також той широкий резонанс, що його набули питання, пов'язані з її розробкою, визначенням у її рамках цілей та методів організації досліджень серед практичних працівників, діяльність яких пов'язана з виховним про-

⁴ Див: Радянська Україна, 1984, 31 берез.

⁵ Там же.

⁶ Докладніше про напрями дальшого розгортання філософських досліджень у республіці йшлося у передовій статті нашого журналу «Філософські дослідження — на рівень завдань, поставлених червневим (1983 р.) Пленумом ЦК КПРС і червневим (1983 р.) Пленумом ЦК Компартії України» («Філософська думка», 1983, № 5, с. 3—10).

⁷ Радянська Україна, 1984, 31 берез.

цесом, насамперед — керівників трудових колективів, працівників громадських організацій, освіти й культури, ідеологічних установ та ін.

Така загальна увага цілком закономірна ще й тому, що сама ідея розробки республіканської комплексної наукової програми суспільствознавчого профілю знаменує собою новий підхід до перспективного й поточного планування суспільнонаукових розробок у республіці, спробу заздалегідь і на тривалий період організувати дослідницьку діяльність багатьох тисяч науковців. Як підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко у виступі на засіданні першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання, «одинадцята п'ятирічка нині вийшла на надзвичайно відповідальний рубіж виконання тих масштабних комплексних програм, від яких залежить зростання економічної і оборонної могутності нашої Батьківщини, підвищення матеріального і духовного рівня життя радянських людей. Разом з тим слід уже тепер вести найенергійнішу роботу по формуванню нової, дванадцятої, п'ятирічки»⁸.

Стосовно перспектив розвитку суспільствознавства в Українській РСР у дванадцятій п'ятирічці ця настанова зобов'язує нас вже сьогодні розгорнути широку підготовчу роботу щодо ескізної верстки згадуваної програми. Треба ґрунтовно продумати технологію її здійснення, забезпечити належну підготовку і орієнтацію наукових кадрів, врахувати і загальні інтереси, і наявну спеціалізацію кожного з її співвиконавців, передбачати і забезпечувати вже на етапі планування їх дієву взаємодію, апробувати способи підготовки і впровадження ґрунтовних практичних рекомендацій і висновків щодо поліпшення процесу комуністичного виховання трудящих. Підготовка програми має стати серйозним внеском суспільствознавців у реалізацію реформи загальноосвітньої і професійної школи, яка зобов'язує нас «з метою більш ефективної реалізації одного з головних завдань партії — всебічного і гармонійного розвитку особи — розробити рекомендації по комплексному підході до виховної роботи в навчальних закладах, що передбачають координацію зусиль по всіх напрямках комуністичного виховання — ідейно-політичного, трудового, морального, естетичного, фізичного»⁹.

Зазначимо, що така програма буде розроблятися і здійснюватися вперше в республіці, отже, її створення також є своєрідним науковим пошуком, а досвід, нагромаджений при цьому, може стати в нагоді під час розробки в майбутньому комплексних наукових програм суспільствознавчого профілю як республіканського (міжреспубліканського), так і загальносоюзного масштабу. Журнал «Філософська думка» висвітлюватиме хід розробки і виконання республіканської комплексної наукової програми суспільствознавчого профілю з актуальних питань комуністичного виховання. Сьогодні, коли робляться ескізи начерки її структури, можна сказати, що важливою метою програми стане дослідження конкретних закономірностей формування комуністичної свідомості трудящих, обґрунтування форм і способів виконання цих закономірностей у практиці комуністичного виховання на всіх основних етапах становлення і розвитку особи.

Програма, очевидно, матиме міжвідомчий характер і координуватиме за єдиною стратегією хід теоретичних, методологічних, методичних розробок, загально-, спеціальнотеоретичних і прикладних досліджень в інститутах Секції суспільних наук АН УРСР, в Інституті історії партії і Вищій партійній школі при ЦК Компартії України, дослідницьку діяльність спеціалістів з вузів та інших установ і закладів республіки.

Тематично програма покликана охопити проблеми ідейно-політичного, трудового, морального, правового, економічного, атеїстичного, естетичного, патріотичного й інтернаціоналістського виховання, передбачати вивчення питань, які стосуються формування світогляду, психології і моралі особи, її розумних потреб, культури спілкування; окреслити коло основних проблем соціалізації індивіда на всіх етапах його життєвого шляху: серед них, зокрема, — питання про дію тих чинників, які визначають вибір людиною її життєвого шляху — насамперед, становлення системи цінно-

⁸ Радянська Україна, 1984, 12 квіт.

⁹ Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи. (Схвалено Пленумом ЦК КПРС 10 квітня 1984 року і Верховною Радою СРСР 12 квітня 1984 року.) — Радянська Україна, 1984, 14 квіт.

стей індивіда, а також про вплив тих людських спільностей (передусім сім'ї і трудового колективу), де формується свідоме ставлення особи до праці, до громадських обов'язків, відбувається процес її морального й політичного визрівання, формування її активної життєвої позиції та ін. Ці тематичні блоки програми доцільно було б розмістити відповідно до структури основних етапів життєвого шляху людини, щоб включати до них і завдання для тих чи інших суспільних інститутів, на які покладено організацію виховного процесу на кожному з цих етапів, — виховання в сім'ї і дошкільних закладах, у середній школі й вузі, у виробничому колективі, де відбувається соціальна адаптація випускників шкіл і училищ, технікумів і вузів і практично формується й виявляє себе особа працівника соціалістичного суспільного виробництва. Вчені мають на меті дати і рекомендації стосовно розв'язання проблеми соціальної адаптації людей пенсійного віку. Важливим завданням програми стане, безумовно, розробка наукових рекомендацій щодо підвищення ролі партійних організацій в удосконаленні системи комуністичного виховання.

Широке обговорення на сторінках журналу тих актуальних проблем, які виникають у зв'язку з застосуванням програмно-цільового методу в організації філософських і соціологічних досліджень, з'ясуванням його ролі в прискоренні науково-технічного прогресу в галузі суспільствознавства, може істотно допомогти в узагальненні колективного досвіду, нагромадженого у сфері організації нашої науки, в реалізації накреслених партією завдань.

Розробка і виконання програми потребує добротної соціологічної бази. Важливу роль у цьому повинне відіграти виокремлене в Інституті філософії відділення соціології. Його створення є важливим кроком до організації в республіці єдиної соціологічної служби, про що йшлося у виступі тов. В. В. Щербицького на червневому Пленумі ЦК КПРС. Журнал «Філософська думка» систематично інформуватиме читачів про хід її формування. Так, один із номерів плануємо цілком присвятити аналізу сучасних досягнень і перспектив розвитку соціологічної думки на Україні.

Структура відділення соціології оптимально співвідносить соціальні запити, практичні потреби нашої республіки щодо вдосконалення організації господарського механізму, управління соціально-політичним і духовним життям, розвитком культури та ін. із нагромадженим досвідом досліджень у галузі соціології професій і соціально-професійних орієнтацій, соціології трудового колективу і розвитку професійно-кваліфікаційної і соціальної структури населення великих міст, проблем трудового виховання, вибору життєвого шляху і формування життєвих програм особи. Відповідно спеціалізуються і підрозділи відділення. Це відділи, де здійснюються соціологічні дослідження праці і розробка методики їх проведення, статистичного аналізу соціальної інформації (1), вивчення соціально-професійних орієнтацій (2), етичних проблем управління (3), філософських питань соціальної психології (4), проблем комуністичного виховання молоді (5). Дістали стали й перспективне організаційне забезпечення актуальні завдання, що стоять перед соціологами республіки: цілеспрямовано розвивати теорію марксистсько-ленінської соціології, зміцнювати її методологічну базу, створювати досконалі соціометричні методики, щоб підвищити надійність соціологічних даних і проводити масштабні й систематичні соціологічні дослідження, вимірювання, експерименти.

Реалізація у наступній п'ятирічці широкої програми філософських і соціологічних розробок потребує, крім того, левної перебудови самої структури організації наукових досліджень. Таке її вдосконалення — це, взагалі кажучи, актуальна потреба життя. Настав час переходити до гнучкіших форм організації наукової праці, що дозволяють вчасно і ефективно концентрувати й координувати зусилля багатьох спеціалістів в осмисленні нових соціальних явищ і процесів, розробці прогнозів і рекомендацій щодо їх реалізації. Ці організаційні форми покликані також сприяти дальшому розгортанню наукового пошуку по всьому тематичному діапазону — а він охоплює і загальні, фундаментальні, і спеціальні, прикладні питання. Першочергова увага має бути приділена усьому комплексу проблем вдосконалення розвинутого соціалізму. Необхідно значно підвищити методологічний рівень досліджень, готувати на їх основі добротні практичні рекомендації поточного й перспективного характеру. Слід приділяти значну увагу дальшому розвитку філософських основ сучасного природознавства, методологічному обґрунтуванню нових форм і засобів пізнання. Велике

значення має розробка проблеми формування комуністичного світогляду, утвердження радянського способу життя, вдосконалення суспільних відносин за умов зрілого соціалізму. Назріла потреба регулярно проводити глибокі соціологічні дослідження в основних галузях суспільної практики. Потребує глибшого вивчення історія вітчизняної філософської думки. Треба посилити дослідження, спрямовані на аргументовану критику антикомунізму й антирадянщини, буржуазного націоналізму й сіонізму, рішуче викривати антинародну, антигуманну суть імперіалізму, давати гідну відсіч його ідеологічним диверсіям.

Ці вимоги й настанови покладені в основу плану наукових досліджень Інституту філософії АН УРСР на дванадцять п'ятирічку і на перспективу до 2000 року. Відповідно до цього передбачається реорганізація структури його наукових підрозділів.

Три відділення Інституту — філософії, наукового комунізму, соціології — розбиті на відділи, в яких утворені сектори, спеціалізовані на дослідженні найактуальніших питань марксистсько-ленінської теорії.

У відділення філософії входять відділи: діалектичного матеріалізму, історичного матеріалізму, логіки й методології природничих і технічних наук, історії філософії. Два сектори в першому з них спеціалізовані на вивченні ключових проблем діалектичного матеріалізму — діалектики пізнання й практики (1) і світоглядних та методологічних функцій категорій діалектики (2). Широка дослідницька програма «Історичний матеріалізм як теорія соціального пізнання і дії», в межах якої нині проводиться методологічний аналіз передбачення соціальних процесів, потребує концентрації зусиль усього відділу історичного матеріалізму. Відділ логіки і методології природничих і технічних наук об'єднує такі сектори: методології наукового пізнання (1), логіки наукового пізнання (2), проблем науково-технічного прогресу й екології (3) і філософських основ сучасного природознавства (4).

Діапазон досліджень у чотирьох секторах відділу історії філософії охопить проблематику історії домарксистської (1) та марксистсько-ленінської філософії на Україні (2), питання марксистсько-ленінської критики сучасної буржуазної філософії (3) і розробку методологічних проблем контрпропаганди (4).

З трьох відділів складатиметься відділення наукового комунізму. Відділ теоретичних проблем вдосконалення зрілого соціалізму розроблятиме у трьох секторах теоретичні проблеми вдосконалення соціальних (1) і національних відносин (2), вивчатиме соціальні проблеми села (3). Відділ же філософських проблем соціалістичної культури досліджуватиме у своїх секторах філософсько-методологічні проблеми розвитку культури (1), питання естетики (2) і наукового атеїзму (3). Відділ наукового атеїзму в Івано-Франківську розробляє один «пакет тем», тому спеціалізація за секторами тут передчасна.

Здійснювана нині організаційна підготовка має забезпечити дальше розгортання філософських і соціологічних досліджень, сприяти піднесенню їх рівня відповідно до сучасних вимог практики, завдань удосконалення зрілого соціалізму. «...Саме життя ставить нові, підвищені вимоги до результативності праці вчених, до розширення масштабів, підвищення якості і ефективності використання нашого величезного наукового потенціалу»¹⁰, — підкреслив товариш В. В. Щербичський у виступі на березневій сесії загальних зборів Академії наук УРСР. Філософи і соціологи України зроблять гідний внесок у здійснення програмних завдань, поставлених Комуністичною партією.

* * *

В передовій статті излагаются стоящие перед философами и социологами республики задачи по ускорению социального и научно-технического прогресса, освещаются организационные мероприятия, способствующие успешному их выполнению.

¹⁰ Радянська Україна, 1984, 31 берез.

Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму

ФОРМУВАННЯ РОЗУМНИХ ПОТРЕБ ОСОБИ

(Круглий стіл «Філософської думки»)

Виховання нової людини є неодмінною умовою вдосконалення розвинутого соціалізму. Важлива роль у розв'язанні цього завдання належить формуванню розумних потреб особи.

За зрілого соціалізму ці питання набувають особливої актуальності, на що вказувалося на позачерговому лютневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС, який визначив найважливіші орієнтири економічної і соціальної політики партії. «Будувати новий світ — це означає безупинно дбати про формування людини нового світу, про її ідейно-моральне зростання. Саме під цим кутом зору, як відомо, розглянуто питання ідеологічної, масово-політичної роботи червоної Пленум ЦК. Відповідно до його настанов партія добиватиметься, щоб ця робота повністю відповідала характерові великих і складних завдань удосконалення розвинутого соціалізму»¹.

Як зазначив товариш В. В. Щербицький на зустрічі з ним виборців Ленінського виборчого округу м. Києва, багатогранні завдання, які стоять перед радянською економікою, в підсумку націлені на те, щоб забезпечити дальнє зростання добробуту радянських людей. На сучасному етапі розвитку суспільства зрілого соціалізму добробут людини — це всі реальні можливості, які дають їй змогу розвивати й застосовувати свої здібності як особи і громадянина. «...Який би бік нашої дійсності ми не взяли, скрізь бачимо прикмети принципово нової якості життя трудящих. Вони не зводяться тільки до матеріального забезпечення, а вибирають у себе весь спектр повнокровного людського буття»². У цих умовах великого значення набуває з'ясування природи і критеріїв розумних потреб як необхідної умови всебічного розвитку особи.

Проблема потреб особливо інтенсивно досліджується психологами, економістами і соціологами. Психологи вивчають її як форму психічного відображення, розглядають внутрішні спонукки і мотиви людської активності. Економісти акцентують увагу на суспільній стороні потреб, розкривають їх зв'язок і взаємодію з матеріальним виробництвом. Суть соціологічного підходу до зазначеної проблеми полягає у з'ясуванні зв'язку між суспільними і особистими потребами, з одного боку, і матеріальними та духовними їх сторонами — з другого. Основне завдання філософського підходу — виробити загальну методологію вивчення потреб та інтегрувати різні сторони категорії «потреба» у певну цілісність.

Проте, хоч як активно аналізується нині складне, багатомірне явище, що дістало відображення в категорії «потреба», багато питань лишається або недостатньо дослідженими, або дискусійними. Розробленню загальної теорії потреб перешкоджає не так неповнота економічних, соціологічних, психологічних та інших досліджень, як їх розпорошеність. Отже, постає завдання сконцентрувати зусилля представників різних наукових дисциплін, щоб створити можливість для обговорення ключових питань теорії потреб, з'ясування спеціальних та загальних підходів до розв'язання цієї проблеми. З цією метою було запрошено на Круглий стіл, присвячений темі «Формування розумних потреб особи в умовах розвинутого соціалізму», спеціалістів-суспільствознавців. Засідання, що відбулося в Інституті філософії АН УРСР (Київ, 15—16 грудня 1983 року), було організоване відділом філософських проблем соціальної психології Інституту філософії АН УРСР, секцією соціальної психології Українського відділення Філософського товариства СРСР, редакцією журналу «Філософська думка». У роботі Круглого столу взяли участь вчені з багатьох наукових центрів країни — Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Свердловська, Белгорода та ін.

Основними питаннями, навколо яких розгорнулася дискусія, були: розкриття взаємозв'язку між буттям людини та її діяльністю, з'ясування і вивчення тієї системи факторів, яка безпосередньо формує потреби, дослідження механізму їх розвитку. Без вивчення цих питань, які утворюють, за словами Г. Г. Дилигенського, «ядро проблеми потреб», неможливо правильно зрозуміти і прогнозувати розвиток окремої особи і суспільства загалом, визначити, які потреби «розумні», а які «нерозумні», показати динаміку розумних потреб соціалістичної особи.

Обговорення відбувалось у кількох напрямках. По-перше, в ході дискусії уточнювалося уявлення про сутність розумних потреб особи. Природно, що, з'ясовуючи зміст розумних потреб та критерій «розумності» запитів особи у соціалістичному суспільстві, учасники «круглого столу» приділили велику увагу розкриттю діалектики

¹ Черненко К. У. Промова на позачерговому Пленумі ЦК КПРС, 13 лют. 1984 р. — В кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лют. 1984 р. К., 1984, с. 16.

² Щербицький В. В. Промова на зустрічі з виборцями Ленінського виборчого округу м. Києва. — Радянська Україна, 1984, 25 лют.

об'єктивного і суб'єктивного до потреб людини, їх формуванні і розвитку. Питання про розумність потреб розглядалося кризь призму дії закону піднесення потреб у соціалістичному суспільстві. Детально аналізувався цілий ряд соціально-економічних, соціально-політичних, соціально-психологічних, моральних та ін. критеріїв розумності потреб соціалістичної особи.

По-друге, йшлося про об'єктивні та суб'єктивні фактори формування розумних потреб особи, що забезпечують «переведення» потреб суспільства на рівень групової та індивідуальної свідомості, а також про соціально-психологічні механізми, за допомогою яких здійснюється цей процес. При цьому аналізувався взаємозв'язок потреб з інтересами, установками і мотивами діяльності. Проблема формування потреб розглядалась у діалектичній єдності з розвитком здібностей особи, піднесенням соціальної активності всіх членів суспільства.

Третій напрям дискусії стосувався структури і динаміки потреб соціалістичної особи. У виступах учасників аналізувалися різні компоненти системи потреб — потреба у праці, громадсько-політичній діяльності, науковому світогляді, спілкуванні, у творчості, моральні, естетичні потреби особи тощо. Обговорення показало, що для цілісної особистісної системи потреб характерне не лише їх підпорядкування, а й взаємопроникнення, причому центральне місце посідають смисложиттєві потреби людини у праці, перетворенні світу і самої себе.

Нарешті, жвавий обмін думками викликали проблеми формування розумних потреб і розумного споживання. Розумні способи задоволення потреб, виховання культури споживання в умовах розвинутого соціалізму — ось що становило переважний інтерес для учасників цього напрямку дискусії.

Л. В. СОХАНЬ (доктор філософських наук, завідувача відділом філософських проблем соціальної психології Інституту філософії АН УРСР). Формування розумних потреб — актуальна проблема сучасного суспільствознавства.

Проблема потреб має комплексний характер. Якщо за економічного підходу потреби вивчаються під кутом зору взаємозв'язку виробництва і споживання, то за соціологічного і соціально-психологічного — вони досліджуються у контексті способу життя людей і співвідносяться з людською діяльністю.

Теорія діяльності останніми роками розробляється особливо інтенсивно і вже має розгалужений категоріальний апарат різного рівня узагальнення — філософського, соціологічного, соціально-психологічного та ін. Соціально-психологічний підхід, приміром, представлений у працях відділу філософських проблем соціальної психології Інституту філософії АН УРСР. А от проблема потреб в її співвіднесенні з більшою широкую проблематикою способу життя розроблена ще явно недостатньо. Тут треба насамперед з'ясувати взаємовідношення двох основоположних категорій — потреби і діяльності.

У літературі існують дві основні позиції з цього питання. Згідно з однією з них, головними елементами у способі життя є потреби. Спеціалісти, які обстоюють цю точку зору, спираються на відоме положення марксизму: для того, щоб жити, людина мусить їсти, одягатися, мати житло та ін., тобто все, що людина робить, вона робить задля задоволення своїх потреб. Тому потреби, на їхню думку, становлять вихідну, визначальну причину людської діяльності. Але ж К. Маркс і Ф. Енгельс неодноразово наголошували: «Для нас вихідною точкою є дійсно діяльні люди»⁴. Представники другої точки зору вважають, що потреба існує насамперед як об'єктивна характеристика тієї чи тієї системи суспільних відносин (наприклад, суспільство потребує певної кількості спеціалістів з вищою освітою). Це дістає відображення у психології людини, внаслідок чого потреба виступає й як характеристика суб'єкта, його свідомості, претензій тощо.

Інший надзвичайно важливий комплекс питань — це структура самих потреб, їх класифікація. У літературі, як відомо, представлено кілька принципів структуризації. Розробляється ця проблема і в нашому інституті, зокрема, цікаву ієрархічну модель потреб запропонував О. І. Вишняк. І тут постає питання про співвідношення матеріальних і духовних потреб, виділення їх в загальній структурі соціальних, соціогенних та біогенних.

Певна річ, під час обговорення йтиметься і про дефініцію потреб. У літературі є різні визначення цього поняття. Так, скажімо, у праці московських соціологів, виконаній під керівництвом І. В. Бестужева-Лади, потреба характеризується як прагнення до споживання; деякі дослідники вбачають у ній такий стан людини, коли їй чогось невістачає. Крім того, досі не досягнуто згоди в питанні, чи є потреба категорією об'єктивною, чи суб'єктивною.

Нарешті, маємо такий, мабуть, найскладніший проблемний блок — критерій розумності потреб. Таких критеріїв, очевидно, можна виділити декілька. По-перше, відповідність потреб людей рівню розвитку суспільства. На цьому питанні мають докладніше спинитися економісти. По-друге, відповідність потреб характеристикам людини як природної істоти. Так, наприклад, у споживанні їжі, за даними світової статистики, науково обґрунтованих норм дотримується лише десята частина населення земної кулі. По-третє, найважливіший критерій розумності потреб — їх спрямованість на всебічний розвиток людини, повноту її життєвих проявів.

У системі ціннісних орієнтацій радянських людей дедалі повніше виявляється установка на раціональне використання матеріальних, соціальних та духовних можливостей, що їх надає соціалізм для розвитку особистості. Долається такий тип соціальної поведінки особи, коли індивід збіднює своє життя.

Звичайно, подібна поведінка несумісна з марксистським ідеалом людини, багатой у усіх її життєвих проявах, адже збагачення людини як особистості, її самовдосконалення неодмінно мають розглядатися у співвіднесенні з суспільною віддачею, внеском у поступальний розвиток суспільства.

В. С. ПАЗЕНОК (доктор філософських наук, завідувач кафедри філософії ВПШ при ЦК Компартії України). «Споживацька ідеологія» та її антигуманна спрямованість.

Розвиваючи думки, висловлені Л. В. Сохань, хотів би акцентувати ідеологічний аспект проблеми, що її сьогодні розглядаємо. Питання про характер потреб, які відповідали б людській сутності, перебуває в центрі сучасної ідеологічної боротьби. У сучасній буржуазній соціології обстоюється ідея «споживацького інстинкту», що є відображенням поширеного в буржуазному суспільстві культу речей, гіпертрофії матеріальних інтересів, «уречевлення» уявлень про смисл життя, щастя, матер'язок та інші моральні цінності. Відповідно до цього формується система ідей, яка розглядає суспільство і особу крізь призму товарно-речових відносин, своєрідна «споживацька ідеологія». Породжуючи відповідну життєву концепцію особи, нав'язуючи їй філософію речовізму, вона витісняє з її світогляду духовне начало, дегуманізує особу.

Ідеологія споживацтва має відверто антисоціалістичну мету — підірвати духовні, ідейно-моральні основи соціалістичного способу життя. Вихваляючи переваги так званого «споживацького суспільства», застосовуючи прийоми й методи «соціологічної пропаганди», наш класовий супротивник намагається спровокувати вибух споживацьких настроїв у соціалістичному (передусім — в СРСР) суспільстві. На цей бік підривної пропагандистської діяльності імперіалізму звертається увага у матеріалах червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС. Буржуазні спеціалісти «психологічної війни» використовують у своїх цілях деякі негативні тенденції, що виявляються в деякій частині членів нашого суспільства в умовах, коли взято курс на значне піднесення добробуту, намагаються прищепити молоді стереотипи «західного», на-

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 24.

самперед «американського» способу життя, гедоністичної моралі «вседозволеності».

Соціалізміві принципово чужі споживацькі орієнтації. Новий суспільний лад успішно реалізує завдання величезної гуманістичної ваги — виховати особу з усім багатством власне людських потреб у їх раціональному розумінні. Соціальна політика КПРС, Радянського уряду спрямована на піднесення і оптимальне задоволення матеріальних і духовних потреб особи.

Марксистсько-ленінська концепція потреб виходить з того, що предметно-речові запити особи повинні бути змістовно насичені. Їх оптимальне задоволення (з урахуванням можливостей суспільства, принципу соціалістичного розподілу тощо) зводить ці потреби до рівня звичайних умов життєдіяльності людини. Але у межах споживання людини не може задовольнити свої основні особистісні потреби — у самореалізації, творчій праці, збагаченні культури, істинно людському спілкуванні та ін. Формування, вдосконалення духовно-творчих потреб, створення найсприятливіших умов для їх реалізації є важливою ланкою у розв'язанні програмного завдання комуністичного будівництва — виховання всебічно і гармонійно розвинутої людини.

Саме у цій сфері соціалізм виявляє свої якісні переваги над буржуазним суспільством і споживацькими життєвими цінностями життя. Практика соціалізму переконливо спростовує інсинуації буржуазних «радянологів» щодо «неминучого» перетворення будь-якого розвинутого суспільства у «споживацьке», витіснення з його суспільної свідомості духовних засад. На етапі розвинутого соціалізму духовні потреби мільйонів радянських людей розвинулись та урізноманітілись.

Новий тип суспільного устрою формує соціалістичну цивілізованість особи, створює якнайсприятливіші умови для її всебічного гармонійного розвитку. На фоні цінностей соціалістичного способу життя, нової якості життя трудящих, що вбирає в себе весь спектр повнокровного людського буття, особливо впадає в око міщанська обмеженість, мізерність, антигуманність ідеології та моралі споживацтва.

Задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб радянських людей залежить, як відомо, насамперед від рівня розвитку продуктивних сил суспільства, ефективності суспільного виробництва. Тому природно, що проблема формування розумних потреб має чітко виражений економічний аспект, що привертає увагу економістів.

О. М. АЛИМОВ (академік АН УРСР). Економічна свідомість і формування розумних потреб.

Наукове планування і прогнозування розвитку суспільства на сучасному етапі має не лише ґрунтуватися на всебічному аналізі розвитку народного господарства та його соціально-економічних наслідків, а й враховувати всю багатоманітність і динаміку зростаючих потреб людей.

У Комплексній програмі науково-технічного прогресу і його соціальних наслідків, яка розробляється в республіці, передбачається посилити дослідження соціальних питань, зокрема впливу науково-технічного прогресу на формування нової людини. Завдання полягає в тому, щоб певною мірою спрогнозувати, «змоделювати» особу, характерні риси якої сформується на початку ХХІ століття, а також розробити заходи щодо формування її розумних потреб з урахуванням способів і шляхів їх задоволення.

У розв'язанні цього завдання важливо не піддатися «споживацькому» підходу до формування потреб. Виховання людини передусім має спрямовуватися на розуміння кожним тієї непорушної істини, що задоволення матеріальних і духовних потреб людини залежить насамперед від темпів зростання і ефективності суспільного виробництва і що іншого шляху підвищення рівня життя не існує. Отже, йдеться

про формування у кожної людини економічного мислення, яке ґрунтується на усвідомленні того, що повне задоволення матеріальних та духовних потреб народу можливе лише за умов, коли кожний член суспільства працюватиме високоефективно, з повною віддачею, а сама праця стане життєвою потребою.

Скажімо, для Української РСР характерним є те, що вже найближчим часом розвиток її продуктивних сил відбуватиметься в умовах різкого зменшення природно-ресурсного потенціалу, насамперед паливно-енергетичних, мінерально-сировинних, водних та земельних ресурсів. Слід враховувати і соціальні явища, які звужують вибір шляхів підвищення ефективності суспільного виробництва, передусім демографічну ситуацію, яка склалася в республіці. Зниження темпів зростання чисельності населення призводить до скорочення його працездатної частини, зменшує можливості комплектування робочою силою нових робочих місць. Така тенденція виявляється вже в одинадцятій п'ятирічці, протягом якої чисельність працездатного населення зменшиться приблизно на 190 тис. чоловік, тоді як у десятий п'ятирічці вона зростає на 1 млн.

Нейтралізація цього та інших негативних факторів можлива на базі широкого впровадження у практику новітніх досягнень науки і техніки. Не останню роль відіграє і формування економічного мислення у широких мас трудящих.

Звичайно, успішне формування високої економічної свідомості неможливе в умовах недостатньої поінформованості про ті економічні процеси, які відбуваються. Проте бути психологічно готовими до того, наприклад, що у республіці вже в найближчий час можливий дефіцит водних ресурсів, що зростання обсягу виробництва багатьох галузей народного господарства зумовлюватиметься тим, наскільки ефективно проводитиметься водозберігаюча політика, — необхідно. Неабияке значення для формування економічного мислення має чітке розуміння того, що для докорінних перетворень або істотного впливу на економічні процеси потрібен тривалий час. Так, для будівництва АЕС або великого заводу потрібно в середньому 10—15 років.

Відзначаючи тісний зв'язок між рівнем економічної свідомості і формуванням розумних потреб, ще раз підкреслимо, що у соціалістичному суспільстві економічні методи і правові акти не реалізуються автоматично. Вони мають бути підкріплені економічною свідомістю народу, розумінням того, що визначальним у їх здійсненні є піднесення трудової активності кожного, турбота про загальнонародну власність і нетерпиме ставлення до марнотратства.

Л. В. ШУЛЬПІН (заступник директора НДІ Обчислювального центру Держплану УРСР). Потреби особи і процес економічного планування.

На етапі зрілого соціалізму планування розвитку народного господарства спирається на методологію, якою передбачається цільовий характер забезпечення потреб трудящих.

На основі цієї методології розробляється певна система показників, що допомагають обґрунтувати різні види потреб особи та збалансувати їх з відповідними ресурсами і можливостями економіки.

Моделювання і прогнозування потреб, розрахунок ресурсних можливостей їх забезпечення є одним з центральних напрямів у складанні автоматизованої системи планових розрахунків (АСПР) Держплану УРСР. На рівні АСПР вони мають бути завершені до 1985 року. Нині створено широке коло різноманітних моделей. Їх розроблення здійснюється за таким принципом: по-перше, вони пов'язуються з вдосконаленням матеріальної бази задоволення потреб трудящих; по-друге, ґрунтуються на вивченні реальних потреб населення в різних видах послуг — в галузі освіти, культури, охорони здоров'я тощо. Визнача-

ються певні нормативи особистого споживання для нормального забезпечення життєдіяльності людини, які пов'язуються з конкретними економічними можливостями суспільства.

Ці напрями робіт мають забезпечити науково обгрунтовані пропозиції щодо складання наших народногосподарських планів. Так, наприклад, моделювання, що здійснюється в межах програми «Здоров'я», покликане дати відповідь на питання: на чому має бути наголос у розвитку системи охорони здоров'я — на розгалуженні лікувальних закладів чи посиленні профілактичних заходів? Проте, на жаль, прогностичні функції суспільних наук ще недостатньо розвинуті для того, щоб відповісти на деякі запити соціальної практики.

Вважаємо, що суспільні дослідження, які провадяться у комплексі з власне економічним моделюванням, зможуть істотно підвищити рівень обгрунтування планових рішень і прогнозів. При цьому має враховуватися сукупність факторів як економічного, так і соціально-психологічного характеру, що впливають на формування потреб особи та зумовлюють їх зміст і спрямованість.

А. В. МЯЛОВИЦЬКИЙ (кандидат історичних наук, головний редактор журналу «Комуніст України»). Роль суспільних фондів споживання у формуванні розумних потреб.

У нашій літературі — та, до речі, й у виступах учасників нашого засідання за «круглим столом» — виявилася характерна особливість: розумні потреби ми звично співвідносимо, передусім, з особою, індивідом, сім'єю, групою чи колективом. Однак, — і я хотів би наголосити на цьому, — формування розумних потреб — це перш за все проблема соціальна, а не індивідуальна. І з другого боку, це питання, яке не слід зводити до одностороннього впливу суспільства на людину, адже йдеться зрештою про формування розумних потреб суспільства в цілому — тут чинники цього процесу менш змінювані, ніж на індивідуальному рівні.

Так, часто недооцінюють роль суспільних фондів споживання як фактора раціоналізації структури потреб людини, бо тут, мовляв, усе зрозуміло. Проте за допомогою цих фондів суспільство має можливість цілеспрямовано стимулювати саме ті суспільні (соціально значущі) потреби (у навчанні й освіті, охороні здоров'я, задоволенні пізнавальних та культурних запитів та ін.), які, хоча об'єктивно зумовлюють всебічне вдосконалення особистості, проте можуть не мати пріоритету для деякої частини населення. І якби, уявімо, кошти, що складають суспільні фонди споживання, були передані трудящим безпосередньо (скажімо, через заробітну плату), структура потреб зазнала б деяких змін у напрямі зростання утилітарно-споживацьких тенденцій. Як бачимо, тут можна говорити не тільки про чисто економічний, а й про педагогічний вплив суспільних фондів споживання.

У витратах населення на задоволення побутових потреб все ще завелика частка припадає на купівлю товарів (70—80%). Оплата послуг становить усього 7—8% від загальних витрат сім'ї. Таке становище не можна вважати нормальним. Розширення сфери послуг має важливе соціальне значення. Воно полегшує ведення домашнього господарства, вивільняє час для духовного розвитку особи.

Для виховання розумних потреб слід пропагувати науково обгрунтовані норми споживання. Але при цьому потрібний диференційований підхід до норм споживання промислових та продовольчих товарів у різних регіонах, з урахуванням національних особливостей, кліматичних умов, традицій, що склалися, тощо.

М. П. ЛУКАШЕВИЧ (кандидат філософських наук, старший викладач Республіканської комсомольської школи при ЦК ЛКСМУ). Про формування розумних потреб молоді.

Розумні потреби, на мою думку, мають, по-перше, співвідноситись з економічними і соціальними можливостями суспільства, по-друге, спрямовуватись на розвиток духовних і фізичних сил людини, по-третє, відповідати особистому трудовому вкладові. Ось на цьому, третьому критерії хотілося б спинитися дещо докладніше, оскільки саме він набуває першорядного значення у формуванні розумних потреб молоді. Саме у роз'єднанні процесу формування потреб і безпосередньої діяльності креться, на мій погляд, причина цілого ряду негативних, споживацьких тенденцій у частини молодих людей, про що йшлося на червневих (1983 р.) Пленумах ЦК КПРС і ЦК Компартії України.

На формуванні потреб молоді 50—60-х років позначились, з одного боку, економічні труднощі відбудовного періоду, з другого — прагнення частини батьків старшого покоління відгородити підростаюче покоління від цих труднощів (мовляв, «нам було тяжко, хай дітям буде легше»). У цей час намітився певний розрив між задоволенням потреб молоді людини і її особистою участю у трудовій діяльності. Він дедалі збільшувався у 70-і роки, коли на основі значного поліпшення добробуту значно зросли можливості для задоволення потреб. Результати праці батьків спрямовувалися на задоволення потреб дітей, які ще не працювали (до того ж, вік вступу у трудове життя збільшився у зв'язку з продовженням освіти). У соціально-психологічному плані це дістало своє відображення у тому, що молодь не пов'язувала задоволення своїх потреб з власною працею. Навіть після початку їхньої трудової діяльності допомога батьків становила істотну частину коштів, що йшли на задоволення потреб дітей, отже, послаблювалась залежність можливостей задоволення потреб від якості і кількості особистої праці. У цієї частини молоді сформувалась установка на односторонній розвиток потреб з переважною орієнтацією на «престижні речі».

От чому однією з неодмінних умов формування розумних потреб у молоді є насамперед подолання розриву між процесами задоволення потреб і працею молодих людей. Цьому має слугувати система заходів, спрямованих на вдосконалення виробництва і споживання, формування громадської думки, підвищення ефективності ідейно-виховної роботи.

В. Г. НЕМИРОВСЬКИЙ (кандидат філософських наук, старший викладач Красноярського державного університету). Зростання добробуту і формування духовного світу молоді.

Деякі негативні тенденції у формуванні потреб молоді, про які говорив М. П. Лукашевич, підтверджуються і даними соціологічних досліджень, проведених нами у 1979—1982 роках. Вивчаючи вплив зростання добробуту на формування духовного світу особи, ми опитали понад 700 учнів десятих класів середніх шкіл, 2500 студентів вузів, 900 молодих спеціалістів, 2000 мешканців різних міст Красноярського краю. За емпіричні показники рівня добробуту правили розмір заробітку, а також характерні доміанти матеріально-речового середовища сім'ї, що його утворює сукупність речей, які є в особистому користуванні її членів і задовольняють їх матеріальні та духовні потреби.

Першим етапом у розв'язанні поставленого нами завдання було визначення соціальної функції речей, які виступають засобом задоволення потреб особи. Для цього за допомогою спеціального тесту виявлялися деякі потреби людей, а потім з'ясовувалися кореляції між розвитком даних потреб і намірами молодих людей придбати ту чи ту річ. Ось деякі з одержаних результатів⁶.

Як у науковій, так і в публіцистичній літературі неодноразово відзначалася тенденція перетворення домашньої бібліотеки на засіб «престижу», нагромадження матеріальних цінностей. Проте наші до-

⁶ Докладніше див.: *Немировський В. Г. Эмоциональная направленность личности как предмет социального исследования.* — В кн.: *Методологические проблемы исследования духовного мира личности.* Красноярск, 1983.

слідження показали, що у десятикласників прагнення мати домашню бібліотеку співвідноситься тільки з потребою у пізнанні. Остання протистоїть потребам у накопичуванні, престижі, комфорті.

Цікавими були висновки щодо бажання мати чорно-білий або кольоровий телевизор, котрі, на перший погляд, покликані начебто задовольняти одні й ті самі потреби. Проте в другому випадку дався взнаки вплив соціально-психологічних установок «престижності» і накопичування.

У дослідженні було виділено декілька типів сімей відповідно до змісту їхнього матеріально-речового середовища. Водночас виявилася чітка тенденція: що вищий рівень добробуту батьків, то частіше у їхніх дітей спостерігаються «престижно»-споживацькі нахили. Причому наявність у сім'ї предметів для задоволення культурно-пізнавальних потреб (книжок, піаніно, магнітофона, фонотеки тощо) не ліквідує і навіть не зменшує подібних нахилів.

Однак недостатньо високий рівень добробуту також не сприяє гармонійному розвитку особи. За цих умов нерідко виникає прагнення до придбання речей і споживання матеріальних благ у розмірах, які перевищують раціональну межу.

За результатами нашого дослідження був визначений соціально-психологічний тип молодого спеціаліста, схильного до накопичування престижних речей. Ось у загальних рисах його портрет. Ця категорія молодих людей має надмірно розвинуту «потребу у відпочинку». Вони активні і діяльні, проте не у виробничій сфері. Роботу свою часто-густо не люблять, звідси — незадовільні стосунки з керівниками і колегами. Природно, розмірами свого заробітку вони також незадоволені. Прагнення до накопичування породжує в них викривлене тлумачення всіх інших людських потреб, а зрештою — аморальність, міщанство. Доброта не є характерною рисою накопительів. Навпаки, усіх знайомих звичайно викликають у них невдоволення, заздрість.

Правда, з віком, з досягненням вищої посади і, відповідно, підвищенням зарплати, потяг до накопичування у декого з таких молодих людей зникає або, в усякому разі, послаблюється. Однак тут не слід покладатися на таке природне зникнення згаданих негативних рис. Потрібні значні виховні зусилля, цілеспрямоване формування свідомого, зваженого ставлення молодих людей до проблем споживання, до задоволення матеріальних і духовних потреб.

І. В. БЕСТУЖЕВ-ЛАДА (доктор історичних наук, професор, завідувачий сектором Інституту соціологічних досліджень АН СРСР).
Розумні потреби і псевдопотреби.

Для повного подолання такого явища, як споживацтво, треба докорінно змінити умови, що його спричинюють. Як цього домогтися? Теоретичні розробки даної проблеми, що містяться у нашій літературі, ще не дають вичерпної відповіді на це питання, проте чітко виявляють ту наукову проблему, що є ключовою для з'ясування шляхів рішучого наступу на споживацтво. Це насамперед проблема вироблення критеріїв поділу потреб на власне потреби і їх обернені форми, псевдопотреби.

Це одне з ключових теоретичних питань, і ми ніяк не обминемо його. Водночас це і принципове ідеологічне питання — отже, від його розв'язання багато в чому залежить і практична організація формування людини.

У принципі до розумних потреб можна віднести ті, які сприяють успішному рухові суспільства до комунізму, до псевдопотреб — ті, які цьому перешкоджають. Але на практиці дослідник стикається з рядом труднощів у визначенні саме того, що сприяє, а що перешкоджає цьому рухові.

На нашу думку, можна виділити такі об'єкти псевдопотреб: алко-

голь і нікотин; усі види продуктів, які роблять шкідливий вплив на організм (наприклад, дуже гострі страви і спеції на зразок перцю; цукор і сіль у надмірних кількостях тощо), споживання продуктів харчування, яке перевищує природні потреби організму (скажімо, у нашій країні надмірна повнота характеризує приблизно кожну другу людину середнього і похилого віку); нагромадження одягу і взуття, що лишаються без ужитку, а також житло і умеблювання, які перевищують раціональні фізіологічні та психологічні потреби (приміром, кімнати «для гостей», які у повсякденному житті не використовуються, книги, що їх не читають, колекціонування, перетворене на життєву мету, та ін.); усі види медикаментів, які не потрібні за станом здоров'я і тільки завдають шкоди; спілкування, що не сприяє збагаченню духовного світу особи (застільне марнослів'я, азартні ігри, байдкуванія); самоутвердження за рахунок приниження інших тощо. На рівні суспільства загалом до цього реєстра нерозумних потреб можна додати всі види безгосподарного витрачання паливно-енергетичних та матеріально-сировинних ресурсів, усі види забруднення природного середовища.

Перелік, звичайно, можна продовжити, але й цього достатньо для того, щоб переконатися, з одного боку, в необхідності певної категоричності при визначенні псевдопотреб (бо інакше виникає спокуса взагалі всі потреби визнати раціональними), з другого — в необхідності граничної обережності при віднесенні потреб до категорії розумних чи нерозумних.

Звичайно, ця проблема потребує глибокого вивчення, проте вже тепер очевидно, що сам принцип поділу потреб на раціональні і нераціональні цілком ефективний для наукового обґрунтування рекомендацій щодо практичної реалізації закону піднесення потреб за соціалізму.

(Далі буде)

Л. В. СОХАНЬ, Р. А. АНУФРІЄВА, Н. М. СЕМКЕ

СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ ЖІНОК У СОЦІАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Широка програма вдосконалення всіх сфер життєдіяльності суспільства розвинутого соціалізму, накреслена партією на сучасному етапі, передбачає підвищення політичної активності трудящих, розвиток їх творчої енергії й ініціативи¹. Важливою складовою цієї відповідальної роботи є даліше підвищення соціальної активності радянських жінок. Стаття 35 Конституції СРСР не тільки проголошує рівні права жінок і чоловіків, а й передбачає реальні можливості здійснення цих прав.

Актуальність і важливість дослідження різних проблем життєдіяльності жінок, у тому числі їхньої трудової і суспільно-політичної активності, визначаються і тим, що в сучасному світі значно зросла їхня роль як активної творчої сили. Вони дедалі ширше включаються у виробничу діяльність, примножують свій творчий вклад у матеріальний, соціальний і духовний прогрес людства. Науково-технічна революція прискорила процес залучення жінок у виробництво та інші сфери суспільного життя.

¹ Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 66.

Однак, незважаючи на величезне значення, що його має участь жінок у господарському і культурному будівництві, на переважання їх у загальній чисельності робітників і службовців у нашій країні (51,5%), специфіка їхнього способу життя, так само як і проблема особистості жінки, вивчені поки що недостатньо. Такі дослідження важливі і тому, що в процесі становлення соціально однорідного суспільства долаються відмінності між різними соціальними і соціально-демографічними групами, проте ті специфічні риси життєдіяльності жінок, які визначаються біофізіологічними, психологічними та іншими факторами, зберігаються. Сама біопсихологічна природа жінки, її роль матері, жіночність — усе це зумовлює й зумовлюватиме в майбутньому особливі риси життєдіяльності жінки і розвитку її особистості².

У даній статті розглядаються деякі аспекти трудової і суспільно-політичної активності жінок у нашій країні, становище і роль жінки в сучасному буржуазному суспільстві.

Буржуазні ідеологи твердять про другорядне місце жінок у суспільстві. Але ще основоположники наукового комунізму показали, що таке становище жінок є результатом панування приватної власності на знаряддя і засоби виробництва. К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх працях дали науковий аналіз становища жінки в умовах капіталізму³. Особливості капіталістичної експлуатації жіночої праці у промисловості і сільському господарстві як у царській Росії, так і в європейських країнах показані у творах В. І. Леніна⁴. Загальні особливості умов життя жінок за капіталізму, розкриті у працях основоположників марксизму-ленінізму, виявляються і в наш час, незважаючи на певне поліпшення становища жінок, пов'язане з впливом соціалістичних країн і загальним піднесенням робітничого і демократичного руху⁵.

«Жіноча проблематика» останнім часом дедалі частіше включається в праці буржуазних і реформістських ідеологів. Хоч які різні відтінки вони мають, та мета в них одна — вдержати трудящих жінок у полоні викривлених уявлень про емансипацію, послабити притягальну силу марксистсько-ленінських ідей, нейтралізувати боротьбу жінок за свої права, спрямувавши її на шлях часткових реформ, які не зачіпають устоїв державно-монополістичного капіталізму.

Основоположники наукового комунізму не раз підкреслювали, що жіноче питання може бути позитивно розв'язане тільки з поваленням експлуаторського ладу, знищенням приватної власності на засоби виробництва, всіх форм гноблення і дискримінації трудящих мас. Велика Жовтнева соціалістична революція звільнила жінок нашої країни від експлуатації і покріпачення. Соціально-економічні, політичні і культурні перетворення, здійснені в СРСР, гарантували фактичну рівність жінок з чоловіками в усіх галузях економічного, суспільно-політичного і культурного життя. Вже в одному з перших законодавчих актів Радянської держави «Про утворення робітничого і селянського уряду» було проголошено рівну участь чоловіків і жінок в управлінні справами держави. Молода Країна Рад у своїй першій Конституції

² Див.: Юрціня А. Соціалістический образ жизни и развитие личности женщины.— Науч. коммунизм, 1978, № 5, с. 52.

³ Див.: Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 221—494; Маркс К. Капітал.— Там же, т. 23, с. 376—383.

⁴ Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 1—576; Ленін В. І. Дрібне виробництво в землеробстві.— Там же, т. 23, с. 268—270; Ленін В. І. Капіталізм і жіноча праця.— Там же, с. 131—132.

⁵ Див.: Климова Е. В. Положення трудящих женщин в развитых капиталистических странах.— М., 1975; Амундсен Кирстен. Женщины в американской демократии.— М., 1976; Киселева Н. А. Международное демократическое женское движение в борьбе за мир, равноправие и социальный прогресс.— М., 1982, та ін.

ції закріпила рівноправність усіх громадян незалежно від статі, а також право жінок обирати і бути обраними до органів державної влади. Це право було не тільки проголошено, але й гарантовано. Підписані В. І. Леніним перші декрети соціалістичної держави про шлюб і розлучення давали жінкам рівні з чоловіками майнові і батьківські права, свободу вибору професії, місця проживання, право на працю, освіту, відпочинок. До числа найважливіших законодавчих актів того періоду належать документи про народну освіту, дитяче харчування, безплатне навчання дітей. Відзначаючи все те, що дала Радянська держава жінкам, В. І. Ленін підкреслював: «...ні одна держава і ні одно демократичне законодавство не зробило для жінки і половини того, що зробила Радянська влада в перші ж місяці свого існування»⁶. Вперше в історії людства у нашій країні було створено державну систему охорони материнства і дитинства, основні принципи якої розроблені В. І. Леніним. Ця система постійно розвивається і вдосконалюється.

Турбота про підрастаюче покоління стала незмінним законом діяльності нашої партії. У Конституції СРСР законодавчо закріплені такі соціальні досягнення нашої країни, як правовий захист материнства і дитинства (оплачувана відпустка вагітним жінкам і матерям, виплати допомоги у зв'язку з народженням дитини). Стаття 42 Конституції СРСР виражає піклування Радянської держави про здоров'я підрастаючого покоління, включаючи заборону дитячої праці, не пов'язаної з навчанням і трудовим вихованням⁷.

Постійно розширюється державна допомога і пільги сім'ям, що мають дітей, і працюючим матерям. Так, у нинішній п'ятирічці була введена частково оплачувана відпустка по догляду за дитиною до одного року, збільшений розмір разової допомоги при народженні дитини, на три дні подовжено тарифну відпустку матерям, які мають двох дітей до 12 років, та ін.

Уже в перші роки існування Радянської держави стало цілком зрозуміло, що участь у суспільному виробництві, професійна праця жінок має великий соціальний ефект і не може бути зведена тільки до економічної вигоди. Соціальна ефективність — це насамперед вплив професійної діяльності на особу, на її місце у сфері соціальних відносин — від виробничої діяльності до сім'ї і виховання дітей.

Професійна праця забезпечує жінці економічну самостійність, формує її особистість, стимулює інтелектуальне і загальне духовне зростання. В активній соціальній діяльності жінка виявляє свою людську цінність, свою індивідуальність.

Багатоманітні і глибокі моральні мотиви, що визначають заінтересованість жінки у праці: самоутвердження, розвиток здібностей, радість товариського спілкування, розширення кола інтересів, зростання авторитету в сім'ї і суспільстві. Адже з участі жінок у суспільній праці і починається їхня участь у розв'язанні найважливіших господарських і державних питань, у політичному житті країни.

В нашій країні було розв'язано проблему масового залучення жінок до суспільно корисної праці. Нині СРСР, згідно з даними державної статистики, посідає перше місце у світі за рівнем соціальної активності жінок. Найвища питома вага жінок, які працюють у сфері торгівлі і громадського харчування, — 83%, в народній освіті — 75%, в охороні здоров'я, фізкультурі і соціальному забезпеченні — 82%, у культурі — 74%⁸. Жінок, зайнятих у промисловості, — 49%, у сфері

⁶ Ленін В. І. Про завдання жіночого робітничого руху в Радянській республіці. — Повне збір. творів, т. 39, с. 188.

⁷ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К., 1977, с. 19.

⁸ Див.: Народное хозяйство СССР в 1982 году: Стат. ежегодник. — М., 1983, с. 368.

науки — понад 40%. Жінки СРСР посіли провідні місця в таких передових сучасних виробництвах, як машино- і приладобудування, радіо- і електротехнічна промисловість, хімія. Кожен третій інженер і юрист у нашій країні — жінка. Важливо відзначити якісні зміни жіночої праці: збільшилося число жінок у сфері розумової діяльності, а також у тих промислових професіях, що потребують високої кваліфікації. Це велике завоювання соціалізму. У дореволюційній Росії, згідно з переписом 1897 р., 55% жінок, зайнятих найманою працею, були хатніми служницями у капіталістів, поміщиків, чиновників; 25% наймували у куркулів і поміщиків і тільки 13% працювали на підприємствах і будівництві, 4% — в органах освіти і охорони здоров'я.

Науково-технічний прогрес, який полегшив умови праці, сприяв розширенню сфери використання жіночої праці. Водночас є й такі галузі і види робіт, де її застосування заборонено радянським законодавством. Профспілки не тільки контролюють додержання законів, а й, використовуючи право законодавчої ініціативи, подають керівним органам проекти законів, пропозиції щодо поліпшення умов праці, побуту, відпочинку, медичного обслуговування жінок.

Велика Жовтнева соціалістична революція внесла докорінні зміни і в становище жінок в селі. Соціально-економічні перетворення, які відбулися в сільськогосподарському виробництві у зв'язку з науково-технічною революцією, зміни в побуті істотно вплинули на становище жінки, відкрили нові можливості для застосування її праці в галузі сільського господарства. Жінки села не тільки беруть участь у професійній праці, опановують спеціальності механізатора, агронома, а й висуваються на керівні посади. Так, на 1 квітня 1981 р. у сільському господарстві країни працювали 838 жінок — голів колгоспів і директорів радгоспів, 21,4 тис. головних спеціалістів, 31,4 тис. бригадирів виробничих бригад у землеробстві, майже 55,4 тис. завідуючих і бригадирів тваринницьких ферм. Неухильно збільшується частка жінок і серед спеціалістів сільського господарства: в 1981 р. серед агрономів їх було 27,7 тис., серед зоотехніків — близько 43,7 тис.⁹ Створюються всі умови для оволодіння сільськими трудівницями професією механізатора. Так, наприклад, ще в 1969 р. постановою Ради Міністрів СРСР «Про більш широке залучення жінок до участі в кваліфікованій праці у сільському господарстві» жінкам було надано значні пільги — зниження (на 10%) норм виробітку порівняно з чоловіками, збільшення відпустки. Для жінок — механізаторів сільського господарства вік виходу на пенсію нині скорочено на 5 років.

У наші дні кількість професій, що ними оволодівають радянські жінки, постійно зростає, причому це стосується насамперед так званих творчих професій. Скажімо, частка жінок у загальній чисельності осіб, зайнятих переважно фізичною працею, за даними переписів населення 1969 і 1970 років, майже не змінилась і становить 46%. У сферах же переважно розумової праці вона зросла з 52% до 59%.

Яскравим свідченням зміни характеру і змісту жіночої праці є зростання питомої ваги жінок у науці. Якщо в 1970 р. в країні було 60,7 тис. кандидатів наук і 3,1 тис. докторів наук — жінок, то в 1981 р. — 115,1 тис. і 5,4 тис. відповідно. Число жінок — академіків, членів-кореспондентів, професорів — становить 2,9 тис.¹⁰

Безперервно збільшується число жінок — наукових співробітників і в Українській РСР. За останнє десятиріччя воно зросло більш як у два рази. Жінки становлять майже третину наукових співробітників Академії наук УРСР. Серед них — Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської премії завідувача відділом Інституту фізики академік

⁹ Див.: Народное хозяйство в СССР в 1980 году: Стат. ежегодник. М., 1981, с. 296, 298.

¹⁰ Политическое самообразование, 1983, № 2, с. 133.

АН УРСР А. Ф. Прихотько, автор понад 100 наукових праць. В Академії наук УРСР працюють сім жінок — членів-кореспондентів. Це — мікробіолог В. І. Білай, спеціаліст у галузі експериментальної онкології З. А. Бутенко, літературознавець Н. Є. Крутикова, історик І. М. Мельникова, палеонтолог Є. І. Новик, гідробіолог Т. С. Петіпа, спеціаліст у галузі автоматичних систем обробки даних Є. С. Ющенко.

Значні зміни у професійну діяльність радянських жінок вносить поєднання досягнень науково-технічної революції з соціалістичною системою господарювання. За науково-технічної революції виникають нові професії, роблячи непотрібними багато старих, що розширює можливості застосування жіночої праці. Нині в поділі жіночої праці у народному господарстві намітились дві тенденції. З одного боку, збільшується число жінок в усіх галузях народного господарства, а з другого — зростає процент жінок, зайнятих безпосередньо у сфері обслуговування її управління.

Об'єктивно домінуюча нині в цій галузі тенденція виявляється, зокрема, в зростанні чисельності працівників, зайнятих у сфері сервісу, послуг, що сприяє піднесенню якості обслуговування населення. Отже, збільшення числа жінок, зайнятих у цій сфері, пов'язане з прогресивними структурними змінами в народному господарстві.

Що сприяло тому, що жінки оволоділи багатьма різноманітними професіями, посідають чимало керівних постів? Цьому сприяє рівне право на працю і рівна оплата праці, право на освіту, рівне становище в сім'ї, тобто все те, що було проголошено першими декретами Радянської влади. Але В. І. Ленін не раз підкреслював, що рівність за законом не є ще рівність у житті. «Для цього треба, — писав В. І. Ленін у «Правді» у лютому 1920 р., — щоб жінки-робітниця дедалі більшу участь брали в управлінні громадськими підприємствами і в управлінні державою. Управляючи, жінки навчаться швидко і доженуть чоловіків»¹¹. Але людина не може управляти країною, якщо вона не підготовлена. Зростання професійного рівня жінок, їхньої трудової активності великою мірою залежить від рівня освіти. Його піднесенню сприяє здійснення в СРСР обов'язкової середньої освіти, широкій розвиток середніх спеціальних навчальних закладів і вузів, що забезпечують загальну і професійну підготовку, а також система вечірніх і заочних навчальних закладів усіх ступенів. Для тих, хто поєднує освіту з професійною роботою, передбачається широка система пільг (скорочений робочий тиждень, оплачувана відпустка для складання державних іспитів, підготовки дипломного проекту, академічна відпустка при народженні дитини та ін.). Усе це забезпечує можливість підвищення рівня освіти і загальної культури жінок, що потрібно не тільки для оволодіння професіями з багатим змістом творчої праці, а й для громадської роботи і для виховання дітей.

У СРСР жінки здобувають вищу і середню спеціальну освіту нарівні з чоловіками. У 1982 р. чисельність жінок-спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих у народному господарстві, становила 18 380 тис. і була більшою ніж у 1940 р. у 21 раз¹². Серед жінок, зайнятих у суспільному виробництві, питома вага тих, що мають вищу і середню освіту, ще значніша. Фактично працюючі жінки не відрізняються за цим показником від чоловіків. Більше того, у 1982/83 навчальному році процент жінок, які навчалися у вищих навчальних закладах, дорівнював 52, а в середніх спеціальних навчальних закладах — 57¹³.

Як показують соціологічні дослідження, проведені в ряді міст Радянського Союзу, що охопили 3,5 тис. жінок різних професій, освіта розглядається ними як важлива умова не тільки професійної ак-

¹¹ Ленін В. І. До жінок-робітниць. — Повне збір. творів, т. 40, с. 152.

¹² Див.: Народное хозяйство в СССР в 1982 году, с. 473.

¹³ Там же.

тивності або громадської діяльності, а й здійснення сімейно-побутових функцій. Саме багатofункціональність освіти визначає її велику популярність серед жінок, які однаково мірою орієнтовані як на соціально-виробничі, так і сімейно-побутові ролі. Так, у сучасних умовах формується новий тип працюючої жінки — кваліфікована робітниця з високим рівнем загальних знань¹⁴.

Широка участь жінок у народному господарстві нашої країни зумовлена не тільки економічними інтересами. Вивчаючи мотиви професійної діяльності, радянські соціологи доходять висновку, що, крім матеріальних, дедалі більшого значення набувають морально-психологічні фактори, такі як бажання брати участь у суспільній праці, бути в колективі. Це підтверджується матеріалами досліджень З. А. Янкової, Н. М. Шишкан, З. М. Юк¹⁵ та інших радянських соціологів, які розкривають стійке уявлення жінок про значення їхньої професійної діяльності як для суспільства в цілому, так і для них самих. Усі дослідники підкреслюють, що матеріальні мотиви праці нероздільно переплітаються у жінок з мотивами їхнього соціального самоутвердження, особистісного самовиявлення в процесі праці і спілкування у різних сферах народного господарства.

Важливою умовою залучення жінок до сфери суспільного виробництва є ліквідація їхньої побутової нерівності. Це стало можливо в нашій країні завдяки масовій перебудові домашнього господарства. Радянська держава постійно дбає про досягнення повної рівності жінок у суспільстві, про створення умов, що дозволяють поєднувати роботу на виробництві з сімейними обов'язками, з громадською діяльністю. Усім нашим життям підтверджується передбачення В. І. Леніна про те, що справжнє визволення жінки можливе тільки в умовах нового, комуністичного суспільства.

За капіталізму залучення жінок до професійної діяльності, незважаючи на всю суперечливість цього процесу, є закономірною і прогресивною тенденцією як щодо того, що стосується самої жінки, так і її сім'ї і виховання дітей.

Проте участь жінки в капіталістичному суспільному виробництві не забезпечується масовими державними заходами для допомоги сім'ї у вихованні дітей, і це породжує суперечність між виробничою роботою жінки і виконанням нею обов'язків у сім'ї. Буржуазні соціологи, які помітили цю суперечність, основні рекомендації звели до повернення сімейних жінок до домашнього вогнища, що, однак, сприяло у 60-х роках неофеміністському буму. Американський антрополог Л. Тайчер намагається довести, що як соціальні переваги чоловіків, так і соціальна неповноцінність жінок — абсолютно природні. За його словами, генетична спадковість, незбіг хромосом і життєвих циклів, відмінності в практичному досвіді чоловіків і жінок «роблять структуру їхніх кар'єр абсолютно неоднаковими, і тому жінки мають піддаватися дискримінації»¹⁶. З позицій популярної нині на Заході концепції про суперечності між системами внутрішніх і зовнішніх сімейних зв'язків спеціалісти з проблем сучасної сім'ї американський соціолог Дж. Могі і голландський соціолог Г. Коон і собі обстоюють тезу про «біологічну неповноцінність» жінок і, що нібито впливає з цього, їхню «політичну консервативність»¹⁷.

Керуючись такими «теоріями», деякі буржуазні автори пропонують навіть диференціювати професійні заняття за статевою належністю і надавати жінкам суто жіночі професії. Наприклад, рекомендується

¹⁴ Янкова З. А. Советская женщина.— М., 1978, с. 24.

¹⁵ Шишкан Н. М. Труд женщин в условиях развитого социализма.— Кишинев, 1976; Юк З. М. Труд женщины и семья.— Минск, 1975; Янкова З. А. Указ. кн.

¹⁶ Цит. за: Егорова Н. Женский вопрос в идеологической борьбе.— Мировая экономика и международные отношения, 1980, № 3, с. 55.

¹⁷ Там же.

використовувати жіночу працю на конвейерних лініях, режим роботи яких мовби то найкращим чином відповідає фізичному і психічному складові жінок, і цілком закрити їм доступ в інші сфери діяльності, що потребують високого рівня компетенції і відповідальності.

Противники емансипації жінок в економічному житті закликають повернутися до «старих добрих часів», коли місце жінки було в домі, а не біля верстата або на конвейерній лінії, і задля цього вони ладні навіть піти на виплату «суспільної допомоги» тим жінкам, які не працюватимуть. Відмова від використання жіночої праці, запевняють вони, з одного боку, сприятиме зміцненню сім'ї і суспільства, а з другого — дозволить зменшити безробіття і скоротити витрати на соціальне забезпечення.

Однак капіталістична дійсність наших днів свідчить про інше. Капіталізм уже не в змозі обійтися без широкого використання жіночої праці, експлуатація якої приносить значні прибутки капіталістам, оскільки за рівну працю жінки одержують від 50 до 80% заробітної плати чоловіків.

Треба також відзначити, що, крім економічних причин, прагнення жінок до участі у виробничій діяльності стає важливою умовою розвитку особистості. На думку директора паризького Центру підготовки спеціалізованих викладачів Ж. Бове, у зростаючому протесті жінок проти капіталістичної дійсності не останнє місце посідає відчуття замкненості в середині сім'ї, де, як переконують їх засоби масових комунікацій, вони повинні знайти найповніше застосування своїх здібностей¹⁸.

Нині, як і багато років тому, зберігає свою силу ленінське положення про те, що залучення жінок до виробництва — явище прогресивне. «Намагання зовсім заборонити промислову роботу жінок і підлітків або підтримати той патріархальний лад життя, який виключав таку роботу, були б реакційними і утопічними. Руйнуючи патріархальну замкненість цих розрядів населення, які раніше не виходили з вузького кола домашніх, сімейних відносин, залучаючи їх до безпосередньої участі в суспільному виробництві, велика машинна індустрія штовхає вперед їх розвиток, підвищує їх самостійність, тобто створює такі умови життя, які стоять незрівнянно вище від патріархальної нерухомості докапіталістичних відносин»¹⁹.

Капіталізм не здатний забезпечити справжню емансипацію жінки у сфері виробництва і громадського життя. У капіталістичному суспільстві жінки мають обмежені можливості здобути освіту, дістати професійну підготовку. Тим часом в умовах сучасної науково-технічної революції більше, ніж будь-коли, потрібна висококваліфікована праця.

У Франції, приріком, тільки 39% працюючих жінок мають спеціальну освіту, у ФРН — 38, Нідерландах — 25, Бельгії — 26, Італії — 12%. Мізерне представництво жінок в інженерному персоналі ряду капіталістичних країн: у Франції — 6,7%, ФРН — 2,5, Японії — 1,8, США — 1,3%²⁰. У вузах і середніх спеціальних училищах технічного профілю США, Японії, Великобританії дівчата становлять менше 1% загального числа студентів. В усіх капіталістичних країнах останнім часом спостерігається велике зростання чисельності жінок, зайнятих у виробництві. Але жіноча праця застосовується, як правило, на специфічних видах робіт, для яких характерні одноманітні операції і ручна праця, що виснажує нервову систему. У зв'язку з цим в Італії на деяких виробництвах жінки, які працюють в умовах надзвичайної інтенсифікації трудового процесу, підлягають звільненню в 20—25

¹⁸ Там же, с. 56.

¹⁹ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 519.

²⁰ Див.: Під прапором ленінізму, 1983, № 3, с. 69.

років. Часто-густо жінок наймають для роботи на застарілому обладнанні — отже, їм у першу чергу загрожує звільнення під час автоматизації виробничих процесів.

У повоєнні роки у багатьох капіталістичних країнах було прийнято закони, що формально урівнюють жінку в правах з чоловіком, але фактична дискримінація її триває і нині. Наприклад, грубо порушується принцип рівної оплати чоловічої і жіночої праці, формально закріплений в ряді міжнародних актів. У тих країнах, де прийнято значені закони, підприємці різними шляхами намагаються їх обійти, наймаючи жінок нібито не на повний робочий день, на позаштатну або тимчасову роботу та ін. У ряді капіталістичних країн принцип рівної оплати праці взагалі не затверджений законодавчо. У США, скажімо, зарплата жінок серед продавців становить тільки 59% від зарплати чоловіків, в Японії — 50, у ФРН — 69%²¹.

За рахунок експлуатації жіночої праці підприємці одержують величезні додаткові прибутки. Крім того, жінки у своїй основній масі не є членами профспілок, що дозволяє капіталістам, використовуючи їхню безправність, укладати договори з жінками без дотримання встановлених норм оплати, без надання додаткових пільг та ін.

Дискримінація жінок виражається і в тому, що їм надається переважно низькооплачувана, неперспективна робота. А в тих галузях виробництва, де використовується праця жінок і чоловіків, щодо перших вона обмежується певними посадовими категоріями і ділянками виробництва. Крім того, майже скрізь встановлено межу просування жінок по роботі.

Історичний досвід СРСР та інших країн соціалістичної співдружності, де жінкам забезпечено повну рівноправність з чоловіками, стимулює боротьбу жінок у капіталістичному світі за досягнення юридичної і реальної рівності, проти всіх форм дискримінації, гноблення та експлуатації, за усунення перешкод, які утруднюють доступ до цікавої і змістовної роботи, набуття кваліфікації і освіти. Жіночий рух не замикається нині у вузьких рамках «суто жіночих» проблем та інтересів, він піднісся на якісно вищий ступінь.

Нерівність жінок за капіталізму в економічній галузі зумовлює нерівність в інших сферах людського життя, в тому числі і в суспільно-політичній діяльності. Вище вже було відзначено фактори, які зумовлюють зміни у становищі жінок у капіталістичному суспільстві. Стосуються вони і політичних прав жінок: в 1917 р. тільки в шести країнах (Нова Зеландія, Австралія, Фінляндія, Норвегія, Данія, Ісландія) жінки мали виборчі права, на початку ж 70-х років, за даними ООН, у 121 країні жінки здобули право обирати і бути обраними в усі органи державної влади²². Але практично в усіх капіталістичних країнах існує значний розрив між формальним визнанням за жінками права брати участь у політичному житті і його реальним здійсненням. Часто-густо це право обмежується участю жінок у голосуванні. Число ж жінок становить лише 2—6% серед усіх обраних у законодавчі органи країни. У США за останні чверть віку число жінок серед членів конгресу не перевищувало 4%, в Бельгії серед 394 членів парламенту тільки 37 жінок. У Швейцарії, де лиш у 1970 р. жінки здобули право голосу, вони не представлені ні у федеральному уряді, ні в урядах 23 кантонів і 3 півкантонів. Менше 1% жінок зайнято на керівній роботі у країнах ЄС²³.

Є країни, де жінки взагалі позбавлені виборчих прав (наприклад, Мавританія, Ліхтенштейн), а в багатьох з них закон істотно обмежує ці права. Так, у Південно-Африканській Республіці всім неевропей-

²¹ Див.: Политическое самообразование, 1983, № 3, с. 132.

²² Див.: Женский вопрос.— В кн.: БСЭ, 1972, т. 9, с. 172.

²³ Див.: Проблемы мира и социализма, 1981, № 3, с. 13.

ським жінкам заборонено голосувати і висувати свої кандидатури на виборах. У Бразилії вони можуть брати участь у виборах тільки в тому разі, якщо мають самостійний дохід, у Гватемалі — за умови грамотності. Немає жінок-депутатів у парламентах таких країн, як Еквадор і Парагвай²⁴.

На початку нинішнього століття учасниці жіночого руху в США виступили з вимогою доповнити конституцію країни нормою, яка закріплює рівноправність жінок і чоловіків. Лише в 1972 році (!) під тиском громадськості і руху за права жінок конгрес схвалив поправку, яка проголошувала: «Сполучені Штати чи будь-який штат не будуть відмовляти в рівності прав перед законом або обмежувати її за ознакою статі». Однак ця поправка до конституції так і не була ратифікована потрібним числом штатів (38 з 50) і не набрала чинності. Отже, жінки США практично позбавлені законних прав.

У соціалістичних країнах здійснюється дедалі активніше залучення жінок нарівні з чоловіками до управління державними справами, до керівництва господарським і культурним будівництвом. У перші роки існування соціалістичної держави в бесіді з К. Цеткін В. І. Ленін, міркуючи про зростання суспільно-політичної активності жінок, відзначав: «Це для нас дуже цінно. І це важливо для жінок в усьому світі»²⁵. 1920-го року В. І. Ленін промовив слова, які стали програмою майбутніх дій: «Нам треба, щоб жінка-працівниця добилася не тільки за законом, а й у житті рівності з чоловіком-працівником»²⁶. Для втілення цих ленінських положень у життя потрібна була система заходів, що створювали умови для участі жінок в управлінні, а також бажання, інтерес їх самих до політики. Такі заходи розробляються і реалізуються соціалістичною державою і Комуністичною партією протягом усієї історії радянського суспільства.

Дедалі ширша участь жінок в управлінні державою і суспільним виробництвом — відмітна риса соціалізму. Якщо в 1937 р. до Верховної Ради СРСР було обрано 189 жінок-депутатів, в 1954 р. — 348, то в 1979 — 487. Отже, питома вага жінок у складі депутатів вищого законодавчого органу країни підвищилася з 16,5% до 32,5%²⁷. Таку ж тенденцію можна простежити і в динаміці зміни соціально-демографічного складу місцевих Рад, де нині процент жінок-депутатів становить 50,1²⁸.

Державна діяльність жінок-депутатів поєднується з їхньою професійною роботою, що дає їм можливість бути в курсі всіх народно-господарських завдань, добре знати потреби широких верств населення і приймати компетентні рішення. Саме цим визначається високий соціальний престиж жінок-депутатів.

Багато жінок у нашій країні посідають відповідальні, керівні пости. Так, більше 20-ти працюють міністрами в союзних республіках. Серед них — міністри іноземних справ, юстиції, освіти, вищої і середньої спеціальної освіти, культури, соціального забезпечення. Широко представлені жінки в громадських організаціях. Зростає питома вага жінок у лавах Комуністичної партії — керівної, спрямовуючої сили соціалістичного суспільства. Якщо в 1920 р. вони становили 7,4% членів партії, в 1940 р. — 14,6%, то в 1982 р. — 27,9%²⁹. Третю частину тих, кого приймають кандидатами в члени КПРС, становлять жінки. Партія залучає радянських жінок до участі у розв'язанні найширшого кола питань державного і суспільного розвитку через різні громадсько-політичні організації.

²⁴ Див.: *Международная жизнь*, 1975, № 2, с. 145.

²⁵ Див.: *Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине*. — М., 1957, т. 2, с. 478.

²⁶ *Ленін В. І. До жінок-робітниць*. — Повне збір. творів, т. 40, с. 152.

²⁷ Див.: *Опыт КПСС в решении женского вопроса*. — М., 1982, с. 206.

²⁸ Див.: *Правда*, 1982, 26 июля.

²⁹ Див.: *Политическое самообразование*, 1983, № 2, с. 133.

Дуже важливим показником активності жінок-комуністів є їхня участь у роботі найвищого органу партії — з'їзду. Так, у роботі XXV з'їзду КПРС взяло участь 1255 жінок-делегатів, або 25,1% загального числа обраних³⁰. На XXVI з'їзді вони становили 26,6% всіх делегатів³¹. У такій наймасовішій громадській організації, як профспілки, половина — жінки. Серед обраних у профспілкові органи їх 59,5%. В Українській Республіканській Раді Профспілок жінки становлять 45,2%. Молоде покоління жінок бере активну участь у діяльності Ленінського Комсомолу — найближчого помічника КПРС у справі виховання радянської молоді. В його лавах перебувають представники всіх категорій молодих людей — робітників, колгоспників, службовців, учнів, загальною чисельністю — понад 40 млн. чоловік. 52,2% з них — жінки³².

У піднесенні духовної культури радянського суспільства, в дальшому розвитку літератури і мистецтва, в естетичному вихованні населення чимала роль належить жінкам. Імена багатьох з них широко відомі у нашій країні і за кордоном.

Є ще одна галузь державної і громадської діяльності, якою повною мірою на рівні з чоловіками оволоділи жінки, — йдеться про роботу слідчого, прокурора, судді, захисника і народного засідателя суду. Нині понад 25% суддів і понад 50% народних засідателів становлять жінки.

Як відзначають соціологи, останніми роками зростає соціальна активність жінок у побутовій сфері життєдіяльності суспільства, що є специфічною рисою радянського способу життя. Багато жінок беруть активну участь в організації за місцем проживання на громадських засадах кімнат для малят, прогулянкових груп дітей дошкільного віку, молодіжних клубів, а також у створенні різновікових загонів дітей і підлітків, тимурівських команд школярів і тим самим сприяють мірою своїх сил і можливостей удосконаленню процесу суспільного виховання підростаючого покоління.

Здійснювані соціологічні дослідження мотивів громадської діяльності жінок показують, що громадська робота задовольняє як суспільні, так і особистісні потреби жінок. Згідно з даними обстеження, що проводилося в одному з районів Москви в 1973—1976 роках і охопило близько 500 жінок, які мають дітей, майже 78% опитаних назвали як найважливіші мотиви своєї громадської роботи «прагнення принести користь людям», «удосконалювати спосіб життя», «зробити район зразковим», «поліпшити умови життя». Соціологічне дослідження, здійснене на семи промислових підприємствах Орджонікідзевського району м. Харкова в 1980 р., в якому брав участь один із авторів, показало, що переважними мотивами участі жінок-робітниць в громадській роботі виявляються такі, як: можливість підвищити свій авторитет в колективі і бажання зблизитись з ним, прагнення розширити кругозір і підвищити культурний рівень, можливість краще бачити і ліквідувати свої вади. Перший мотив назвали 40% опитаних жінок, другий — 30%, третій — 27,1%. Опитування свідчать, що основний масі робітниць притаманне глибоко усвідомлене почуття колективізму, прагнення до всебічного гармонійного розвитку особистості.

Можна зробити висновок, що висока суспільно-політична активність радянських жінок стає найважливішою рисою їхнього способу життя.

Яскраво виявляється вона і в їхній інтернаціоналістській діяльності по зміцненню дружби і співробітництва з прогресивною громад-

³⁰ Див.: XXV з'їзд КПРС: Стенограф. звіт.— К., 1976, т. 1, с. 296.

³¹ Див.: XXVI з'їзд КПРС: Стенограф. звіт.— К., 1981, т. 1, с. 208.

³² Див.: *Справочник партійного работника*.— М., 1981, вып. 21, с. 512.

ськістю зарубіжних країн. Так, через ВЦРПС радянські жінки — члени профспілок представлені у Всесвітній федерації професійних спілок. Через Комітет молодіжних організацій радянські юнаки і дівчата беруть участь у діяльності Всесвітньо-демократичної федерації молоді, Міжнародному союзу студентів, виступаючи за дружбу і розвиток контактів з молоддю всіх країн.

Боротьба за збереження і зміцнення миру, підтримка прогресивних сил, національно-визвольного руху, виступи за рівноправність жінок і щастя дітей усієї Землі — такі основні напрями роботи Комітету радянських жінок, який представляє жінок нашої країни в Міжнародній демократичній федерації жінок з моменту її утворення (грудень 1945 р.).

Комітет радянських жінок підтримує інтернаціональні зв'язки з 250 прогресивними жіночими організаціями понад 120 країн, організує регіональні, національні конгреси, з'їзди, конференції, розробляє міжнародні акції в ім'я соціального прогресу, щастя всіх людей на Землі. Велику роль відіграє ця організація у налагодженні контактів між жінками країни з різним суспільним ладом. Безкорисливу допомогу подають радянські жінки жінкам країн, що розвиваються. Прикладом такої допомоги є навчання у різних вищих і середніх спеціальних навчальних закладах СРСР кількох сотень дівчат з Африки, Азії і Латинської Америки на стипендії Комітету радянських жінок. Значну матеріальну підтримку одержують жіночі соціальні центри і дитячі установи цих країн.

Комітет бере широку участь у заходах Організації Об'єднаних Націй, а також Міжнародної організації праці, ЮНЕСКО та інших спеціалізованих установ ООН. Це дозволяє активніше залучати жінок до розв'язання багатьох проблем внутрішнього життя країни, до боротьби за мир і дружбу між народами.

Зростання суспільно-політичної активності жінки пов'язане з підвищенням її трудової, громадської і культурної активності. А це і собі сприяє розвиткові професійних і вольових якостей, піднесенню загального рівня культури жінок.

Проте ще не всі проблеми формування соціальної активності жінок в умовах соціалізму розв'язані повною мірою. Серйозними є моральні, соціально-демографічні та економічні втрати суспільства через збереження залишків суперечності між професійною діяльністю жінки і її соціальною роллю дружини і матері. Радянські дослідники відзначають, що, незважаючи на великі досягнення у розв'язанні жіночого питання, «1). Жінка має менше можливостей для розвитку власної особистості; для громадської і культурної діяльності, для підвищення своєї кваліфікації, для раціоналізації і винахідництва... 2). Жінка не може повною мірою виконувати свою функцію виховання дітей і контролю за їх поведінкою... 3). Фізична і психологічна втома жінки погіршує психологічну атмосферу в сім'ї..., зменшує опір сім'ї тискові відцентрових сил... 4). Суперечність між професійною і сімейною ролями жінки є одним із факторів, що негативно впливають на рівень народжуваності... 5). Зазначена суперечність у ряді випадків розв'язується жінками і шляхом відмови від професійної діяльності»³³.

Привертає до себе увагу тенденція, виявлена соціологами: коло сімейних і побутових обов'язків жінок у наші дні не тільки не зужується, а навпаки, продовжує розширюватися і наповнюватися новим змістом. Окрім традиційних завдань, що стояли перед жінкою в сім'ї і збереглися до нашого часу (обслуговування членів сім'ї, домашня робота та ін.), вона дедалі частіше виконує нові функції — регулятора сімейно-побутових процесів, організатора сімейного від-

³³ Див.: Харчев А. Г., Голод С. И. Профессиональная работа женщины и семья.— Л., 1971, с. 161, 162.

починку та ін. Це свідчить про зростання соціальної активності жінок піднесення їхнього культурного рівня, авторитету в сім'ї. Разом з тим нові функції без скорочення старих потребують додаткових сил, часу, знань, й іноді, як відзначають соціологи, на додаток до конфліктів між виробничими і сімейно-побутовими функціями виникає суперечність між старими і новими ролями жінки у сфері сімейного побуту³⁴.

Очевидно, назріла необхідність розв'язання цих проблем у масштабах всієї країни. Йдеться передусім про раціональну зайнятість жінок, важливими принципами якої є: 1. Відповідність характеру і умов праці психофізіологічним особливостям жінок; 2. Оптимальний режим роботи, який дозволяє розумно поєднувати працю в суспільному виробництві з материнськими та іншими сімейними обов'язками; 3. Додержання найдоцільнішої пропорції зайнятості жінок у сфері суспільної і особистої праці; 4. Гармонійне поєднання зайнятості чоловіків і жінок за територіальними одиницями³⁵.

З метою поліпшення використання жіночої праці спеціалісти вважають за необхідне насамперед вдосконалення планування комплексного розвитку господарства як у країні в цілому, так і в окремих республіках. Істотним є також поліпшення умов, за яких жінки, не зайняті у сфері суспільного виробництва, при бажанні працювати могли б брати участь у суспільній праці. Важливою умовою залучення жінок у сферу виробництва виступає надання їм більш широких можливостей роботи з неповною зайнятістю: неповний робочий день уже застосовується в деяких галузях народного господарства СРСР — у швейній, трикотажній промисловості, побутовому обслуговуванні. Високу оцінку режимові неповного робочого дня дали робітниці 120 підприємств, опитані у 1977 р. за завданням Держкомітету по праці СРСР³⁶.

Однак за безперечного позитивного ефекту цих заходів вони можуть розглядатися лише як тимчасові, такі, що не розв'язують проблему цілком. Певна річ, неповний робочий день дозволяє жінці зберегти зв'язок з виробництвом, не втратити кваліфікацію, стаж, але водночас, як слушно відзначає ряд соціологів, такий режим може стати гальмом у розвитку її особистості. Практика соціалістичного суспільства підказує, що значному скороченню переваптяженості жінок сприяє якісна зміна ставлення до робітниць з боку адміністрації і громадських організацій (поліпшення санітарно-гігієнічних та психофізіологічних умов праці, режиму праці і відпочинку, побутового обслуговування та ін.), а також перерозподіл побутових обов'язків у сім'ї.

Шляхи дальшого розв'язання цих проблем, подолання наявних труднощів накреслені у наших народногосподарських планах і програмах. Успішне виконання завдань одинадцятोї п'ятирічки відкриває нові перспективи піднесення добробуту радянських людей, поліпшення умов їхнього побуту, дальшого розвитку духовного життя суспільства, що, безперечно, сприятиме ще більшому розквіту особистості радянської жінки, піднесенню її творчої активності в усіх галузях народного господарства.

* * *

На современном этапе развития общества зрелого социализма социальная активность женщины возрастает во всех сферах общественной жизни. Они принимают активное

³⁴ Янкова З. А. Советская женщина, с. 65—112.

³⁵ Див.: Котляр А. Э., Турчанинова С. Я. Занятость женщин в производстве.— М., 1975, с. 9.

³⁶ Кулешова Л. М., Мамонтова Т. М. Занятость женщин на режимах с неполным рабочим временем.— Социол. исследования, 1979, № 2, с. 90.

участие в хозяйственной и культурной жизни страны, все более повышается их роль в гражданской и социально-политической жизнедеятельности советского общества. Весом их вклад в борьбу за мир и укрепление дружбы между народами.

Социально-экономические, политические и культурные преобразования в СССР гарантировали фактическое равенство женщин с мужчинами, способствовали расцвету их творческих способностей, возвышению личностного начала. Специфические черты жизнедеятельности женщины в условиях социализма наполняются новым социальным содержанием.

Н. В. СМІРНОВА

ЛІКВІДАЦІЯ НИЗЬКОКВАЛІФІКОВАНОЇ РОЗУМОВОЇ ПРАЦІ В СУСПІЛЬСТВІ ЗРІЛОГО СОЦІАЛІЗМУ

Одним з головних напрямів змін, що відбуваються в соціальній структурі нашого суспільства, є зміцнення соціальної однорідності. На червеному (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалось: «Ця велика мета, яку намітили в теорії, про яку мріяли кілька поколінь комуністів, стала для нас сьогодні питанням безпосередньої практики. Життя підказує, що становлення безкласової структури суспільства в головному її основному, судячи з усього, відбудеться вже на етапі зрілого соціалізму»¹.

У радянській соціально-філософській і спеціально-соціологічній літературі під рухом суспільства до соціальної однорідності насамперед розуміється процес зміцнення спільних рис в об'єктивному соціально-економічному становищі й умовах життя класів, соціальних груп, подолання відмінностей між ними. Актуалізується завдання дослідження внутрішньої структури класів і соціальних груп, вплив на них об'єктивних і суб'єктивних факторів. Рух до соціальної однорідності слід розглядати як єдиний процес, у ході якого відбувається подолання як міжкласових, так і внутрішньокласових відмінностей (між верствами і окремими загонами в середині класів). Практична цінність такого підходу полягає в тому, що він дає можливість виявити додаткові соціальні резерви вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму, визначити механізми управління цими процесами. На необхідність комплексного розв'язання даної проблеми вказувалось на позачерговому лютовому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС. «Не менш важливо тепер забезпечувати дедалі тісніший взаємозв'язок економічного, соціального і духовного прогресу радянського суспільства. Неможливо підносити економіку на якісно новий рівень, не створюючи необхідні для цього соціальні та ідеологічні передумови. Так само неможливо розв'язувати назрілі проблеми розвитку соціалістичної свідомості, не спираючись на міцний фундамент економічної і соціальної політики»².

Нааявність внутрішньокласових верств у розвинутому соціалістичному суспільстві визнають багато авторів, зокрема В. С. Семенов, А. О. Амвросов, М. А. Аїтов, М. М. Руткевич, М. Х. Тітма та ін. Численні емпіричні соціологічні дослідження, що проводяться в нашій країні, дають можливість скласти конкретну характеристику внутріш-

¹ *Матеріали* Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв., 1983 р.— К., 1983, с. 14.

² *Черненко К. У.* Промова на позачерговому Пленумі ЦК КПРС, 13 лют. 1984 р.— В кн.: *Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС.* К., 1984, с. 16.

ніх верств робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції. Зокрема, вони підтверджують той факт, що між спеціалістами (працівниками розумової праці високої кваліфікації) та службовцями-неспеціалістами (працівниками низькокваліфікованої розумової праці) соціальні відмінності такі значні, що об'єднувати їх в одну групу, здається, неможливо. (Деякі дослідники висловлюють думку, що відмінності з певних параметрів в середній класів та соціальних груп істотніші, ніж між класами і соціальними групами³.)

Більшість авторів головним фактором диференціації внутрішньо-класових груп вважає рівень кваліфікованості праці, який виражає єдність складності праці та міри розвитку особистості. Отже, кваліфікація є соціально-диференціюючим фактором, що відображує соціально-економічну неоднорідність праці, зумовлює формування кваліфікаційних груп.

Соціологічні дослідження мають виявити і зафіксувати соціально значущі відмінності між професійно-кваліфікаційними групами зайнятого населення. Особливо актуальними є розробки, присвячені вивченню соціальних груп, чия праця (як фізична, так і розумова) має нижчі рівні кваліфікації. Результати соціологічного дослідження, проведеного в 1979 році Інститутом філософії АН УРСР у м. Києві, показують, що групи працівників низької кваліфікації максимально відрізняються від інших груп за такими показниками, як кваліфікація, освіта, заробітна плата, професійна закріплюваність. Стирання цих відмінностей великою мірою залежить від ліквідації низькокваліфікованої фізичної і розумової праці.

У соціологічній та економічній літературі, яка висвітлює означені проблеми, здебільшого йдеться про низькокваліфіковану фізичну працю, а про розумову такої ж кваліфікації згадується мало. Тим часом нею охоплено значну категорію населення — близько 7,4 млн. чоловік (6% усіх зайнятих у народному господарстві країни)⁴. Загальновизнаного терміна для даної професійно-кваліфікаційної групи ще немає. Для позначення усієї сукупності працівників, зайнятих переважно розумовою працею, в літературі вживають термін «інтелігенція». Це широке його розуміння. У вузькому ж значенні мають на увазі «соціальну групу трудящих, професійно зайнятих розумовою працею високої кваліфікації, що потребує, як правило, для свого виконання середньої спеціальної або вищої освіти»⁵. Названу соціальну категорію характеризують також за допомогою терміна «спеціалісти».

Крім спеціалістів, до інтелігенції залічують також працівників, які виконують менш кваліфіковану розумову працю, зокрема таку, що не потребує середньої спеціальної чи вищої освіти. У радянській соціологічній літературі найчастіше цю категорію працівників називають «службовці-неспеціалісти», іноді просто «службовці». Специфічні риси цієї професійно-кваліфікаційної групи визначаються характером її праці. Виділення даної групи має за підставу не відношення до засобів виробництва, а суспільний поділ праці. Треба зауважити, що навіть окремим категоріям працівників низькокваліфікованої розумової праці доводиться виконувати чимало фізичних операцій (професії телеграфіста, друкарки). Тому у віднесенні професії до переважно фізичної або переважно розумової праці, очевидно, треба виходити не з кількості затрат м'язової або нервової енергії, а з визначення, що є провідним: фізичне чи духовне начало у кожному конкретному виді діяльності.

³ *Титма М. Х.* Социально-профессиональная ориентация молодежи.— Таллин, 1982, т. 1, с. 78.

⁴ *Сенявский С. Л.* Социальная структура советского общества в условиях развитого социализма (1961—1980 гг.).— М., 1982, с. 396.

⁵ *Руткевич М. Н.* Интеллигенция в развитом социалистическом обществе.— М., 1977, с. 35.

Працю службовців-неспціалістів називають виконавською, допоміжною. Вона проймає і сферу управління матеріальним виробництвом, і сфери науки й культури, охорони здоров'я, освіти та ін., забезпечуючи діловодство, зв'язок, обліково-розрахункові операції, лабораторні роботи, матеріально-технічне постачання тощо. І хоча визначення її як «допоміжної» (щодо основних видів праці), гадаємо, є правильним, не варто вбачати в ній тільки послуги, не пов'язані безпосередньо із створенням матеріальних та духовних цінностей⁶. (Приміром, праця лікаря, медсестри, деяких інших категорій працівників також виявляється у вигляді послуги і безпосередньо не створює матеріальних цінностей.) Визначення характеру праці службовців-неспціалістів як «специфічної праці обслуговування»⁷, також викликає сумнів, оскільки має іншу основу, ніж поділ праці на розумову і фізичну.

В економічній літературі для позначення даної категорії працівників вживають термін «технічні виконавці»⁸. Згідно з єдиною номенклатурою посад службовців усіх інженерно-технічних працівників і службовців поділяють на три категорії: керівники, спеціалісти, технічні виконавці. Використання останнього терміна щодо основної маси службовців-неспціалістів (обліковці, секретарі-друкарки, оператори на лічильних машинах та ін.) виправдане, тому що вони зайняті підготовкою та оформленням різних документів для виконання функцій управління, техніко-економічного й оперативного планування, обліку і звітності тощо. Як нам уявляється, добираючи термін для позначення даної кваліфікаційної групи, треба виходити саме з цієї характерної риси даного виду праці — її допоміжного, суто виконавського призначення.

Специфіка характеру праці службовців зумовлює ступінь їхньої концентрації у виробничих сферах. Загалом він у службовців, а особливо у службовців-неспціалістів, був і залишається нижчий, ніж у робітників. Так, у промисловості питома вага службовців-неспціалістів становить усього 4,0%⁹. Якщо взяти до уваги, що ці 4,0% розозосереджені по відділах заводууправління, то стає очевидною роздробленість даної професійно-кваліфікаційної групи. Аналогічна ситуація спостерігається і у сфері торгівлі, комунальних підприємств і побутового обслуговування — первинний трудовий колектив складається тут з 7—8 чоловік¹⁰.

Можна припустити, що малочисельність цих трудових колективів накладає певний відбиток на групову свідомість і поведінку працівників. Підставою для такого припущення слугує той факт, що «навіть робітники однієї спеціальності на великих та малих підприємствах істотно відрізняються і за особистісно-об'єктивними, і за суб'єктивними характеристиками»¹¹. На жаль, в нашій соціологічній літературі бракує досліджень, з яких можна дістати уявлення про культурні запити й інтереси представників низькокваліфікованої розумової праці.

У зв'язку з механізацією й автоматизацією, розширенням виробництва, поглибленням та спеціалізацією праці виявилась нова тенденція в організації діяльності працівників низькокваліфікованої розумо-

⁶ Див.: Новоселов Н. С. Умственный труд: его сущность, некоторые тенденции развития.— Свердловск, 1972, с. 65.

⁷ Див.: *Построение коммунизма и развитие общественных отношений*.— М., 1966, с. 169.

⁸ *Научная организация труда ИТР и служащих: Методические рекомендации*.— М., 1968, с. 9.

⁹ *Иванова М. А., Самарина И. А.* Технический прогресс и структура ИТР и служащих.— М., 1970, с. 6.

¹⁰ Див.: *Руткевич М. Н.* Интеллигенция в развитом социалистическом обществе.— М., 1977, с. 79.

¹¹ *Тигма М. Х.* К вопросу о социальной дифференциации в развитом социалистическом обществе.— Социол. исследования, 1980, № 3, с. 42.

вої праці — її індустріалізація. Такі установи, як банки, великі підприємства зв'язку та ін., об'єднують значні групи службовців. За своєю чисельністю вони наближаються до колективів індустріального типу.

У період з 1959-го по 1970 р. кількість представників низькокваліфікованої розумової праці безперервно зростала. В 1970 р. ця професійно-кваліфікаційна група сягнула максимуму своєї чисельності. Нині відбувається поступове її скорочення. Так, наприклад, з 1970-го по 1980 р. вона зменшилась з 11,1 млн. до 7,4 млн. чоловік¹².

Проте, якщо в усіх галузях народного господарства чисельність і питома вага згаданих працівників знижувались, то в сфері обслуговування — зростали. Це пов'язано зі значним розширенням цієї сфери в останнє десятиріччя.

У перспективі зміни в характері й змісті праці працівників даного кваліфікаційного рівня і далі відбуватимуться під впливом поступового впровадження механізації й автоматизації. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС зазначалось, що для підвищення ефективності виробництва необхідно різко скоротити використання ручної праці, насамперед шляхом комплексної механізації¹³. На думку спеціалістів, механізації піддаються до 80% усіх конторських операцій, виконуваних тепер вручну¹⁴. Індустріалізація низькокваліфікованої розумової праці спричинить значні зміни в її професійній структурі. Частина професій збагатиться за характером і змістом праці, й наблизиться до висококваліфікованої розумової. Таке функціональне збагачення й ускладнення буде характерне для професій, пов'язаних з програмуванням на ЕОМ, з новітніми видами техніки. Інша частина буде передана машинам і відіме, ще інша — набуде характеру, близького до професій робітничих. Названа тенденція насамперед стосуватиметься обслуговування різних механізмів (наприклад, розмножувальної, копіювальної, диспетчерської апаратури).

Однак провідним напрямом буде збагачення змісту праці тих професій, які піддаються механізації і автоматизації. Насичення її творчими елементами і скорочення розриву з кваліфікованою — одні із шляхів зближення двох означених соціально-професійних категорій, стирання істотних відмінностей між ними. Можна навести приклад на підтвердження сказаного: чисельність бухгалтерів (тобто спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою) збільшилась з 1959-го по 1970 р. майже на мільйон чоловік, тоді як чисельність близької до них за характером праці професійної групи рахівників знизилася майже в 2 рази. Це означає, що низькокваліфікована праця поступається місцем висококваліфікованій.

Зближення різних кваліфікаційних груп інтелігенції за характером, змістом праці, рівнем доходів, способом життя є важливою умовою руху суспільства зрілого соціалізму до повної соціальної однорідності. Досягнення її передбачає усунення найістотніших класових відмінностей, що впливають з наявності двох форм соціалістичної власності, відповідних особливостей праці, розподілу і споживання. Крім того, є ще одна проблема, яка не збігається зі щойно названою за змістом і часом реалізації. «Внутрішньокласові, а тим більше соціально-групові, відмінності навряд чи завжди можуть бути виведені з класової диференціації суспільства: тут набирають сили інші критерії, що не мають прямого стосунку до форм власності на засоби виробництва... Диференціація за характером праці, за рівнем культури та освіти, за ступенем участі в управлінні суспільством збережеться

¹² Сенявский С. Л. Указ. кн., с. 346.

¹³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р.— К., 1983, с. 10.

¹⁴ Песчанский В. Р. Служащие в буржуазном обществе.— М., 1975, с. 52.

і в класово однорідному суспільстві, причому протягом більш або менш тривалого часу ці форми неklasової диференціації матимуть соціальне значення»¹⁵.

На сучасному етапі зрілого соціалізму соціальні відмінності між кваліфікаційними групами працівників розумової праці ще досить значні. Соціологічні опитування показують, що «спеціалісти вищої і середньої кваліфікації та службовці-неспеціалісти середньої кваліфікації, а також малокваліфіковані співвідносяться одні з одними за рівнем освіти (кількістю років навчання) як 1,0 : 0,7 : 0,5; за оплатою — як 1,0 : 0,64 : 0,44, за іншими соціальними характеристиками — у близьких пропорціях»¹⁶. Дослідження, проведені в 1979 р. у м. Києві співробітниками Інституту філософії АН УРСР, виявили, що середній рівень заробітної плати у працівників низькокваліфікованої розумової праці (службовців-неспеціалістів) становив 101,8 крб., тоді як у висококваліфікованих спеціалістів — 177,7 крб., а у висококваліфікованих робітників — 173,3 крб. За рівнем заробітної плати службовці-неспеціалісти найближче стоять до працівників некваліфікованої фізичної праці, заробітна плата яких пересічно дорівнює 93,8 крб. Отже, в нинішніх умовах кваліфікаційні відмінності мають навіть більшу вагу, ніж поділ на розумову і фізичну працю. В інтенсифікації виробництва кардинальними завданнями є підвищення продуктивності праці, що великою мірою залежить від зростання кваліфікації працівників. Заінтересованість суспільства у висококваліфікованій праці (розумовій і фізичній) відображується в рівні заробітної плати.

Іншим, непрямим показником складності праці є рівень загальної і професійної підготовки, потрібної для її виконання. Тепер освіта в обсязі 8—10 класів є найтиповішою для професійно-кваліфікаційної групи службовців-неспеціалістів, що свідчить про її відставання від інших кваліфікаційних груп. Так, скажімо, у Києві рівень освіти даної категорії виявився значно нижчим, ніж у працівників висококваліфікованої фізичної праці. Те саме можна сказати і про професійну підготовку. Середню спеціальну освіту мають 8,7% працівників низькокваліфікованої розумової праці, технічне училище або ПТУ закінчило 9,9%, тоді як у працівників висококваліфікованої фізичної праці відповідно — 17,6% і 19,1%. Питання про планомірну централізовану професійну підготовку першої з названих груп на сьогодні ще не розв'язане. Комплектування секретарів, обліковців, діловодів відбувається найчастіше з випускників загальноосвітніх шкіл, які не дістали потрібної підготовки. З огляду на те, що праця даної категорії працівників відзначається однорідністю функцій, можна буде в майбутньому централізовано, за єдиною програмою, організувати їх професійну підготовку для всіх галузей народного господарства.

Малозмістовна праця і порівняно низька оплата, така демографічна особливість, як переважання жінок (90,7%), зумовлюють специфіку низькокваліфікованої розумової праці. За даними того ж соціологічного дослідження, робочі місця тут заповнюються на 27,7% вихідцями із робітників, на 10,9% — з інтелігенції (спеціалістів), на 30,5% — із колгоспників й усього на 13,1% — з власної професійно-кваліфікаційної групи. Порівняно з минулим десятиріччям тут значно зросла частка вихідців із села (з 17,7% до 30,5%). А приплив вихідців із сімей спеціалістів значно зменшився (з 21% до 10,9%). Отже, загальна риса робочих місць низької кваліфікації як розумової, так і фізичної праці — заповнення їх переважно за рахунок найменш кваліфікованої частини трудових ресурсів.

¹⁵ *Здравомыслов А. Г.* Методологические проблемы изучения рабочего класса. — *Коммунист*, 1978, № 8, с. 125.

¹⁶ *Староверов В. И.* Тенденции развития современной сельской интеллигенции. — *Социол. исследования*, 1980, № 2, с. 79.

Для даної групи характерна також найбільша соціальна нестабільність. Результати соціологічного дослідження засвідчили: з тих, хто починав свою професійну діяльність як працівник низькокваліфікованої розумової праці, 36,1% залишилися у своїй кваліфікаційній категорії, 13,7% перейшли в робітники, 47,8% — в ряди інтелігенції (що, зокрема, демонструє можливості їхнього кваліфікаційного зростання). Як правило, робочі місця тут зановиюють дві категорії працівників: дівчата без спеціальної професійної освіти, які не пройшли за конкурсом у вузи, а також жінки похилого віку, які також в більшості випадків не мають певної професійної підготовки. Іноді це — в минулому жінки-робітниці, які вирішили піти зі своєї роботи «на легшу». Переміщення у ряди інтелігенції відбувається в основному з першої групи, яка розглядає своє становище як тимчасове і прагне здобути згодом вищу або середню спеціальну освіту. Наведемо коефіцієнт професійної закріпленості працівників різних кваліфікаційних рівнів, одержаний як частка від ділення середнього стажу за професією на середній загальний трудовий стаж. Фізична праця: некваліфікована — 0,41; малокваліфікована — 0,53; кваліфікована — 0,62; висококваліфікована — 0,72. Розумова праця: некваліфікована — 0,54; кваліфікована — 0,64; висококваліфікована — 0,70.

З цих даних можна зробити висновок, що найчастіше змінюють професію працівники низької кваліфікації як розумової праці, так і фізичної. Причому, професійна закріпленість у працівників некваліфікованої розумової праці найближча до працівників малокваліфікованої фізичної праці (0,54 — у перших, 0,53 — у других). Очевидно, що рівень кваліфікації — головний фактор, який впливає на стабільність в професії; чим нижча кваліфікація, тим частіше працівник змінює свою професію.

У професійно-кваліфікаційній групі, яка розглядається, переважання жінок зумовлює велику кількість «гетерогенних шлюбів» (між індивідами, що належать до різних соціальних верств і класів). У чоловіків — широка можливість вибору в своїй групі (жінок тут приблизно у чотири рази більше), і 64,3% з них реалізують цю можливість. Тому зближення службовців-неспеціалістів як соціальної категорії з іншими категоріями і класами відбувається в основному «по жіночій лінії»: шлюбів з робітниками — 38,5%, приблизно стільки ж зі спеціалістами — 37,3%¹⁷. Низькі показники професійного самовідтворення службовців-неспеціалістів і їхнього закріплення у своїй професійно-кваліфікаційній групі, а також велика кількість «гетерогенних» шлюбів приводять до висновку, що дана група мовби «розчинена» в інших соціальних верствах і класах (межі її розмиті, переходить в інші соціальні групи й верстви здійснюються порівняно легко).

Зважаючи на той факт, що потреба у кадрах службовців-неспеціалістів зберігає свою актуальність (на одного службовця-неспеціаліста припадає три інженерно-технічні працівники¹⁸) і поки ще не всі професії службовців можна ліквідувати на основі механізації і автоматизації, важливим дослідницьким завданням є виявлення компенсуючих факторів, які сприяли б стабілізації даної категорії працівників. Для цього потрібно насамперед визначити типову для неї структуру потреб, виділити з них провідну, з'ясувати шляхи її задоволення або компенсації. Розроблення заходів для закріплення службовців на своїх робочих місцях має неодмінно враховувати демографічні фактори. По-перше, те, що основна маса службовців-неспеціалістів — жінки, по-друге, в системі ціннісних орієнтацій групи наявні відмінності залежно від вікових особливостей та особливостей сімейного становища.

Структура ціннісних орієнтацій щодо характеру, змісту та умов

¹⁷ Див.: Социология и проблемы социального развития. — М., 1978, с. 139.

¹⁸ Иванова М. А., Самарина И. А. Указ. кн., с. 117.

праці у жінок дещо інша, ніж у чоловіків. Так, наприклад, рівень запитів до змісту праці, розміру заробітку у перших істотно нижчий, ніж у других¹⁹ (порівняння стосується жінок, які мають невисокий рівень освіти). Сукупний робочий день жінок-матерів, які працюють на виробництві, досягає 16 годин²⁰. В тому разі, якщо жінка має сім'ю і дітей, для неї великого значення набуває проблема поєднання професійних і сімейних ролей. Причому робоче місце починає оцінюватись з погляду його «зручності» для такого поєднання. А саме: близькість установи чи підприємства до місця проживання, зручність робітничих змін, наявність дитячих садків і ясел, нестомлююча, неважка праця тощо.

Зазначені проблеми актуалізують дослідження таких питань: зв'язок між вищезгаданими специфічними рисами низькокваліфікованої праці та відтворенням службовців-неспеціалістів, переміщенням їх в інші класи й соціальні групи, особливостями демографічної структури; залежність між закріпленням кадрів і проблемою поєднання жіркою її професійних і сімейних ролей.

Одним із методичних підходів до розв'язання як першого, так і другого завдання може бути вивчення потреб, характерних для певних груп службовців-неспеціалістів. Основою розчленування останніх на найтиповіші може служити визначення потреби, домінуючої в даній групі. Можна припустити поділ за орієнтацією на задоволення потреб, пов'язаних з самим процесом праці; оплатою праці; сімейними інтересами; дальшим професійним зростанням на основі здобуття більш високої освіти, тощо.

Визначення домінуючих потреб і виділення на цій основі певних груп службовців-неспеціалістів треба співвідносити з можливостями задоволення потреб, які надаються робочим місцем. Скажімо, потреби, що їх люди прагнуть задовольнити через працю, виражаються у формі певних вимог до окремих компонентів робочого процесу, місця тощо. Важливо виявити, які з цих вимог можливо задовольнити, щоб сприяти закріпленню працівника на своєму робочому місці, а для яких ще не настав час. В останньому разі належить знайти компенсуючі фактори і включати їх у набір компонентів робочого місця. Безперечно, така компенсація не може усунути невдоволеності некваліфікованого працівника працею, але все ж пом'якшує її.

Соціальні цілі нашого суспільства передбачають заміну малокваліфікованої праці висококваліфікованою, творчою в усіх сферах народного господарства на основі механізації і автоматизації виробництва. Цей процес поступового зближення різних кваліфікаційних категорій трудящих на основі зростання їх кваліфікаційного й культурно-освітнього рівня створює міцну основу для зміцнення соціальної однорідності розвинутого соціалістичного суспільства.

* * *

Ликвідація малокваліфікованого умственного труда в обществе зрелого социализма является важнейшим условием укрепления его социальной однородности. Ныне этим видом труда занята еще значительная часть служащих-неспециалистов. Этой профессионально-квалификационной группе присущ ряд специфических черт, в частности исполнительский, вспомогательный характер их труда. С развитием механизации и автоматизации трудовых процессов происходит изменение его характера и функционального содержания, что приводит к стиранию различий между работниками, занятыми этим видом труда, и работниками других профессионально-квалификационных групп.

¹⁹ Человек и его работа.— М., 1967, с. 265.

²⁰ Слесарев Г. А. Демографические процессы и социальная структура социалистического общества.— М., 1978, с. 180.

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Г. А. ЗАТЧЕНКО, А. В. СЬОМУШКІН

«МАТЕРІАЛІЗМ І ЕМПІРІОКРИТИЦИЗМ» І ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ НАУКИ

(До 75-річчя виходу в світ твору В. І. Леніна)

Для філософів-марксистів праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» є неперевіреним взірцем творчого збагачення діалектико-матеріалістичного філософського вчення в конкретно-історичних умовах. Її видання стало епохальною подією у розвитку марксистської філософії, насамперед діалектичного і історичного матеріалізму. Ця праця відіграла також винятково важливу роль і в розвитку марксистської теорії історико-філософського процесу, і в збагаченні методології діалектико-матеріалістичної критики буржуазних філософських течій кінця минулого — початку нинішнього століття. І хоча з часу написання названої праці і в буржуазній філософії, і в наших уявленнях про філософію минулого відбулося чимало змін, ленінські принципи філософської критики не втратили своєї конструктивної сили і свого евристичного значення для розв'язання актуальних світоглядних проблем сьогодення. Треба тільки вміти застосовувати ці принципи в умовах нинішнього етапу історико-філософських досліджень.

Останніми роками марксистсько-ленінська філософська історіографія поповнилась багатьма новими ґрунтовними дослідженнями. Значно підвищився рівень історико-філософського мислення, зросли й ті вимоги, що ставляться до аналізу філософських вчень. За час, що минув від написання ленінської праці, значні зміни відбулися і в буржуазних філософських теоріях. Особливості критики сучасної буржуазної філософії порівняно з критичним аналізом її історично пройдених етапів полягають у тому, що, коли в останньому випадку досліджуються вже сформовані школи, то в першому йдеться про з'ясування суті філософських процесів, які ще тільки відбуваються.

У «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» В. І. Ленін показав величезну евристичну роль історико-філософського аналізу як інструмента виявлення ідейних джерел буржуазних філософських шкіл, засобу прогнозування тенденцій розвитку буржуазної філософії. Як же здійснювався ленінський критичний аналіз буржуазної філософії у його теоретико-методологічному і історико-філософському аспекті? Наскільки він був важливий для постановки філософських діагнозів і прогнозів? Наскільки ефективно використовуємо ми ленінську методологію в критичному аналізі сучасної буржуазної філософії? Ці питання важливі для осмислення ленінської філософської спадщини, особливо сьогодні, коли перед нами так гостро постали завдання поліпшення ідеологічної роботи, зростання рівня і оперативності критики буржуазних філософських і ідейно-політичних теорій.

Відповіді на ці питання потребують врахування тих провідних у певний історичний період проблем, навколо яких точиться протиборство марксистської і буржуазної філософії. Їх можна назвати актуальним ідейним фоном боротьби протилежних таборів у філософії; вони характеризують кожний історичний період тим, що саме через них трансформується все розмаїття аргументів і фактів, які висувуються і наводяться кожною стороною. Якщо виділити головне в ленінському

визначенні ключових проблем боротьби з буржуазною філософією в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», то слід вказати насамперед на зв'язок філософських питань природознавства з революцією у фізиці, на необхідність розвінчання філософського ревізіонізму як у гносеології, так і в соціології.

Ці ключові проблеми зумовлюються нині, в умовах сучасного протиборства марксистсько-ленінської і буржуазної філософії, ще й такими факторами, як глобальне протистояння світу соціалізму світові капіталізму, ідеологічна боротьба двох протилежних світоглядів, двох суспільних систем та ін. Як підкреслювалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, «слід постійно враховувати особливість історичного періоду, який переживає людство. А він позначений небувалым за весь післявоєнний період за своєю інтенсивністю і гостротою протиборством двох полярно протилежних світоглядів, двох політичних курсів — соціалізму і імперіалізму. Йде боротьба за умн і серця мільярдів людей на планеті. І майбутнє людства залежить великою мірою від результату цієї ідеологічної боротьби»¹.

Водночас і більшість з тих корінних питань розвитку наукового пізнання, що перебували в центрі уваги В. І. Леніна в ході критики махізму і споріднених з ним різновидів позитивістського філософствування, питань, творче розв'язання і діалектико-матеріалістичне узагальнення яких він дав у своїй геніальній праці, донині посідають помітне місце в протиборстві марксизму і сучасної буржуазної філософії. Візьмемо такі проблеми, як критерії об'єктивної істинності наукового знання і відображення в ньому об'єктивної реальності. Гострі дискусії навколо них між філософами-марксистами і представниками буржуазної «філософії науки» відбувалися на VII Міжнародному конгресі з логіки, методології і філософії науки (Зальцбург, Австрія, 11—16 липня 1983 р.). Радянські учасники цього міжнародного форуму відзначають, що в домінуючих нині на Заході так званих постпозитивістських концепціях «філософії науки» як і раніше в махізмі, об'єктивна істинність наукового знання або відкидається і заперечується з позицій релятивізму, або ж підмінюється питанням про його загальнозначущість (інтерсуб'єктивність). Обидва підходи є «варіантом заперечення об'єктивної істини», оскільки прагнуть усунути з гносеології «питання про відображення в науковому знанні об'єктивної реальності»². Отже, постпозитивізм, всупереч своїм прагненням подолати хибі позитивістського стилю мислення, по суті відтворює і зберігає в нових історичних умовах суб'єктивно-ідеалістичний мотлох позитивістської методології.

Маючи на увазі сучасну ситуацію в ідейному протиборстві капіталізму і соціалізму, звернемось до основоположних принципів ленінського історико-філософського аналізу і філософської критики, викладених в праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Торкнемось лише деяких з них — тих, що, на нашу думку, безпосередньо визначають специфіку сучасного історико-філософського знання і пов'язані з актуальними проблемами критики сучасної буржуазної ідеології. До них належить насамперед принцип партійності у філософії.

Для філософів-марксистів партійність філософії є глибоко усвідомленою установкою теоретичного мислення³. Інша річ, що в деяких працях не завжди даються належні світоглядні і гносеологічні тлумачення змісту поняття філософської партійності, внаслідок чого ми нерідко стикаємось у філософському контексті з повсякденним слово-

¹ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 15 черв., 1983 р.— У кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 7.

² Садовський В. Н., Степин В. С., Сухогин А. К. Теоретические и исторические проблемы логики и методологии науки.— Вопр. философии, 1984, № 1, с. 60—61.

³ Чазин Б. А. Марксистско-ленинский принцип партийности в философии.— Л., 1974, с. 7—42; Копнин П. В. Диалектика, логика, наука.— М., 1973, с. 71—76.

вживанням терміна «партійність» або ж з підміною філософської партійності — політичною, які хоча й споріднені, але не тотожні за змістом. У нашій літературі інколи трапляється і глибоко помилкова, на наш погляд, думка⁴, згідно з якою партійність філософії народжується лише з марксизмом в його боротьбі проти буржуазної ідеології і тому вона, мовляв, характеризує лише філософію діалектичного й історичного матеріалізму. З таким твердженням неможливо погодитись.

По-перше, у названому випадку така характеристика філософії, як партійність, неправомірно зводиться до свого конкретного вияву в марксизмі. При цьому забувають, що партійність у тих або інших формах спостерігається протягом усього історичного розвитку філософії. Саме так слід розуміти положення В. І. Леніна: «Новітня філософія так само партійна, як і дві тисячі років тому»⁵.

По-друге, думка про безпартійність, наприклад, буржуазної філософії може виникнути на основі заперечення філософської партійності самими буржуазними філософами: Але таке обґрунтування у кращому разі хистке. Буржуазні філософи можуть не усвідомлювати своєї філософської партійності або ж усвідомлювати її у оберненій формі — як безпартійність, — і тоді вони, подібно до махістів, навіть «хваляться своєю безпартійністю»⁶. Однак ні те, ні те не дає підстав робити висновок про безпартійність філософії. Мислитель стоїть перед вибором певного роду партійності, але ніяк не перед вибором партійності і безпартійності, бо у філософії взагалі неможливо бути безпартійним, не покидаючи її ґрунту. Заклики ж до нейтральності є або відвертою демагогією, або ж умоглядною спекуляцією. Навіть, якщо припустити, що в гідній презирства «партії середини у філософії» є чесні люди (це буває нерідко), які щиро прагнуть піднятися над філософськими партіями, — їх зусилля лишаються марними. Бо доброта помислів і благобажання в кращому випадку лишаються суб'єктивною справою окремих осіб.

Заслугує на увагу і такий аспект філософської партійності, як самосвідомість (усвідомлення філософом свого місця в соціальному і природному бутті). Питання про співвідношення партійності філософії і самосвідомості менш за все освоєне теоретично. В нашій літературі були спроби відшукати внутрішню залежність між цими корінними складовими філософії⁷, але, на жаль, далі справа не пішла. Усвідомлення філософом свого місця в соціальному і природному бутті завжди супроводжується тією чи іншою ціннісно-світоглядною позицією, яку він змушений займати щодо свого оточення. Тому прогрес самосвідомості, ступінь осмислення філософом свого суспільного буття означає водночас і зростання тих вимог, які він ставить щодо суспільства.

З цього погляду виникнення марксистської філософії не можна ототожнювати з формуванням філософської партійності як такої. Марксизму властива особлива, науково обґрунтована, революційна партійність, що протистоїть споглядальності всієї попередньої філософії. В марксистсько-ленінській філософії партійність і самосвідомість взагалі органічно пов'язані: філософська самосвідомість стає партійною, а партійність, у свою чергу, — глибоко усвідомленою характеристикою філософського мислення. І це зрозуміло. З їх допомогою марксизм-

⁴ Алексєєв П. Б., Ильин А. Я. Принцип партийности и естествознание.— М., 1972, с. 6; Мезенцев П. А. Вечно живое.— Молодая гвардия, 1975, № 11, с. 11.

⁵ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 351.

⁶ Там же, с. 335.

⁷ Див.: Батищев Г. С. Партийность.— В кн.: Филос. энциклопедия, 1967, т. 4, с. 218—219.

ленінізм долає теоретичну умоглядність попередньої філософії, виконує революційно-критичну функцію щодо реальної соціальної дійсності. Отже, через усвідомлення власної партійності марксистсько-ленінська філософія осягає свою діяльнісно-практичну природу. Партійність виступає як форма суспільної самосвідомості діалектико-матеріалістичної філософії. Вона — той засіб, через який і в якому марксистсько-ленінізм усвідомлює і виконує свої суспільні функції, формує пізнавальні установки, обґрунтовує революційно-практичні ідеали робітничого класу, всесвітньо-історичну місію пролетаріату.

В історії пізнання добре відомий «природничо-історичний матеріалізм» — термін, запроваджений В. І. Леніним для позначення прогресивних тенденцій в теоретичному природознавстві кінця XIX — початку XX ст. Вже сама назва вказує на генеалогію цього матеріалізму: він виникає на стихійно-матеріалістичному ґрунті наукового природознавства, в умовах, так би мовити, лабораторного експерименту. В цьому полягає, з одного боку, його достоїнство: він відзначається здоровим почуттям об'єктивної реальності і байдужістю, якщо не презирством, до ідеалізму й містики. Але, з другого боку, в цьому ж і його хиби: він здебільшого позбавлений філософської аргументації і не схильний з матеріалістичних засновків робити свідомі і послідовні світоглядно-філософські висновки (наприклад, з міркувань лояльності щодо офіційної моралі, на догоду традиціям, звичкам та ін.).

Типовий приклад природничо-історичної позиції в матеріалізмі — погляди німецького природодослідника Ернста Геккеля, автора відомої книги «Світові загадки». Багато зробивши для пропаганди дарвінізму і атеїзму, він, проте (з боязні видатися радикальним), постулює свій власний варіант релігії — «моністичну релігію». Це відступництво від матеріалізму («Геккель сам зрікається матеріалізму»⁸) має свої філософські передумови. Ними є насамперед «неусвідомленість матеріалізму природників»⁹ взагалі і, зокрема, філософська наївність Е. Геккеля, «відсутність у нього певних партійних цілей, його бажання рахуватися з пануючим філістерським передсудом проти матеріалізму...»¹⁰.

Нині, на жаль, все ще недостатньо вивчена структура поняття партійності у філософії. Здебільшого цим поняттям користуються в контексті висвітлення соціально-класових інтересів. Проте ця сама по собі правильна установка не виключає інших смислових компонентів. Якщо не брати їх до уваги в історико-філософському дослідженні, можливі прикрі неточності, огрублення. Ідеологічний момент, безперечно, присутній у філософській партійності, причому має переважні права, «зобов'язуючи при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи»¹¹. Проте філософська партійність не розчиняється в партійності політичній і не зводиться до неї (і чим глибше в історію, тим чіткіше виявляється ця розбіжність). У філософії «партіями, що борються, по суті справи... є матеріалізм і ідеалізм»¹², які далеко не завжди тотожні певному ідеологічному напрямку, — скажімо, ідеалізм — реакційній, а матеріалізм — прогресивній ідеології. Філософські партії формуються в певних соціальних умовах, але водночас на базі і в руслі внутрішньофілософського мислительного досвіду, а протилежні філософські напрями лише кінець кінцем виражають «тенденції й ідеологію ворожих класів...»¹³

⁸ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, с. 343.

⁹ Там же, с. 344.

¹⁰ Там же, с. 343.

¹¹ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве. — Повне зібр. творів, т. 1, с. 390.

¹² Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, с. 351.

¹³ Там же.

Питання методології історико-філософського дослідження в праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» набули особливої актуальності в зв'язку з критикою сучасної буржуазної філософії. Сформульовані як принципи критики емпіріокритицизму, вони, проте, мають загальнометодологічне значення. Вони є актуальними, ефективними і в критиці сучасної буржуазної філософії, а також як світоглядна і методологічна основа прогнозування загальних тенденцій її розвитку.

Визначаючи у «Висновку» до своєї праці історичні роль і місце емпіріокритицизму, «як однієї дуже маленької шкільки філософів-спеціалістів, серед решти філософських шкіл сучасності»¹⁴, В. І. Ленін підкреслює: «Почавши з Канта, і Мах і Авенаріус пішли від нього не до матеріалізму, а в протилежний бік, до Юма і до Берклі... Вся школа Маха і Авенаріуса йде до ідеалізму все більш виразно, в тісному єднанні з однією з найреакційніших ідеалістичних шкіл, так зв. іманентами»¹⁵.

Історико-філософська компонента критики сучасної йому буржуазної філософії включається В. І. Леніним і в пояснення інших принципів («підходів») до критики махізму. Він показує також, що спроба «порівняти теоретичні основи цієї філософії і діалектичного матеріалізму» в перших трьох розділах книги виявила «суцільну реакційність емпіріокритицизму, який прикриває новими верстами, слівцями і хитросплетіннями старі помилки ідеалізму і агностицизму»¹⁶. Так само необхідний історико-філософський аналіз і в критиці сучасної буржуазної філософії, коли розкриваються її класовий зміст, способи постановки і розв'язання основних проблем.

Розглянемо, наприклад, ленінський принцип, згідно з яким потрібно брати до уваги зв'язок махізму «з однією школою в одній галузі повітряного природознавства»¹⁷. Сьогодні далеко не всі буржуазні школи пов'язують свої ідеї з природознавством. Проте ставлення цих шкіл до науки — фактор не епізодичний, а постійно діючий. Згідно з ним своєрідність історико-філософської компоненти ленінських принципів філософської критики потребує виявлення взаємовідношень буржуазних філософських шкіл і природничонаукових концепцій та ідей як у минулому, так і нині. Історія цих взаємовідношень і взаємозв'язків — істотний момент історико-філософського процесу. В складній і напруженій міжнародній обстановці сучасності спектр філософських проблем, навколо яких відбувається жорстока ідейна боротьба, дуже розширився. Цьому сприяли і дедалі зростаюча мілітаризація імперіалістичної політики, і войовничий антикомунізм буржуазних ідеологів, і антимарксистська, антирадянська спрямованість друкованих органів, академічних і вузівських філософських центрів у капіталістичних країнах та ін. Важливу роль в посиленні сучасного ідеологічного протиробства капіталізму і соціалізму відіграє прогрес наукового пізнання, потужний імпульс розвитку якого дала науково-технічна революція. Неспроможність капіталізму поставити досягнення науки й техніки на благо людини прирікає мільйони трудящих на безробіття і злидні, породжує екологічну кризу, яка доповнює і загострює загальну кризу капіталізму. Сьогодні у фокусі філософського протиробства марксизму і буржуазної ідеології перебувають питання гуманістичного спрямування розвитку науки й культури, доля людської цивілізації на планеті. Крізь призму цінностей культури осмислюються сьогодні традиційні філософські проблеми гносеології (про істину, передумови пізнання і способи здійснення пі-

¹⁴ Там же, с. 350.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

знавального процесу), про цінність знання і самої науки, про свободу, співвідношення способу мислення і способу життя та ін.

В сучасній буржуазній філософії провідна роль в дослідженні науки належить так званому постпозитивізму, а в осмисленні культури — філософській герменевтиці. Перший генетично пов'язаний з неопозитивізмом, друга — з ширшим спектром філософських концепцій: з екзистенціалізмом Хайдеггера, феноменологією Гуссерля, лінгвістичним позитивізмом Л. Вітгенштейна та ін.

Звернемося тепер до ленінських прогнозів щодо тенденцій розвитку буржуазної філософії. Про логічні наслідки прийняття буржуазними теоретиками і методологами науки позиції релятивізму В. І. Ленін писав: «...єдиною теоретично правильна постановка питання про релятивізм дається матеріалістичною діалектикою Маркса і Енгельса, і незнання її *неминуче* повинно привести від релятивізму до філософського ідеалізму»¹⁸. Цей ленінський прогноз цілком підтверджується станом справ в сучасній буржуазній «філософії науки».

А ось ленінський прогноз про минаючий характер махізму: «Захоплення емпіріокритицизмом і «фізичним» ідеалізмом так само швидко минає, як захоплення неокантіанством і «фізіологічним» ідеалізмом, а фідейзм з кожного такого захоплення бере собі здобич, на тисячі ладів видозмінюючи свої хитросплетіння на користь філософського ідеалізму»¹⁹. Це на диво точно відобразило подальший розвиток буржуазної філософії: після махізму з'явився «Віденський гурток», потім виникли, однак почали досить швидко втрачати позиції логічний, а згодом і лінгвістичний позитивізм. Навіть так званий постпозитивізм, який ще вчора був у zenіті буржуазної філософської моди, демонструє нині ознаки серйозної кризи. Як відзначає І. Т. Фролов, підсумки VII Міжнародного конгресу з логіки, методології і філософії науки, дедалі більший поворот світової науки до широких філософських узагальнень, до постановки не тільки вузькометодологічних, а й світоглядних проблем наукового знання, засвідчили неспроможність буржуазної «філософії науки» справитись з ними, що сьогодні обертається, зокрема, «падінням авторитету постпозитивістських концепцій»²⁰. Криза постпозитивізму чи ненайяскравіше виявилась в «анархістській теорії пізнання» П. Фейерабенда.

Нарешті, критикуючи тодішніх фальсифікаторів марксизму і філософських ревізіоністів, В. І. Ленін робить висновок: «В цій філософії марксизму, вилитій з одного куска сталі, не можна виїняти жодної основної послилки, жодної істотної частини, не відходячи від об'єктивної істини, не падаючи в обійми буржуазно-реакційної брехні»²¹. Цей прогноз цілком підтвердився в діяльності «неомарксистів» Франкфуртської школи і ревізіоністів, що співробітничали у журналі «Праксіс», який відновив нині свої видання в Англії.

Ми не торкаємось в даному разі такої особливості науково-філософського прогнозу, як неможливість дати в ньому конкретну деталізацію майбутнього розвитку буржуазної філософської думки. Для нас принципово важливо зробити наголос на можливості, реальності і продуктивності таких прогнозів, з одного боку, і на тому, що їх істотним компонентом є результати, уроки історико-філософського дослідження, з другого.

Ленінський прогноз щодо неминучості відтворення релятивістсько-ідеалістичних концепцій в майбутньому розвитку буржуазної філософії ґрунтується не тільки на філософському аналізі новітніх відкриттів у природознавстві, а й на глибокому історико-філософському дослідженні

¹⁸ Там же, с. 302.

¹⁹ Там же, с. 337.

²⁰ Фролов І. Т. Проблемы и перспективы философских исследований научного познания. — *Вопр. философии*, 1984, № 1, с. 43—44.

²¹ В. І. Ленін. Матеріалізм і емпіріокритицизм, с. 320.

теоретико-пізнавальних концепцій І. Канта і Юма, яке дозволило поглибити їх марксистську оцінку в трьох відомих гносеологічних висновках. А сам історико-філософський аналіз в контексті ленінської праці визначався ключовими ідеями і проблемами ідейного протиборства марксизму з буржуазною філософією, які й зумовили тему, напрям і мету цього дослідження. Це, звичайно, не виключає актуальності теоретичних стимулів історико-філософських досліджень. Важливо тільки, щоб їхні результати враховувались під час розв'язання реальних завдань боротьби партій у філософії.

У 70-ті роки в рамках марксистського аналізу сучасної буржуазної філософії актуалізувалась потреба у зважених оцінках тенденцій розвитку основних її напрямів. Це стосується, зокрема, проблеми визначення статусу неопозитивізму і його співвідношення з постпозитивізмом. «Трапляється, що в наших історико-філософських дослідженнях, — слушно зауважує І. С. Нарський, — весь новітній позитивізм характеризується як «постпозитивізм», тобто як позитивізм, що перетворюється у власну протилежність. Інакше кажучи, це, мовляв, уже не позитивізм... Активним прибічником цього терміна варто згадати про методологічне застереження В. І. Леніна щодо шкідливості некритичного запозичення марксистами буржуазної термінології»²². З термінами вже, мабуть, нічого не вдієш — вони увійшли у вжиток, а от з розумінням суті справи треба розібратися.

Уся суперечливість ситуації з логічним позитивізмом полягає в тому, що повний крах його програм щодо обґрунтування знання за допомогою доведення існування «нейтрального» (у дусі махістів), базисного, «абсолютно вірогідного» чуттєвого знання, над яким надбудується конвенціональне теоретичне знання, хоча логічно і приводить до спростування певного способу доведення неможливості «метафізики», проте не усуває позитивізму. О. С. Богомолів був цілком правий, коли в 1979 р. підкреслив, що неопозитивізм, екзистенціалізм і неотомізм, які виражали епістемістську, ірраціоналістичну і релігійну тенденції, хоча й зазнали тиску з боку новітніх філософських шкіл, однак «і нині постачають основні парадигми розв'язання найважливіших філософських проблем»²³.

Ціла група філософів (К. Поппер, а слідом за ним — Т. Кун, І. Лакатос, П. Фейєрабанд, С. Тулмін та ін.) особливо з другої половини 60-х років почали протиставляти свої дослідницькі програми позитивізму. Звинувативши логічний позитивізм в помилках, зокрема в нехтуванні факту «теоретичної» навантаженості чуттєвого і емпіричного знання, а також в неісторичній оцінці науки, вони оголосили своїм завданням дослідження закономірностей розвитку науки, наукових революцій. Реально це означало повернення частини буржуазних філософів до проблематики співвідношення об'єктивної і суб'єктивної діалектики в розвитку науки, до розкриття зв'язку «внутрішньонаукового» і соціокультурного аспектів прогресу науки.

Спробу розкрити діалектику гносеологічного мислення можна тільки вітати. Проте з'ясувалося, що між задумом і його реалізацією лежала велика дистанція. Ось які надії подавав задум. І. Лакатос: «Філософія науки без історії науки пуста, історія науки без філософії науки сліпа»²⁴. К. Поппер: «Історія науки і особливо історія ідей вчить нас, що якщо ми хочемо зрозуміти історію, то ми повинні зрозуміти ідеї і їх об'єктивні логічні (або діалектичні) взаємовідношення»²⁵.

²² Нарський І. С. Современная буржуазная философия, два ведущих течения 80-х годов XX века.— М., 1983, с. 11.

²³ Богомолів А. С. Наука и иные формы рациональности.— Вопр. философии, 1979, № 4, с. 9.

²⁴ Lacatos I. History of sciences and its rational reconstruction.— In: The interaction between science and philosophy. Ed. by V. Elkana.— New York, 1975, p. 196.

²⁵ Popper K. Objective knowledge.— Oxford, 1972, p. 297.

Однак насправді виявилось, що в оцінці теорій, які історично змінюють одна одну, Поппер не відмовився від свого критерію їх зіставлення — фальсифікованості, здатності бути спростованими. Як відзначає А. Л. Никифоров, «по суті з погляду критерію Поппера жодну систему не можна з певністю назвати науковою доти, доки вона не фальсифікована... Парадоксально, але цілком згідно з ґносеологічними поглядами Поппера: безперечно науковими є тільки хибні теорії»²⁶. Та й повного розриву з позитивізмом не вийшло. Це дістало своє вираження і у визначенні статусу філософії в методологічному дослідженні, і у філософському плюралізмі. Поппер твердить, що «в межах методології науки ми не можемо одержати від нього великої допомоги, за винятком інтуїтивного різновиду допомоги»²⁷. На цю ліберальну версію антиметафізичної установки, як і на близький до позитивістського «нейтралізму» плюралізм трьох «світів» Поппера, не можна не зважати.

Така ж невідповідність реальній діалектиці історії розвитку науки виявилась в концепціях Т. Куна, П. Фейерабенда (трохи меншою мірою — в концепції І. Лакатоша). «Нейтралістсько»-позитивістські установки щодо можливості раціонального вироблення і вибору вченими філософсько-методологічної і світоглядної установки характерні для П. Фейерабенда. Серцевиною його анархістської теорії пізнання є принцип проліферації, «який закликає створювати і розробляти теорії, несумісні з усталеними поглядами, навіть, якщо останні підтвердились і загально визнані. Будь-яка методологія, яка приймає цей принцип, називатиметься плюралістичною методологією»²⁸.

Наведена теза разом з висунутим Т. Куном принципом «несумірності» різних теорій в історії науки усуває будь-які межі між суб'єктивною сваволею і об'єктивною істинністю наукових теорій, між містикою і наукою. «Не існує такої ідеї, хай найдавнішої і найбезглуздішої, яка не могла б удосконалити наше знання»²⁹. Вчений, який відмовився від існуючої наукової традиції, за Фейерабеном, «не втрачає контакту з реальним об'єктом (з богом, матеріальним світом, небуттям)». І далі: «чому «реальний об'єкт» і «теоретичний об'єкт» повинні розрізнятися?»³⁰. Ми бачимо, як, проповідуючи плюралізм, через нерозуміння діалектики, місця в ній релятивізму, Фейерабанд дійшов до зрівняння реальних і уявних об'єктів знання — матеріального світу і бога, небуття. Позитивістська «свобода» від вибору ґносеологічної позиції обертається методологічною плутаниною цілком у дусі махістів.

Куди ж і як рухається буржуазна «філософія науки»? Бути чи не бути в її складі позитивізму? Ці питання порушувались і порушуються як прогностичні. І завбачити майбутнє, прийнявши тенденції розвитку позитивізму, можна, лише спираючись на лєнінську методологію критики буржуазної філософії, на історико-філософські дослідження як історичних форм позитивізму, так і тих концепцій скептицизму і агностицизму, що генетично їм передують.

Вивчаючи разом з сучасними формами і виявами позитивізму тенденції розвитку природознавства, науки в цілому, необхідно виявити не просто типологічні характеристики позитивістського стилю мислення, але і їх конкретно-історичні модифікації. Адже «позитивізм як течію і тим більше як тенденцію західної філософської думки

²⁶ Никифоров А. Л. От формальной логики к истории науки.— М., 1983, с. 53.

²⁷ Popper K. Objective knowledge, p. 203.

²⁸ Фейерабанд П. Ответ на критику.— В кн.: Структура и развитие науки. М., 1978, с. 240.

²⁹ Feyeraabend P. K. Against method. Outline on an anarchistic theory of knowledge.— London, 1975, p. 11.

³⁰ Feyeraabend P. K. Science in free society.— London, 1978, p. 170—171.

не треба ототожнювати з тим чи іншим історично минушим набором проблем і рішень філософів позитивістського табору... Усіх їх об'єднують досить принципові моменти, а саме відкидання «метафізики». Але ось до попередньої інваріантної ознаки цитовані автори додають ще одну: «...свідоме обмеження своєї роботи службовими щодо конкретних наук завданнями»³¹. Вважати цю оцінку інваріантною, тобто спільною для всіх історичних форм позитивізму неправомірно, по-перше, тому, що вона виражає претензії на безпартійність позитивізму, який реально займався якраз «відкиданням метафізики», по-друге, тому, що вона виводить за межі позитивізму лінгвістичний позитивізм Л. Вітгенштейна, який претендував на обмеження своєї роботи службовими завданнями не щодо конкретних наук, а щодо буденної мови і знання.

І ще один історико-філософський висновок впливає з праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм». На висловлені на адресу матеріалізму звинувачення в тому, нібито для нього особистість рівнозначна нулеві, нібито марксистське економічне вчення ігнорує її як випадковість, В. І. Ленін коротко відповідає, що у Маркса і Енгельса немає «подібної ідеалістичної пісенітниць»³². А в 1914 р. у статті «Ще одне знищення соціалізму» він захищає матеріалізм К. Маркса від аналогічних нападок П. Струве. В. І. Ленін на прикладі П. Струве показує, як не слід використовувати історико-філософські аргументи: «Щоб вивчити серйозно зв'язок хоча б середньовічних спорів з історією матеріалізму, потрібне було б окреме дослідження»³³.

Тут звертає на себе увагу висока наукова вимогливість В. І. Леніна: якщо відсутні відповідні історико-філософські дослідження, немає певних наукових даних, то марно, як це робить Струве, захоплюватись історико-філософськими паралелями. «Це саме гра, вчене сміття, а не наука»³⁴, — підкреслює Ленін. За «міцними» словечками Струве на адресу об'єктивних законів він цілком правильно уgliedів «*боязнь науки, боязнь наукового аналізу...*»³⁵.

Типологічні характеристики позитивістського стилю мислення історично варіюються. В. І. Ленін в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», спираючись на дані історико-філософського знання, критично осмислив відповідні своєму часові позитивістські канони мислення, вказав на спільні їм усім принципів хибн. Виконуючи заповіді В. І. Леніна, ми повинні здійснювати принципів аналіз сучасної буржуазної філософії.

* * *

Робота В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» являється непереодоленим образцом творческого развития вождем мирового пролетариата диалектико-материалистического философского учения, особенно диалектического и исторического материализма. Эта работа сыграла важную роль и в развитии марксистской теории историко-философского процесса, обогащении методологии диалектико-материалистической критики философских течений конца прошлого — начала текущего столетия. И хотя со времени ее написания и в современной буржуазной философии, и в наших представлениях о философии прошлого произошло немало изменений, ленинские принципы философской критики сохраняют значение для решения актуальных философских проблем современности — надо только уметь применять эти принципы в условиях нынешнего этапа развития историко-философских исследований.

³¹ Зотов А. Ф., Воронцова Ю. В. Современная буржуазная методология науки.— М., 1983, с. 190—191.

³² Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, с. 312.

³³ Ленін В. І. Ще одне знищення соціалізму.— Повне збір. творів, т. 25, с. 37.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же, с. 41.

В статтю розглядаються головним образом две важнейшие методологические установки ленинского осмысления истории философского процесса — принцип партийности философии в его соотношении с самосознанием философов и принцип историко-философских сравнений и параллелей, его роль в постановке философских диагнозов современным концепциям буржуазной «философии науки», претендующим на преодоление позитивистского стиля мышления.

НАУКОВО ЖИТТЯ

«МАТЕРІАЛІЗМ І ЕМПІРІОКРИТИЦИЗМ» В. І. ЛЕНІНА І АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ БОРОТЬБИ ПРОТИ БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

28—30 вересня 1983 року у Запоріжжі відбулася наукова конференція «Філософська спадщина В. І. Леніна і актуальні питання боротьби проти буржуазної ідеології. (До 75-річчя книги В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм»)». Вона була організована Запорізьким відділенням філософського товариства СРСР, Інститутом філософії АН УРСР і кафедрою філософії Запорізького педінституту.

У роботі конференції взяли участь майже 300 вчених з Москви, Ленінграда, Києва, інших вузівських центрів нашої країни, а також партійні працівники, пропагандисти, лектори товариства «Знання». Десять доповіді і повідомлення радянських учених були підготовлені у співтворстві з викладачами суспільних наук з Німешької Демократичної Республіки та Чехословаччини.

Лейтмотивом доповідей і повідомлень на пленарних і секційних засіданнях були матеріали червневих (1983 р.) Пленумів ЦК КПРС і ЦК Компартії України, ті завдання, які поставлені на них перед суспільствознавцями в справі поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи, посилення боротьби проти буржуазної ідеології, антикомуністичної пропаганди.

Перше пленарне засідання було відкрито доповіддю секретаря Запорізького обкому Компартії України О. К. Воробйова «Червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС про актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії». Він охарактеризував ті завдання, що стоять перед обласною партійною організацією у світлі партійних настанов, на конкретному матеріалі трудових буднів запорізьців показав, як вони борються за виконання тих завдань, які поставила партія у справі вдосконалення всієї ідеологічної, масово-політичної роботи в усіх ланках нашого суспільного життя.

З доповідями виступили віце-президент Філософського товариства СРСР професор В. А. Малінін, голова секції філософських проблем природознавства при Президії ФТ СРСР професор В. І. Купцов, завідувач кафедрою естетики Московського університету професор М. Ф. Ов-

сянников, професор Ленінградського університету М. С. Каган, голова правління Запорізького відділення Філософського товариства СРСР завідувач кафедри філософії Запорізького педінституту професор А. Б. Коган.

На конференції працювало шість секцій. Перша розглядала проблеми діалектичного матеріалізму, друга — проблеми історичного матеріалізму. На засіданні третьої секції були розкриті філософські проблеми природознавства і атеїзму. В ході роботи четвертої, п'ятої і шостої секцій розглядалися, відповідно, проблеми етики, теорії комуністичного виховання і критики буржуазних етичних теорій, висвітлювалися ленинські естетичні ідеї, давалась критика сучасних буржуазних фальсифікацій цих ідей, викривалась реакційна суть буржуазного мистецтва і практики естетичного виховання в сучасному капіталістичному світі, розглядалися актуальні методологічні проблеми наукового комунізму, історичних наук, боротьби з антикомунізмом і сучасною буржуазною пропагандою.

На заключному пленарному засіданні виступив професор В. А. Малінін. Підбиваючи підсумки конференції, він підкреслив, що її робота свідчить про той великий ентузіазм і гаряче схвалення, з яким були сприйняті нашими суспільствознавцями історичні рішення червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС. Ці рішення вимагають дальшого вдосконалення всієї наукової, учбово-педагогічної і ідейно-виховної роботи, рішучої боротьби проти будь-яких виявів буржуазної ідеології, психології і моралі, за утвердження у свідомості всіх радянських людей науково-матеріалістичного світогляду і високих морально-політичних якостей. Конференція ще раз підтвердила, що незмінним орієнтиром у цій роботі для представників всіх суспільних наук є геніальний ленинський твір «Матеріалізм і емпіріокритицизм», вся невечерна філософська спадщина вождя революції.

Л. П. ДЕПЕНЧУК

ДО ПРОБЛЕМИ НАУКОВОЇ ТРАДИЦІЇ В ПРИРОДНИЧОНАУКОВОМУ ПІЗНАННІ

Методологічне вивчення процесів розвитку наукового пізнання актуалізує питання про його механізми. Так, увагу дослідників останнім часом як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі привертають специфічні функції, що їх виконують поняття ідеалу та норм наукового пізнання, картини світу, парадигми, теми та ін.

У цих поняттях фіксується залежність наукових узагальнень від певних способів концептуалізації світу, граничних основ осмислення предметної дійсності. Поряд з цим потребують докладного дослідження процеси спадкоємності знання, нагромадження у ньому стійких, інваріантних схем аналізу дійсності, певних норм та способів аналізу пізнавального матеріалу, засобів упровадження здобутих результатів у практику наукової діяльності.

Значне місце у цьому процесі посідає наукова традиція. Це поняття часто вживається як дослідниками науки, так і самими вченими, але його зміст ще вивчений недостатньо. Термін «традиційне» (або «традиційне») застосовується щодо ідей (ідей атомізму, наприклад), понять, методів, підходів і наукових напрямів. Практика використання цього терміна привела до виникнення «очевидних», «робочих» визначень, пов'язаних з конкретними ситуаціями його вжитку.

Значення використання цього поняття в історико-науковому аналізі деякі дослідники вбачають у тому, що наукова традиція дозволяє встановити перехід когнітивного у соціальне, з одного боку, і, з другого, — виявити реально існуюче відношення зв'язку між минулим і сучасним. З цього погляду наукова традиція — феномен, в якому і через який минуле виявляє себе в сучасному¹. З цього випливає, що наукова традиція певним чином реалізує спадкоємність ідей в історії науки, бо важливою умовою її виникнення є визнання певних поглядів, думок, методів, взагалі — тверджень про предмет і засоби його вивчення науковим співтовариством. Водночас як поняття вона є засобом концептуалізації висновків дослідження історії науки.

Про наукову традицію, традиційне в науці мова заходить при зіставленні періодів розвитку знання, коли «традиційне» знання протиставиться «нетрадиційному» як старе — новому, як наявний стан справ — тому, що формується. Тут знання, що склалося на основі вже розв'язаних проблем, протиставляється знанню, яке ще має розгорнутися в систему.

До поняття традиції у науці звертаються також, зіставляючи різні наукові дисципліни або розділи знання: наприклад, точне і описове, прикладне і загальнотеоретичне знання та ін. Аналогічно — як вияв різних традицій — є також оцінка конкретних дослідницьких підходів, зокрема методів, що застосовуються для вивчення складних, багаторівневих об'єктів (наприклад, у біології). Традиційне в цьому випадку ототожнюється зі специфічними для даної галузі наукового знання методами.

Отже, традиційне у науці виявляється не лише під час дослідження

¹ Див.: *Fabian E. Traditionen in der Wissenschaft: Überlegungen zur methodologischen Bedeutung des Traditionsbegriffs für Wissenschaftsforschung.* — Deut. Ztsch. für Philosophie. — 1981, N 2, S. 213—219.

спадкоємності наукового знання, а й при вивченні процесів, що відбуваються на стику наук, таких, зокрема, як фізика і біологія, математика та ін. Реалізація різних варіантів розв'язання певної проблеми зумовлює зіткнення традиційних (для окремих галузей знання) підходів дослідження і викликає, поряд з теоретичними і методологічними труднощами, також конфлікт загальних установок нормативного характеру, який може виникнути як результат надання «традиційному» знанню, пов'язаному з практикою та досвідом, переваги над моделлю та методами, які запозичені з іншої сфери знань. Так інколи буває у біології або медицині, коли оцінка явища на основі «практичної імовірності» має перевагу над узагальненою моделлю, оскільки тісніше пов'язана зі специфікою дослідження та відображає загальні світоглядні уявлення дослідника.

Можна назвати ще одну галузь вивчення традиції в науковому пізнанні, цікаву для історика та методолога науки. Це — дослідження, так би мовити, «простору історії» науки, своєрідності її генезису в умовах певної культури, культурного регіону².

Як бачимо, висвітлення традиційного в науці є важливим у двох основних аспектах: дослідження спадкоємності, тобто в діахронічному аспекті історії науки, і в її «просторовому» аспекті — у масштабах взаємодії наукових дисциплін або порівняльно-історичного аналізу розвитку знання у межах культурних регіонів.

Значний інтерес для дослідника проблеми наукової традиції становить з'ясування її світоглядного змісту та значення. При цьому потрібно зважати на ту принципову обставину, що вплив суспільства на формування та розвиток традиції (культурних, мовних, наукових та ін.) неоднозначний, бо опосередкований як конкретними уявленнями вченого про усталені норми практичної дії у певних ситуаційних контекстах, так і більш загальними феноменами — уявленнями про світ, людину, явно чи приховано вираженими в них класовими, партійними інтересами, ідейними та соціальними стереотипами тощо. Названою неоднозначністю пояснюється як стимулююча, так і консервативна, прогресивна і регресивна роль світогляду у формуванні традицій і, особливо, у динаміці і спрямованості їхніх регулятивних функцій у пізнанні класово-антагоністичного суспільства, де переважання консервативних, віджиглих традицій над прогресивними стає, звичайно, загальним правилом організації та розвитку науки, про що красномовно свідчить її історія. І навпаки, за умов соціалізму, коли подолано класові антагонізми, складаються всі необхідні передумови для всебічної підтримки суспільством передових ідей, поглядів, традицій і своєчасного оновлення ідейної бази, парадигм, ідеалів і норм наукового пізнання.

Говорячи про наукову традицію, треба враховувати, що це поняття виникло насамперед в галузі конкретно-соціологічного знання. Тут традиційність в діяльності розуміється, зокрема, як орієнтація на повторення зразка, причому доцільність цього повторення часто обґрунтовується загальноприйнятністю зразка. Традиція тут доповнює систему інших засобів підтримання та відтворення суспільної структури: з цього погляду традиційне — це звичне³. Отже, конкретно-соціологічне поняття традиції фіксує зв'язок між двома рівнями традиційного: поведінкою індивіда або групи людей та її регламентацією зразками, нормами, які уособлюють загальносуспільний рівень і масовий стереотип традиційного. До змісту традиційного входять не лише самі норми та зразки, але й процеси їх наслідування.

Це дає підстави говорити про зв'язок між конкретно-соціологічним поняттям традиції та природничонауковою традицією. Так, своєрідним є

² Див.: Кузнецов В. И. Характерные черты русского естествознания. — М., 1948. — 32 с.; Нидам Дж. Общество и наука на Востоке и Западе. — В кн.: Наука о науке. М., 1966, с. 149—177.

³ Див.: Левада Ю. Традиция. — В кн.: Филос. энциклопедия, 1970, т. 5, с. 253.

вияв наукової традиції у сфері організації наукового пізнання, якому також притаманні загальні особливості поведінки людини — слідування певному зразку, нормі та ін. Поняття наукової традиції репрезентується сукупністю нормативів, зразків, що забезпечують стандартність, повторюваність, відтворюваність наукової діяльності⁴. Звідси інваріантом змісту поняття традиції можна вважати зразок, що регламентує спосіб діяльності.

Традиційність, сталість — важливі риси наукового мислення. В цьому відношенні виявляється аналогія розвитку наукових ідей з традиційною поведінкою у будь-якій спільності людей, де традиція виникає як окрема тенденція і розвивається наступним поколінням, але старе живе своїми традиціями і, як правило, нових не поділяє. Маючи на увазі цю обставину, Т. Кун твердив, що автором нової парадигми звичайно є новачок в даній галузі науки. Але розвиток власне наукової традиції на основі парадигми — це наступний етап історії, пов'язаний, як нам здається, швидше зі старінням парадигми та відтворенням зв'язків з досвідом наукової праці, ніж з появою нового знання. Традиція формується в результаті прийняття нової ідеї, коли ідея «обростає» методами розв'язання конкретних дослідницьких завдань та ін., що дозволяє сформулювати настанови, вимоги до науково-дослідницької діяльності. Тому традиція формується звичайно в межах окремого, самостійного розділу наукового знання. Це формування пов'язане насамперед зі становленням засобів передачі специфічних навичок діяльності наступним поколінням учених. Саме в результаті появи таких засобів традиція постає не лише як сукупність (або система) здобутків у певній галузі науки, але й як система вимог до діяльності суб'єкта пізнання, до вченого, його особистості. З цього погляду вона є важливим чинником наукової діяльності, передумовою впровадження науково-теоретичних знань в практику діяльності суспільства.

Процес поступового впровадження нової теорії, нової наукової традиції проходить у боротьбі з попередніми та наявними науковими традиціями. Тому можна сказати, що кожний етап розвитку науки — це одночасно становлення нових і подолання старих наукових традицій. Поняття спадкоємності розвитку знання набуває у світлі сказаного специфічних рис. Показовим щодо цього є трактування В. І. Вернадським розвитку сучасної йому мінералогії. Історія наукового знання розумілася ним як зміна періоду поступального розвитку ідей, який порівняв із попередніми традиціями дослідження і теоретичного пояснення природи, періодом «реставрації» нерозв'язаних, старих проблем у руслі нової традиції досліджень. Описове, «романтичне», за В. І. Вернадським, природознавство, вивчаючи природничу історію переважно за допомогою спостережень, поряд з описовими, створювало певні теоретичні ідеї, побудовані на філософських спекуляціях. Різкий розрив з цією традицією у науці був пов'язаний з впровадженням експериментального методу, що ґрунтувався «на вивченні властивостей і взаємного положення хімічних елементів без будь-якого відношення до навколишньої природи»⁵, тому ідея будови матерії була затушована дослідженнями будови речовини фізико-хімічними методами⁶. Теоретичні уявлення, що виникли в результаті застосування експериментальних методів, були зумовлені скоріше вимогами успішного конкретно-наукового дослідження, а не завданням теоретичної реконструкції природи як цілого. Так виникла нова наукова традиція, яка зумовила уявлення вчених про те, що природничонауковими методами нібито можливо вивчати ті загальні питання, які раніше були прерогативою натурфілософії. Завдання вив-

⁴ Див.: Розов М. А. Проблема эмпирического анализа научных знаний.— Новосибирск, 1977.— 222 с.

⁵ Вернадский В. И. Парагенезис химических элементов в земной коре.— В кн.: Вернадский В. И. Очерки и речи. Пг., 1922, с. 71.

⁶ Там же.

чення «ролі хімічних елементів в історії Землі»⁷ постало знову вже як теоретична проблема, що приїшла на зміну проблемі експериментального аналізу окремих хімічних елементів безвідносно до їх місця у «природничій історії». Спадкоємність виявилася у «відродженні» свого часу не розв'язаного завдання пояснення генезису і взаємозв'язку елементів у природі.

Тим самим традиційше мислення виявило свій зв'язок не тільки з правилами і нормами, що задають рамки наукового дослідження, але й із загальними світоглядними ідеями і принципами, пошуки яких наочно виявляються у переломні моменти розвитку окремих наукових дисциплін. Наприклад, розв'язуючи проблему побудови загальнонаукової теорії, природознавці нерідко зверталися безпосередньо до філософії. Таке звернення до філософсько-світоглядних витоків пізнання у випадках, коли відбувається зміна установчих традицій, вказує, по-перше, на складний характер цього процесу і, по-друге, на суттєве значення загальносвітоглядних і методологічних настанов для пояснення традиційного у науці та для історико-наукової реконструкції наукових традицій. Наприклад, оцінка революційного значення теорії Дарвіна повинна здійснюватись як з погляду радикальної зміни ним попередніх передисплек біологічного знання, так і з погляду зрушень у всій системі світоглядно-методологічних принципів обґрунтування знання: заміни метафізичних постулатів натурфілософії історично варіативними поясненнями еволюційного вчення.

Що ж стосується нормативних, традиційних форм знання і засобів його отримання, то вони сприймаються вченим у вигляді суспільних мотивацій смислу його діяльності. Завдяки включенню в систему відношень, що стали традиційними в науці, формуються особистість вченого, його впевненість в обґрунтованості своїх дій і, в кінцевому підсумку, включення його у той соціальний інститут, яким є наукова спільність. Наукова традиція при цьому виступає як форма соціалізації процесу наукового пізнання, як його внутрішня ознака. В такому розумінні вона є важливим компонентом смислоутворення в науці, тобто окреслює поле значущості і осмисленості наукових положень, їх зв'язок з наявними формами і засобами пізнавальної діяльності, організаційними формами пізнавального процесу, з об'єктивними ситуаціями пізнання.

Основою для виникнення конкретних форм традиційного у науці (традиції-норми, традиції-зразки) можуть бути не тільки істинні твердження, але й хибні погляди — як це було, скажімо, з ідеєю флогістону⁸. Традиційним може бути і використання невиправданих (з точки зору їх ефективності) засобів дослідження: так, застосування методів молекулярної біології, хоча воно й здобуло статус традиційного для сучасної науки, не завжди виправдано з методологічного боку, стосовно вищих рівнів організації живого. Аналогічно до цього і системний підхід, у відриві від умов його застосування, інколи використовується як своєрідна методологічна «прикраса» там, де він не приводить до конкретних результатів. Традиція може надавати науковому дослідженню риси «ритуалу», примушує додержуватись умовностей, які не завжди сприяють науковій безсторонності, прагненню до «чистої» істини. Про недоліки такого роду традиційності у науці пише Е. Чаргафф: «Ми, не зв'язані належністю до будь-яких гільдій, були значно вільнішими у своїх діях, ніж сучасна наукова молодь. Тепер, щоб довести необхідність вивчення... тридцять п'ятої кінцівки багатоніжки, треба списати сотню сторінок і

⁷ Там же.

⁸ Ідея флогістону разом з тим сприяла перевороту у дослідженні речовини — переходу від містицизму алхімії до експериментального вивчення не лише складу речовини, але й її перетворень у процесі згоряння (пошуків хімічної причини явища згоряння). Очевидно, дослідження, що здійснювались у руслі ідеї флогістону, можна визначити як етап розвитку традиції експериментального дослідження природи, що деякою мірою має на собі відбиток відживаючих концепцій.

подати їх на ухвалення авторитетного журі зі спеціалістів по багатоніжках»⁹. Традиційні форми організації науки диктують вченому зразки та норми дослідницької діяльності подібно до прийнятої парадигми чи дослідницької програми. У сучасній науці обґрунтування необхідності дослідження, важливості та економічної ефективності очікуваних результатів, посилення на наукові авторитети, ефективні методики та ін. створюють передумови для можливості оцінок професійної діяльності дослідника, органічно доповнюють потенційну «суто наукову» цінність його роботи.

При більш конкретному розгляді традиційне у науці виявляє себе в додержуванні численних настанов (у вигляді стандартів, зразків, норм). До них можна залічити як внутрішні передумови пізнавальної діяльності, так і соціальні фактори розвитку науки, і, отже, будувати визначення (моделі) традиції різного рівня узагальненості. Поняття наукової традиції, виражене у «матеріалі» такої моделі, фактично розчиняється у поняттях, що використовуються для її побудови. Це і відбувається, коли, досліджуючи наукову традицію, її використовують як термін, підхід, метод, тобто як знання, що має свою історію, і на цьому спиняються. Так, у кристалографії наукова традиція Вейса як особливий підхід доповнюється у процесі розвитку цієї галузі знання структурно-теоретичною традицією, оскільки «наукові висновки, які були отримані на основі вейсовської традиції і правильність яких була доведена, зберегли свою силу в умовах, створених новим предметом дослідження... Там, де вони задовольняли новим вимогам, — вони були запозичені без змін»¹⁰. Тобто переймання традиції, розвиток знання у рамках традиційного підходу розглядається як історія пізнання з точки зору його істинності у гносеологічному аспекті, що в даному випадку є надто загальним підходом.

Очевидно, основною у науковій традиції слід вважати функцію підтримання постійності, стабільності, повторюваності, тобто діахронічної єдності, неперервності наукового пізнання як процесу. І в даному випадку наслідування зразка — одна з важливих умов повторюваності, тому для дослідження традиції первинним є аспект нормативності пізнання. Не випадково саме традиційність найчіткіше виявляється в міру вичерпання усталених евристичних методів та відповідних їм ідей, сприяючи такому сприйняттю предмета та можливостей його вивчення, яке дозволяє вченому якнайшвидше засвоїти нову проблематику або визнати конкуруючий підхід у звичайній для нього галузі досліджень.

Важливим для визначення наукової традиції можна визнати також оцінний характер цього поняття: традиційне — це те, що укорінене в минулому, увійшло в історію науки, отже, становить для неї певну цінність.

Наукова традиція об'єднує в собі елементи діахронного та синхронного розвитку науки. Межі такого об'єднання досить умовні і залежать від сучасного стану науки. Так, пошуки у минулому науки досвіду вивчення еволюційних процесів стали можливими лише після появи та визнання теорії еволюції. Після її виникнення з'ясувалося, що до попередників еволюційної теорії можна залічити навіть Емпедокла. В цьому випадку наукова традиція виступає засобом систематизації минулого досвіду наукового пізнання.

Важливим для формування та функціонування наукової традиції є фактори, що безпосередньо не належать до власне наукового дослідження та наукової творчості — викладання (навчання), оцінка та застосування результатів наукового пізнання (їх використання), соціально-економічні фактори тощо.

⁹ Чаргафф Э. Горячка разума. — Химия и жизнь, 1978, № 5, с. 63.

¹⁰ Фабиан Э. Творчество Христиана Самуэля Вейса и вопрос о роли традиции в развитии науки. — Вопр. истории естествознания и техники, 1981, № 3, с. 19—20.

Велике значення для виявлення та дослідження наукової традиції мають також особливості діяльності вчених, яка постає при цьому як окремий різновид людської поведінки: прихильність до авторитету, відданість науковій школі¹¹, переконаність (або упередженість), наслідування ідеалу або відмова від всякої ідеалізації дослідницької роботи тощо.

Підсумовуючи, відзначимо, що зміст поняття наукової традиції ґрунтується на тісно пов'язаних між собою аспектах наукової діяльності та розвитку науки загалом. Тому аналіз наукової традиції як поняття — це не своєрідне «традицієзнавство», а скоріше демонстрація можливостей методу дослідження науки та наукового знання, тих проблем, які виникають тут на стиках різних дисциплін.

«Традиційність» свідчить про рівень соціального, методологічного, світоглядного освоєння знання, його включення у процес людської діяльності, де «життя» ідеї існує лише у житті людини, суспільства.

* * *

Исследуется специфика процесса преемственности в науке. Отмечается значительная роль научной традиции. Термин «традиция» (или «традиционно») используется относительно идей (идей атома, например) понятий, методов, подходов и научных направлений. Значение истолкования понятия «традиция» в историко-научном анализе состоит в том, что научная традиция позволяет установить переход когнитивного в социальное, с одной стороны, и выявить реально существующее отношение связи между прошлым и современным, с другой.

«Традиционность» в науке свидетельствует об уровне социального, методологического, мировоззренческого освоения знания, его включения в процесс человеческой деятельности, где «жизнь» идеи существует только в жизни человека, общества.

¹¹ На значення авторитету для збереження наукової традиції вказує, зокрема, Е. Фабіан (див. цит. вид., с. 19).

В. В. ДЕНИСОВ

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА НА ЕТАПІ ЗРІЛОГО СОЦІАЛІЗМУ *

В розвинутому соціалістичному суспільстві зростають значення і роль суспільних наук як теоретичної основи політики Комуністичної партії і Радянської держави, важливого засобу комуністичного виховання трудящих, формування наукового, марксистсько-ленінського світогляду як знаряддя боротьби проти буржуазної та ревізіоністської ідеології.

Водночас практика соціалістичного і комуністичного будівництва, розвиток всесвітнього історичного процесу, революційно-перетворююча діяльність мас висувають перед суспільними науками нові відповідальні завдання щодо дальшого розширення фронту наукових досліджень, піднесення їх рівня та зміцнення зв'язку з соціальною практикою.

І це глибоко законмерно, адже завдання, що постають у процесі побудови і розвитку соціалістичного суспільства, можуть бути успішно розв'язані лише за умови ефективного використання наукового, марксист-

* В основу статті покладено доповідь на Всесоюзній координаційній нараді з актуальних питань історичного матеріалізму, що відбулася 13—14 грудня 1983 р. в Москві.

стсько-ленінського знання, перетворення основоположних принципів наукового комунізму в глибокі внутрішні переконання трудящих. Адже оволодівши масами, теорія стає матеріальною силою, допомагає реалізації науково обгрунтованої політики КПРС і Радянської держави. «...Джерело авторитету партії в тому, — наголосив на лютневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко, — що своє керівне становище, свою почесну авангардну роль вона завоювала і підкріплює самовідданим служінням народові, вмінням точно виразити інтереси трудящих, озброїти їх правильною марксистсько-ленінською програмою дій»¹.

Особливої актуальності набуває дівість методологічного арсеналу науково-пізнавальних засобів на сучасному етапі розвитку радянського суспільства — етапі вдосконалення зрілого соціалізму, в процесі творчої розробки якісно нових питань марксистсько-ленінської суспільної теорії, науково обгрунтованого розв'язання складних і масштабних завдань, що постають перед розвинутим соціалістичним суспільством. Саме на це націлюють діяльність наукових колективів XXVI з'їзд КПРС, Пленуми ЦК КПРС. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС наголошувалось: «Треба зосередити зусилля всіх суспільних наук на конструктивній розробці методів і засобів досягнення наших найближчих і перспективних цілей»².

Науковий аналіз специфіки, сутності, закономірностей розвитку і функціонування суспільного знання вперше здійснили основоположники марксизму-ленінізму. К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін виробили наукові принципи і методи дослідження суспільного життя, створили загальнофілософську теорію і методологію соціального пізнання. Розглядаючи теоретико-методологічні питання вивчення суспільних процесів і явищ, вони надавали першорядне значення додержанню вимог конкретно-історичного підходу, розумінню суспільства як цілісної, динамічної системи, що може дістати адекватне відображення лише у такій же цілісній і динамічній системі знань. «Не тільки результат дослідження, але й шлях, який веде до нього, повинен бути істинним»³, — писав К. Маркс, підкреслюючи діалектичний взаємозв'язок мети і засобів процесу наукового пізнання суспільних явищ. Лише науковий, діалектико-матеріалістичний метод, наголошував він, дає змогу з'ясувати сутність соціальних явищ, пізнати і адекватно відтворити в системі теоретичного знання закономірності розвитку суспільства.

Спосіб дослідження, метод аналізу об'єктивної реальності В. І. Ленін вважав найстійкішим елементом марксистської філософії. Водночас він відзначав, що «історія несе з собою і нові факти і нові способи дослідження, що вимагають дальшого розвитку теорії»⁴. Це ленінське положення означає, що теорія і методологія наукового пізнання, будучи продуктом історії, водночас мають і власну логіку розвитку, специфічні закономірності та принципи відтворення суспільних явищ. Об'єктивність цього відтворення не зумовлена безпосередньо рівнем історичного розвитку теорії та методології наукового суспільствознавчого дослідження. Крім того, адекватність пізнання соціальної дійсності залежить не тільки від наявності певних методів і засобів вивчення цієї дійсності, а й від ступеня розвитку самого об'єкта пізнання, від зрілості суспільства. Так, виникнення марксизму як наукової філософської теорії і мето-

¹ Черненко К. У. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 13 лют. 1984 р.— В кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лют. 1984 р. К., 1984, с. 8.

² Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 31.

³ Маркс К. Замітки про найновішу прусську цензурну інструкцію.— В кн.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 7.

⁴ Ленін В. І. Рецензія на книгу К. Каутського «Бернштейн і соціал-демократична програма».— Повне зібр. творів, т. 4, с. 194.

дології соціального пізнання стало можливим лише на певному, достатньо високому рівні суспільного розвитку.

Розробка теорії і методології соціального пізнання здійснювалась основоположниками марксизму-ленінізму на основі глибокого і всебічного вивчення суспільної практики, врахування потреб і цілей класової боротьби пролетаріату. Марксизм-ленінізм є основою його революційно-перетворюючої діяльності, виступає як теорія соціального пізнання і дії.

Зрозуміло, що передумовою ефективного дослідження явищ зрілого соціалістичного суспільства є не тільки поглиблене вивчення ідейної спадщини основоположників марксизму-ленінізму, а й уміння творчо застосовувати цю спадщину до аналізу сучасних соціальних процесів. Як зазначав Ю. В. Андропов, «правильно робити сьогодні той, хто, поставивши перед собою запитання: «Що ж таке соціалізм?»,— звертається за відповіддю насамперед до праць Маркса, Енгельса, Леніна. Однак не можна вже обмежуватися тільки цим. Нині поняття «соціалізм» не може розкриватися інакше, як з урахуванням багатушого практичного досвіду народів Радянського Союзу, інших братніх країн»⁵. Ефективність наукового дослідження значною мірою залежить від вибору проблеми, її правильної постановки, своєчасної розробки тих чи тих її аспектів, які набувають особливої актуальності саме на даному етапі розвитку суспільства, і, звичайно, від методології наукового пошуку. Лише за допомогою наукової методології ми дістаємо можливість правильно осмислити той величезний емпіричний матеріал, що у дедалі більшому обсязі узагальнюється нині на теоретичному рівні марксистсько-ленінського суспільствознавства. Вдаючись до терміна «пізнавальна ситуація», що відносно недавно увійшов до наукового лексикону, ми свідомі того, що потрібне поглиблене і різнобічне з'ясування особливостей такої ситуації на сучасному етапі розвитку наукового пізнання загалом і суспільствознавства зокрема.

Розглядіvei методологічних питань соціального пізнання останнім часом приділяється чимала увага. Деякі вчені навіть схильні вважати, що методологія стала загальним захопленням. Справді, з певного часу дедалі більше дослідників-суспільствознавців зараховують себе до методологів і мало не всі здійснювані розробки у тому чи іншому аспекті тлумачаться як методологічні. Так чи так можна констатувати, що методологічні питання соціального пізнання широко обговорюються, опубліковано вже значну кількість ґрунтовних праць із зазначеної проблематики⁶, багато з яких належать нашим провідним ученим.

⁵ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР.— К., 1983, с. 24.

⁶ Див., напр.: Андреев И. Д. Методологические основы познания социальных явлений.— М., 1977.— 326 с.; Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание и управление.— М., 1981.— 432 с.; Барулин В. С. Диалектика сфер общественной жизни.— М., 1982.— 230 с.; Бойченко И. В. Методологическая роль исторического материализма в анализе форм социального знания.— Киев, 1982.— 150 с.; XXVI съезд КПСС и задачи дальнейшего развития общественных наук.— Киев, 1982.— 160 с.; Диалектика социального познания и революционного действия.— М., 1981.— 317 с.; Духовное производство.— М., 1981.— 352 с.; Жуков Е. М. Очерки методологии истории.— М., 1980.— 246 с.; Ильичев Л. Ф. Исторический материализм (проблемы методологии).— М., 1983.— 255 с.; Исторический материализм как теория социального познания и деятельности.— М., 1972.— 319 с.; Караваев Г. Г. Исторический материализм — метод познания общественных явлений.— М., 1973.— 136 с.; Категории исторического материализма.— М., 1980.— 351 с.; Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история.— М., 1981.— 288 с.; Ковалев А. М. Диалектика способа производства общественной жизни.— М., 1982.— 256 с.; Кузьмин В. П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса.— М., 1980.— 312 с.; Куценко В. И. Социальная задача как категория исторического материализма.— Киев, 1972.— 372 с.; Лооие Э. Современная философия истории.— Таллин, 1980.— 293 с.; Марксистско-ленинская теория исторического процесса: (Исторический процесс: действительность, материальная основа, первичное и вторичное).— М., 1981.— 463 с.; Марксистско-ленинская теория исторического процесса: (Исторический процесс: целостность, единство и многообразие, формационные сту-

Помітна активізація досліджень у галузі методології соціального пізнання зумовлена і потребами дальшого розвитку марксистсько-ленінського суспільствознавства, і зростанням його ролі у вдосконаленні суспільних відносин зрілого соціалізму, в управлінні соціальними процесами, в безкомпромісній ідейній боротьбі проти буржуазної ідеології, за комуністичний світогляд.

Сучасний рівень розвитку наукових знань ставить перед методологами нові завдання, підвищені вимоги. Інтенсивний розвиток усіх галузей суспільного знання, що супроводиться формуванням нових наукових дисциплін, у тому числі «стикового» характеру, процеси диференціації та інтеграції зазначених галузей, посилення міждисциплінарних зв'язків, а також взаємозв'язків всієї системи наук з суспільно-виробничою практикою дедалі настійніше диктують вимоги вдосконалення методологічного арсеналу пізнавального процесу, його дальшого збагачення шляхом гармонізації взаємодії суспільних, природничих і технічних наук. Але якщо інтеграційний аспект цієї взаємодії, його значення для дальших теоретико-методологічних розробок у галузі соціального пізнання якоюсь мірою розкрито, то евристична роль аналізу процесів диференціації суспільних наук враховується ще недостатньо. Тим часом зазначені процеси теж актуалізують ряд важливих методологічних питань, зокрема співвідношення загального і особливого у різних спеціальних галузях знань — історичному, економічному, правовому тощо, особливостей вияву і конкретизації на рівні цих галузей загальних теоретико-методологічних принципів пізнання; їх ролі у розвитку соціального пізнання загалом. Названі проблеми мають комплексний характер, розв'язувати їх треба об'єднаними зусиллями філософів і представників інших суспільних наук.

Розглядаючи значення методологічних розробок у галузі соціального пізнання, помічаємо два пізнавальні періоди. На першому відбувається переважно нагромадження матеріалу, на другому — осмислення, узагальнення, класифікація його. Саме останнім і зумовлена посилена увага вчених до пізнавальних засобів науки, їх інтенсивного розвитку і ефективного застосування. У зв'язку з цим можна висловити припущення, що за «соціологічним вибухом» останніх десятиліть, який супроводився нагромадженням величезного за обсягом емпіричного матеріалу в усіх галузях соціального знання, настане «методологічний вибух», піднесення інтересу до методологічних досліджень не тільки філософського, а й спеціальнонаукового характеру.

Зростання інтересу до методологічних розробок помітне вже на сучасному етапі, причому не тільки в марксистсько-ленінському, а й у буржуазному суспільствознавстві. Однак тут воно виявляється здебільшого в науково не обґрунтованих спробах «методологізування». Хоча ігнорування загальнотеоретичних і методологічних питань і захоплення емпіричними соціологічними дослідженнями та формалізованими засобами пізнання в розвинутих капіталістичних країнах нині дедалі більше відступають перед натиском методологічної проблематики, глибинною причиною цього процесу є криза сучасного буржуазного суспільствознавства. Отже, піднесення інтересу до методології пов'язане передусім з намаганням апологетів капіталізму подолати труднощі, які хоча й виявляються як гносеологічні, однак мають соціальну зумовленість. Так, в 1981 р. на загальних зборах Американської філософської асоціації у Філадельфії її президент, професор філософії Іелльського університету Джон Сміт сказав: «Тепер про методологію багато говорять, але прак-

пени).— М., 1983.— 535 с.; *Методологические и философские проблемы истории.*— Новосибирск, 1983.— 351 с.; *Методологические проблемы общественных наук.*— М., 1979.— 472 с.; *Методологические проблемы общественного сознания.*— Киев, 1980.— 247 с.; *Теория общественно-экономической формации.*— М., 1982.— 357 с.; *Фофанов В. П. Социальная деятельность как система.*— Новосибирск, 1981.— 304 с.; *Фурманов Г. Г. Исторический материализм как социологическая теория.*— М., 1979.— 214.

тично мало поки що робиться в цій галузі. Люди згадують про медицину тоді, коли захворюють. Про методологію згадують тоді, коли наштотують на труднощі в теорії, коли виявляється, що вона неефективна». Як бачимо, тут міститься відверте визнання кризи буржуазної філософії, неспроможності буржуазного суспільствознавства дати науковий, об'єктивний аналіз реального стану речей, сприяти розв'язанню гострих соціальних проблем і суперечностей.

Зовсім інший характер мають проблеми, розроблювані марксистсько-ленінським суспільствознавством. Наша суспільна наука творчо розвиває невичерпну ідейну спадщину К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна і застосовує при розв'язанні сучасних суспільних проблем сформульовані ними фундаментальні методологічні принципи, які дають змогу адекватно відтворити у теоретичній формі загальні закони розвитку суспільства. Вчені-марксистки мають успішно реалізувати можливість послідовно розвивати і вдосконалювати теорію і методологію соціального пізнання з урахуванням новітніх досягнень науки і завдань суспільної практики. «Методологія марксистсько-ленінських суспільних наук ефективно працює, забезпечуючи теоретичне і практичне освоєння соціальних процесів і явищ за умов їх найшвидших і найрадикальніших перетворень; проте воно не може залишатися незмінною, застиглою, — пише академік П. М. Федосєєв. — Вона має розвиватися, вдосконалюватися. І цей розвиток, вдосконалення неминуче повинні включати в себе не тільки дальшу розробку вже знайдених фундаментальних принципів пізнання суспільного життя, а й пошук нових пізнавальних підходів відповідно до об'єктивних змін самих основ соціальної дійсності, в зв'язку з її радикальним природноісторичним перетворенням»⁷.

Визнання актуальності методологічних проблем соціального пізнання стало нині загальноновизнаним і безперечним. Проте рівень досліджень у зазначеній галузі навряд чи можна визнати задовільним, а відповіді на питання, які постали в процесі послідовного заглиблення у методологічну проблематику, — вичерпними.

Якщо вдається до порівняння розробленості філософсько-методологічних питань природознавства і відповідних досліджень у галузі суспільних наук, їх практичної ефективності, то воно буде не на користь останніх. Однією з причин цього є, можливо, те, що ленінський заповіт зміцнювати союз філософів і представників інших наук часто-густо тлумачився однобічно — як вимога зв'язку філософії лише з природничими науками. Нині стає дедалі очевиднішим, що це ленінське положення має загальнометодологічне значення і не меншою мірою стосується зміцнення союзу філософії з іншими суспільними науками. Звичайно, самопливом зазначене завдання не розв'яжеться, тут потрібні і науково-теоретичні програми і цілеспрямовані науково-організаційні зусилля.

В галузі методології соціального пізнання нагромадилось чимало проблем. Усе ще даються взнаки негативні наслідки певної відокремленості філософії від спеціальних суспільних наук, а також «утриманських» настроїв деяких суспільствознавців, або ж, навпаки, тенденції орієнтуватися виключно на власні сили у розробці філософсько-методологічних питань соціального пізнання. На сучасному етапі, здавалося б, усіма визнається необхідність зміцнення союзу філософів і представників «конкретних» наук про суспільство, — адже це зумовлюється самою природою марксистсько-ленінського суспільствознавства, внутрішньою логікою його розвитку. Проте й на сьогодні аж ніяк не для всіх випадків знайдено і запроваджено оптимальні форми такого міждисциплінарного співробітництва. Істотною підмогою тут могло б бути уточнення поняття «методологія», оскільки розуміння його пізнавального змісту все ще лишається неоднозначним. Існує чимало точок зору і виз-

⁷ Федосєєв П. Н. Некоторые методологические вопросы общественных наук. — Вопр. философии, 1979, № 11, с. 16—17.

начень, кожне з яких фіксує ту чи ту важливу особливість методології соціального пізнання і з цього погляду є не тільки прийнятним, а й необхідним. Але, визнаючи можливість і сенс різних підходів до методології, потрібно водночас враховувати ще й такі принципово важливі обставини. По-перше, незалежно від того, в якому аспекті взято методологію, потрібно розглядати метод не тільки як ту чи іншу систему певних операцій і прийомів наукової діяльності, а як усю сукупність способів здобуття наукового знання. За такого розуміння предметом методологічного аналізу стають не лише ті методи, які можна експлікувати у вигляді певних правил, а й наукова теорія, а також світогляд загалом, бо вони теж виконують важливу методологічну функцію. Методологія виступає, відповідно, як рефлексія всіх способів діяльності суб'єкта в пізнавальному процесі, адже на практиці шлях здобуття наукового знання фактично ніколи не буває, так би мовити, грою за правилами. Тому необхідно враховувати значення і всіх тих принципів і засобів пізнавальної діяльності, які, ймовірно, можуть відігравати роль методу.

По-друге, не треба забувати, що предметом методологічного знання є не тільки філософські, а й спеціальнонаукові методи пізнання. Коли йдеться про філософські проблеми суспільствознавства, часто-густо мається на увазі, що предметом аналізу є власне філософські методи і світоглядні основи науки. Коли ж ми розглядаємо методологічні проблеми суспільствознавства, то об'єктом дослідження стають і філософські, і спеціальнонаукові методи пізнання, оскільки методологія не вичернується філософією. Зрозуміло, що кожна спеціальна суспільна наука може наштовхуватися і на філософські питання, які при цьому включаються в пізнавальний зміст зазначеної науки і розв'язуються в її рамках за допомогою засобів філософського аналізу. У цьому разі філософія виконує свою методологічну функцію щодо інших суспільних наук.

На рівні ж методологічних питань окремих спеціальних суспільних наук чи соціальних і соціологічних теорій «середнього рівня» узагальнення зовсім не обов'язково мають філософський характер. У зв'язку з цим деякі автори називають такої рівень методологічного аналізу «прикладною методологією». Але справа, звичайно, не в назві, а у своєрідності даної методологічної галузі. Специфіка останньої полягає, як ми вважаємо, в тому, що в процесі спеціальнонаукового пізнання суспільних процесів теоретичні положення і пізнавальні засоби окремих наук чи теорій використовуються для продукування нового знання в рамках відповідної соціальної науки, для вивчення того чи того конкретного явища, яке становить її предмет. У цьому разі більш загальні наукові дисципліни і теорії виконують методологічну функцію стосовно менш загальних. У нашій фаховій літературі питання про розмежування рівнів методологічного знання за ступенем їх загальності, конкретності, змістовності, глибини проникнення в сутність соціальної дійсності розглянуто досить докладно. Дехто з авторів взагалі вважає, що центральною в методології суспільствознавства є проблема взаємодії філософських і спеціальнонаукових методів соціального пізнання, конкретних методик окремих наук про суспільство. Відповідно і методологія тлумачиться як філософська теорія здобуття нових знань про суспільство, як вчення про взаємозв'язок методів спеціальних суспільних наук з загальносоціологічними і загальнофілософськими методами в процесі продукування такого знання, а також про конкретні механізми зазначеної взаємодії.

Отже, так само, як за ступенем узагальнення і абстрагування розрізняються різні рівні теоретичного знання, можна виявити і різні рівні методології.

Проблема структури і рівнів методології соціального пізнання — одна з найважливіших, тому не дивно, що вона є нині однією з головних дискусійних тем.

Запропоновано чимало типів класифікації рівнів методології соціального пізнання. Однак більшість дослідників одноставні в тому, що основними методологічними рівнями є: (1) загальнофілософський, на якому здійснюється методологічна функція діалектичного матеріалізму щодо всіх інших природничих, технічних і суспільних наук; (2) соціально-філософський або загальносоціологічний, де реалізується методологічна роль історичного матеріалізму передусім щодо суспільствознавства, методологічною основою якого він виступає; (3) спеціальнонауковий рівень, що включає методи і відповідні методики спеціальних суспільних наук. Деякі автори називають цей рівень регіональним.

Іноколи до зазначених рівнів додають також: (4) рівень загальнонаукових методів (аналіз і синтез, індукція і дедукція тощо); (5) рівень провідних теоретичних дисциплін у конкретних галузях знання — наприклад економічній, історичній. Останній, очевидно, має за аналог деякі провідні, з теоретико-методологічного погляду, галузі у природознавстві, де, наприклад, фізіологія виконує таку функцію стосовно медичних дисциплін, а теоретична фізика — щодо прикладних фізичних.

Кожний із цих рівнів має власну проблематику, потребує науково обґрунтованого визначення його місця і ролі у пізнавальному процесі, з'ясування особливостей його співвідношення і взаємодії з іншими методологічними рівнями.

Складність взаємодії філософських і спеціальнонаукових методів зумовлює широту діапазону методологічних досліджень, актуалізує питання про дисциплінарний статус методології. Так, методологія історичного пізнання є предметом вивчення і філософів, і істориків. Виникає питання: що таке методологія історії — історична дисципліна чи галузь філософського аналізу? Відповідь на нього, певна річ, неможлива без участі наукознавців, які вивчають дисциплінарну структуру науки, соціальні та внутрішньонаукові чинники, що впливають на формування нових дисциплін.

У кожному разі важливо підкреслити, що незалежно від конкретних організаційних і дисциплінарних форм, в яких здійснюються методологічні дослідження процесу соціального пізнання, тут завжди наявна єдність методів різного рівня загальності.

І це зрозуміло, адже метод становить «спосіб руху» в емпіричному матеріалі і він тим ефективніший, чим чіткіше сформульовано законні розвитку і функціонування досліджуваного об'єкта, його специфіку. Тому, наприклад, всезагальні методологічні принципи матеріалістичної діалектики можуть застосовуватися в процесі пізнання суспільства лише внаслідок того, що соціальна форма руху матерії має характеристики, спільні з іншими формами матеріального руху. З'ясування ж особливостей специфічних законів суспільного життя потребує використання конкретнішої методології пізнання, яка розробляється на основі історичного матеріалізму. Нині загальновизнано, що діалектичний та історичний матеріалізм утворюють єдність двох структурних рівнів марксистсько-ленінської філософії, причому ця єдність виявляє себе, зокрема, через відповідність конкретнішого рівня філософської теорії (історичного матеріалізму) її загальнішому рівню (матеріалістичній діалектиці).

Саме крізь призму історичного матеріалізму опосередковується дія законів і принципів матеріалістичної діалектики в галузі суспільствознавства. Матеріалістичне розуміння суспільного розвитку виступає, отже, як більш конкретний рівень розв'язання гносеологічних і методологічних проблем, за допомогою якого загальнофілософська теорія марксизму-ленінізму впливає на всю систему наукового суспільствознавства.

П. В. Копин зазначав, що історичний матеріалізм неможливий без діалектичного. Водночас він звертав увагу й на інший бік взаємодії діалектичного та історичного матеріалізму, наголошуючи, що без матеріалістичного розуміння історії не можна глибоко і всебічно охаракте-

ризувати принципи і закони самої матеріалістичної діалектики як методу наукового пізнання⁸.

Історичний матеріалізм є соціально-філософською теорією і методологією пізнання, яку некоректно ототожнювати з діалектичним матеріалізмом чи розчиняти в його проблематиці. Будь-які помилки у визначенні методологічної функції теорії і категорії історичного матеріалізму неминуче негативно позначаються і на розвитку спеціальних суспільних наук, призведуть до нечіткості і плутанини в дослідженні найважливіших проблем суспільної теорії і практики. Так само як прискорений розвиток теоретичного знання сприяє вдосконаленню методології, збагачуючи інструментарій наукового суспільного пізнання, методологія і собі робить зворотний позитивний вплив на реальний пізнавальний процес.

Теоретичну і методологічну функції історичного матеріалізму не можна ні ототожнювати, ні відокремлювати одну від одної, як це іноді роблять. Вони перебувають у діалектичній взаємодії. Якщо теорія створюється на основі діалектико-матеріалістичного методу дослідження соціальних процесів, то останній спирається на соціально-філософську теорію, потребує свідомого застосування її принципів, законів і категорій.

Відомо: яка теорія, такі й методологічні принципи пізнавальної її перетворюючої діяльності, що ґрунтуються на ній. Науково об'єктивна теорія, що адекватно відображує суспільну дійсність, відповідно трансформується в правильний метод соціальної діяльності, в дійовий засіб управління суспільними процесами. І навпаки, ненаукові теоретичні конструкції спричиняють вибір неправильних методів соціального пізнання і дії. Так, досить поширена свого часу в галузі мистецтва теорія безконфліктності завдала чимало шкоди, зумовивши неправильний підхід деяких творчих працівників до аналізу і художнього відображення соціалістичної дійсності. Те саме стосується і розуміння суперечностей за соціалізму. Теоретична плутанина у цьому питанні може мати негативні практичні наслідки. Суперечності, які виникають в процесі розвитку соціалістичного суспільства і за своєю природою не є антагоністичними, якщо їх вчасно не виявлено і не усунено, можуть за певних умов породжувати серйозні колізії.

Широко обґрунтовуються нині питання про методологічну функцію історичного матеріалізму в галузі природо- і технікознавства. За умов дедалі органічнішого поєднання переваг соціалістичної системи господарювання з досягненнями НТР дещо інакше, ніж раніше, осмислюється і роль соціально-філософської теорії в розвитку природничих і технічних наук. Закономірність цього сьогодні відзначають не тільки філософи, а й представники технічних і природничих дисциплін. Справді, оскільки природу не можна зрозуміти поза її зв'язками з суспільством, особливостями впливу людської діяльності на розвиток природи і суспільства, історичний матеріалізм відіграє конче важливу і дедалі зростаючу роль у пізнанні навколишнього середовища.

Для природничих і технічних наук на сучасному етапі вельми істотною стає орієнтація на гуманістичні цінності, і тут на весь голос заявляють про себе проблеми світоглядного, етико-морального характеру. Величезної ваги не лише для розвитку науки, а й для всього суспільства, для долі людства загалом набуває нині аналіз соціальних наслідків НТР, їх позитивного і негативного впливу на людину і навколишнє середовище. Тому представники згаданих наук мають глибше освоювати і творчо застосовувати не тільки логіко-методологічні, а й ідейно-світоглядні принципи марксистсько-ленінської філософії. Відповідно розширюються і зміцнюються зв'язки і взаємодія між суспільними, природничими і технічними науками. У цьому особливу роль відіграє матеріа-

⁸ Див.: *Копнин П. В. Проблемы диалектики как логики и теории познания.*— М., 1982, с. 142.

лістичне розуміння суспільного розвитку, яке уможливорює ефективний аналіз сутності і закономірностей розвитку людського мислення і пізнавального процесу загалом, включаючи і теоретичне відображення природного середовища, перспектив і наслідків науково-технічної революції.

Поряд з питанням «Що таке методологія?» активно вивчаються питання про те, що таке соціальне пізнання, які його природа і специфіка, особливості співвідношення з такими поняттями, як «суспільне пізнання» і «суспільна свідомість».

В певному розумінні все людське пізнання — суспільне за своєю природою, оскільки воно детермінується конкретними суспільно-історичними умовами і потребами, а його реальним суб'єктом виступає суспільство. Саме в зв'язку з цим К. Маркс відзначав необхідність враховувати у пізнавальній діяльності практичну зумовленість суспільного суб'єкта його конкретним соціальним буттям⁹. Але коли йдеться про соціальне пізнання у його власному значенні, мається на увазі відображення соціальної дійсності, в процесі якого відбувається продукування нового знання про неї.

Деякі автори, проте, вважають, що не всяке пізнання суспільства — соціальне. Таким є, мовляв, наукове пізнання суспільної дійсності, її сутності і законів, тобто — здійснюване саме науками про суспільство і лише ними. Однак за такого підходу не завжди вдається правильно з'ясувати місце і роль позанаукових способів у соціальному пізнанні, співвідношення наукового, позанаукового і ненаукового соціального знання, а також підтипів наукового та позанаукового знання, межі та механізми взаємодії теоретичного пізнання соціальних явищ і буденної свідомості.

Ми поділяємо думку авторів, які розглядають включеність позанаукових, буденно-практичних засобів і способів освоєння дійсності в соціальне пізнання як одну з його специфічних особливостей і зосереджують увагу на поглибленому вивченні взаємодії наукових і позанаукових форм соціального пізнання і знання¹⁰.

Певною мірою все ще лишається дискусійним питання про співвідношення природничонаукового і соціального пізнання, про можливість і межі застосування одних і тих же методів для вивчення природних і суспільних явищ. Актуальним завданням у цій галузі міждисциплінарних досліджень є й зіставлення механізмів соціального і природничонаукового пізнання, виявлення їх спільних і специфічних характеристик.

Принципову єдність закономірностей пізнавального процесу у природо-, техніко- і суспільствознавстві визначають матеріальна єдність світу, діалектичний характер всіх форм розвитку матерії, всезагальний, універсальний зв'язок явищ, процесів, тенденцій, законів. Спільним для всіх форм людського пізнання є не тільки ряд законів і прийомів вивчення об'єктивної реальності, а й певна сукупність суперечностей філософсько-гносеологічного та логіко-методологічного характеру.

Водночас аналіз суспільного процесу має й специфічні риси, що відрізняють його від інших галузей пізнання. Головна особливість, яка визначає всі інші, полягає, гадаємо, в тому, що в ході вивчення суспільного об'єкта відбувається і з'ясування специфіки самого суб'єкта, оскільки суспільне життя і його закони існують і виявляються

⁹ Див.: Маркс К. Вступ (3 економічних рукописів 1857—1858 років).— В кн.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 683—694.

¹⁰ Див.: Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история.— М., 1981.— 288 с.; Гиндес Панайот. Философия и социальное познание.— М., 1977.— 366 с.; Горак А. И. Типология форм социального познания.— В кн.: Методологические проблемы общественного познания. Киев, 1980, с. 56—85; Бойченко І. В. Типология форм социального познания.— Філософ. думка, 1980, № 1, с. 58—70; Швырев В. С. К проблеме специфики социального познания.— Вопр. философии, 1972, № 3, с. 117—128.

лише завдяки діяльності людей та їх взаємовідносинам. Тому соціальне пізнання відбувається як дослідження суб'єкт-об'єктних відношень.

Діалектико-матеріалістичний підхід у з'ясуванні особливостей і закономірностей суспільного життя передбачає аналіз реального суб'єкта як суспільства на тому чи тому конкретно-історичному етапі його розвитку, який усвідомлює закони власного розвитку завдяки пізнавальній діяльності індивідів, що його складають. У процесі соціального пізнання об'єктивна суспільна дійсність відображується у свідомості індивіда, з його цілком визначеними класовими потребами й інтересами, що роблять вирішальний вплив на вибір ним шляху і засобів дослідження та інтерпретацію здобутих знань. Органічно властива суспільному пізнанню опосередкованість об'єктивного суб'єктивним характеризує, звичайно, не лише процеси свідомого і цілеспрямованого вивчення людиною соціальної дійсності, а й самий реальний суспільно-історичний розвиток. Діалектична єдність об'єктивного і суб'єктивного є істотною рисою соціального процесу, що визначає головну особливість його теоретичного відображення.

Все це зумовлює і специфічність суперечностей у соціальному пізнанні, складність виділення об'єктивної сторони суспільного життя. Дослідження суспільно-історичного процесу має не тільки пізнавальне, а й світоглядне значення, велике ідеологічне навантаження. У зв'язку з цим неприпустимими є формалізація і гносеологізація матеріалістичної діалектики та історичного матеріалізму, розгляд їх лише як методологічної основи соціального пізнання і недооцінка їх світоглядної ролі. Гармонійна єдність теоретичного, методологічного і світоглядного аспектів в марксистсько-ленінському суспільствознавстві має принципове значення і становить одну з його сутнісних характеристик.

Іншою важливою відмінною рисою наукового вивчення суспільних процесів є те, що пізнавальний рух від явища до сутності буває тут особливо складним. Адже соціальні закони в конкретно-історичній практиці виявляються переважно в опосередкованому вигляді, часто-густо діють у вигляді тенденцій, а явища суспільного життя зовсім не завжди збігаються з його сутністю. Наукове пізнання законів функціонування і розвитку суспільства, з'ясування сутності того чи того суспільного процесу, прихованої за нечітко вираженою, а то й викривленою формою її вияву, передбачає, крім усього іншого, і певну зрілість самого досліджуваного об'єкта. К. Маркс спеціально відзначав значення зрілості суспільних відносин для адекватного відображення сутності історичного процесу, його закономірностей¹¹. Лише на достатньо високому рівні суспільно-історичного розвитку в калейдоскопі суспільних подій дедалі чіткіше проступають закономірності соціального прогресу, з'являється можливість їх адекватного відображення.

Часом, нарікаючи на те, що чимало теоретичних проблем, пов'язаних з новими явищами суспільного життя, надто довго, як нам здається, лишаються нерозв'язаними, дискусійними, ми схильні вбачати причину цього лише в недостатності пізнавальних засобів. Проте вона може полягати в недостатній зрілості самого об'єкта соціального дослідження (чим, певна річ, не може бути виправдана відсутність прогностичної проникливості).

Як у цьому разі, так і тоді, коли потреба вже назріла, а теоретичний аналіз її затримується, суспільство змушене, так би мовити, діяти емпірично, дуже нерациональним способом проб і помилок. Як зазначив Ю. В. Андропов у виступі на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, наука ще не підказала практиці потрібне розв'язання ряду важливих проблем, яке відповідало б принципам і умовам зрілого соціалізму.

Не викликає сумніву і те, що суспільна наука, для того щоб бути практично діювою, повинна передбачати перспективи і наслідки дій ши-

¹¹ Див.: Маркс К. Капітал.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 8.

роких мас людей в галузях економічного, соціально-політичного і духовного життя. Адже знання сучасного стану речей набуває практичної значущості лише тоді, коли завдяки йому ми дістаємо можливість виявити тенденції, «зародки» майбутнього розвитку, чітко побачити історичну перспективу. Інакше кажучи, знання сучасності має фіксувати в ній не тільки досягнення минулого, а й передумови майбутнього поступу, тобто бачити сучасне під кутом зору історичного руху. В такому зрізі суспільна наука не може не бути водночас і наукою історичною, що досліджує свій предмет в процесі його зміни.

Розв'язати цю проблему наука може лише тоді, коли вона чітко розрізняє у сучасному те, що вже відходить у минуле або ж належить лише сьогоднішню, і те, що зберігає своє значення для майбутнього, є своєрідним інваріантом, всезагальним елементом усього соціального процесу. Вміння відрізнити загальні закони суспільного розвитку від тих, що діють в межах тієї чи іншої локальної ситуації, — необхідна умова наукового соціального передбачення. Співвідношення загальних і часткових законів має важливе методологічне значення і для історичного пізнання загалом, і тим більше — для пізнання можливостей і перспектив соціалістичного суспільства, яке перебуває у невпинному поступальному русі.

Істотною передумовою наукового суспільного пізнання є здатність оцінювати кожний конкретно-історичний етап з позиції суспільного розвитку загалом. Не можна правильно зрозуміти і оцінити те, що нині відбувається, наприклад, у соціалістичному суспільстві, без з'ясування сутності комуністичної суспільно-економічної формації як такої, без правильного розуміння її загальних законів і принципів. Адже соціалізм — це передусім необхідний ступінь на шляху до комунізму і тільки в такому, широкому соціально-історичному контексті можна глибше, найадекватніше усвідомити його всесвітньо-історичне значення. Лише знання процесу загалом дає нам змогу з'ясувати особливості, природу і тенденції розвитку кожного його окремого етапу, чітко визначити вимоги і напрями вдосконалення зрілого соціалістичного суспільства.

Навряд чи можна погодитися з формулою, нібито сьогодні ми не можемо нічого ні знати, ні сказати про комунізм, оскільки його ще не побудовано. Якщо ми не знаємо, що будемо, то чи можемо ми будувати? Теорія її існує для того, щоб передбачати результати нашої практичної діяльності, давати їх ідеальні моделі, що виступають як свідомі цілі цієї діяльності. Саме тому дослідження буде плідним і органічно пов'язаним з реальними суспільними процесами лише тоді, коли воно ґрунтуватиметься на теорії, яка науково пояснює не тільки найближчі, а й віддалені результати того, що робиться сьогодні.

При цьому теоретичні і методологічні принципи діють і виявляються не лише в пізнанні, а й в конкретно-історичній практиці, використовуються в суспільно-перетворюючій діяльності людей, які керуються цими принципами, застосовують їх в ході пояснення і перетворення соціальної дійсності, для управління суспільними процесами.

Отже історичний матеріалізм виступає як теоретико-методологічна основа не тільки пізнання, а й перетворення соціальної дійсності¹².

¹² Різноманітному дослідженню особливостей, сутності, категоріальної сіті й ролі історичного матеріалізму у теоретичному та практичному освоєнні суспільної реальності присвячено, наприклад, цикл наукових праць «Історичний матеріалізм як теорія соціального пізнання і дії», що виконується в Інституті філософії АН УРСР. Ряд монографій зазначеного циклу вже опубліковано. Серед них колективні монографії: *Методологические проблемы социального предвидения*.— Київ, 1977.— 347 с.; *Вопросы прогнозирования общественных явлений*.— Київ, 1978.— 194 с.; *Социальное познание и социальное управление*.— Київ, 1979.— 371 с.; *Сознательная организация общественной жизни в условиях развитого социализма*.— Київ, 1980.— 367 с.; *Гуманистическая природа социалистического образа жизни*.— Київ, 1982.— 341 с.; *Социальная активность личности в условиях развитого социализма*.— Київ, 1983.— 343 с., а також ряд індивідуальних монографій.

З його допомогою визначаються оптимальні шляхи і механізми поєднання теорії з соціально-перетворюючою діяльністю мас. Категорії і закони матеріалістичного розуміння суспільного розвитку, виконуючи свою методологічну функцію, є керівництвом до дії, уможлиблюють розв'язання проблем і суперечностей, що постають перед суспільством, передбачення його подальшого розвитку. Проте ще й нині, як підкреслив товариш В. В. Щербицький на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК Компартії України «слабким місцем суспільствознавчих досліджень залишається їх прогностична функція»¹³. Необхідна концентрація зусиль дослідників на вивченні складного комплексу питань соціального передбачення, прогнозування, проектування та планування. А в зв'язку з цим особливої актуальності набуває дальша розробка методологічних основ науково-теоретичного розв'язання зазначених питань.

Звичайно, методологічні проблеми соціально-перетворюючої діяльності людей дещо відрізняються від питань методології пізнання суспільних явищ. Вони мають, так би мовити, прикладний щодо теорії характер і стосуються передусім способів перетворення теоретичних положень в елемент практичної діяльності, перекладу теоретичних істин на «мову» практики. Тут виникають, наприклад, питання про застосовність тієї чи тієї теорії за певних конкретно-історичних умов, про способи її реалізації в ході перетворення суспільних відносин, в процесі соціального управління, створення і реалізації планів економічного і соціального розвитку тощо.

З'ясовуючи особливості застосування методологічних принципів соціально-перетворюючої діяльності людей за зрілого соціалізму, потрібно відзначити особливу актуальність на цьому етапі проблеми перетворення наукових соціальних знань, основоположних принципів марксизму-ленінізму у внутрішні переконання кожної радянської людини, в органічну складову індивідуальної свідомості, в регулятиви суспільної поведінки людей. Цей аспект є нині одним із найважливіших критеріїв оцінки якості та ефективності нашої науково-теоретичної й ідейно-виховної роботи.

У ході такої роботи інколи ще перебільшується роль того чи іншого пізнавального засобу, окремого методологічного підходу. Цього треба уникати, щоб не впадати в крайності. Наприклад, неправильне розуміння і застосування принципу необхідності більш тісного зв'язку філософської теорії з суспільною практикою, помилкове тлумачення співвідношення теорії і практики в процесі пізнання і перетворення соціальної дійсності може мати за одну крайність схоластичне теоретизування, а за другу, таку ж шкідливу — граничну прагматичність, приниження, недооцінку головної, теоретико-методологічної і світоглядної функції філософської теорії, зниження її фундаментального, загально-теоретичного рівня.

Ефективність кожного пізнавального методу значною мірою визначається вмінням володіти ним професійно, застосовувати його відповідно до властивих йому особливостей. Якщо ж цього немає, то результат дослідження може бути протилежним бажаному. Сам же по собі методологічний підхід чи принцип — системний, міждисциплінарний або ж будь-який інший, подібний до них — ще не гарантує успіху дослідження.

Форми руху матерії, як і людського мислення, невичерпні і безмежні, і, відповідно, кожний із методологічних принципів чи підходів хоча й має специфіку і конкретні пізнавальні можливості, фіксує та відображує той чи той аспект соціальної дійсності, однак аж ніяк не є альтернативою іншим, а органічно їх доповнює і взаємодіє з ними. Ли-

¹³ Щербицький В. В. Про підсумки червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що випливають з його рішень і промови Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова на Пленумі: Доповідь на Пленумі ЦК Компартії України, 28 черв. 1983 р.— Радянська Україна, 1983, 29 черв.

ше адекватне і вміле використання всіх засобів соціального пізнання забезпечує можливість того, що заповідав В. І. Ленін усім ученим-марксистам: «З природничоісторичною точністю дослідити суспільні умови життя мас»¹⁴.

* * *

Современные созидательные задачи, связанные с совершенствованием зрелого социализма, требуют расширения общественно-научных исследований, интенсификации разработок в области методологии социального познания, дальнейшего обогащения методологического арсенала научно-познавательных средств, углубленного изучения теоретико-методологических идей и принципов, выдвинутых основоположниками марксизма-ленинизма, и творческого применения их к анализу современных социальных процессов.

В современной познавательной ситуации намечающегося методологического взрыва особенную актуальность приобретают: уточнение самого понятия «методология социального познания», его общих и специфических характеристик по сравнению с понятиями «социальное познание», «социальное знание», «общественное сознание»: определение статуса, специфики, структуры, уровней и функций методологии общественного познания, особенностей взаимосвязи философских, обще- и специальнаучных методов познания общественных явлений, научных и вненаучных форм социального знания; поиск оптимальных путей развития междисциплинарного сотрудничества обществоведов; уяснение своеобразия методологических проблем познавательной и социально-преобразовательной деятельности.

В ходе обобщения значительного исследовательского опыта, накопленного в различных отраслях марксистско-ленинского обществознания, обнаруживается необходимость рассматривать метод не только как ту или иную систему определенных операций и приемов научной деятельности, но и как всю совокупность способов получения нового знания. При таком подходе предметом методологического анализа являются не только те методы, которые можно эксплицировать в виде определенных правил, но и научные теории, а также мировоззрение в целом, выполняющие важную методологическую функцию. Методология же, соответственно, выступает как рефлексия всех способов деятельности субъекта в познавательном процессе, включающая уровни: а) общефилософский (на котором осуществляется методологическая функция диалектического материализма по отношению к естественным, общественным и техническим наукам); б) социально-философский (где реализуется методологическая роль исторического материализма — прежде всего по отношению к обществознанию); в) общенаучный и г) специальнаучный, причем, говоря о последнем, иногда выделяют еще и уровень ведущих теоретических дисциплин конкретных отраслей социального познания.

Эффективность функционирования всех методологических средств и уровней в значительной степени зависит от умения исследователя использовать их адекватно, соответственно конкретной познавательной ситуации и специфике самих этих средств и уровней.

¹⁴ *Ленін В. І.* Карл Маркс.— Повне зібр. творів, т. 26, с. 50.

І. В. БОЙЧЕНКО, Н. М. КОЗЛОВА

ПРОБЛЕМАТИКА, СТАН І НАПРЯМИ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ГАЛУЗІ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

Глибокі, якісні зміни, що відбуваються в суспільстві зрілого соціалізму в процесі його вдосконалення, реалізації його великих можливостей і високих вимог, зумовлюють необхідність дальшого, поглибленого та інтенсивного наукового аналізу складного комплексу соціальних проблем. Адже однією з характерних особливостей зрілого соціалізму є піднесення ролі марксистсько-ленінської суспільної науки у цілеспрямованому і планомірному розвитку суспільства. «Сила нашої партії, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко на лютневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС, — в її єдності, вірності марксизму-ленінізму, в здатності розвивати і спрямовувати творчу активність мас, згуртувати їх ідейно й організаційно, керуючись випробуваними ленінськими принципами і методами»¹.

Істотною ж передумовою творчого застосування і розвитку цих принципів і методів є вдосконалення системи соціальнонаукового знання, інтенсивний розвиток марксистсько-ленінського суспільствознавства, багатого арсеналу притаманних йому форм соціального пізнання. В матеріалах XXVI з'їзду партії, наступних Пленумів ЦК КПРС приділяється велика увага розвитку марксистсько-ленінської науки, висуваються — з урахуванням завдань удосконалення розвинутого соціалізму — нові, підвищені вимоги до рівня наукових досліджень суспільних процесів і явищ. І найважливішою серед них є вимога рішучого повороту суспільної науки до практики суспільного життя. «Колективна думка КПРС збагатилася науковий комунізм учен-

ням про розвинутий соціалізм. Партія визначила, що радянське суспільство перебуває на початку цього історично тривалого етапу, розкрила реальну динаміку його розвитку. Це вимагає активізувати науковий пошук, забезпечити рішучий поворот наукових установ, усіх учених-суспільствознавців до ключових практичних завдань, які стоять перед країною»², — зазначається в постанові червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Одним з основних шляхів зміцнення зв'язку суспільнонаукових розробок з практикою вдосконалення розвинутого соціалізму є інтенсифікація досліджень у галузі методології соціального пізнання. І це цілком закономірно, оскільки методологія фіксує передусім взаємодію теоретичних рівнів пізнання³.

Розробка методологічних проблем філософської теорії, зокрема теорії історичного матеріалізму, дає змогу вийти через аналіз теорій меншого ступеня загальності на зв'язок із соціальною практикою, на осмислення результатів прикладних соціальних досліджень явищ і процесів життя розвинутого соціалістичного суспільства.

Все це значною мірою пояснює той великий інтерес, який виявили вчені-суспільствознавці до роботи чергової Всесоюзної координаційної наради з актуальних питань історичного матеріалізму, що відбулася 13—14 грудня в Москві, в Інституті філософії АН СРСР, і була присвячена розгляді методологічних питань соціального пі-

² Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 66—67.

³ Див.: Куценко В. Н. О разработке методологических проблем социального познания. — В кн.: XXVI съезд КПСС и задачи дальнейшего развития общественных наук, Киев, 1982, с. 142.

¹ Черненко К. У. Промова на позачерговому Пленумі ЦК КПРС, 13 лют. 1984 р. — В кн.: Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 13 лют. 1984 р. К., 1984, с. 10.

знання. В обговоренні зазначених питань взяли участь філософи і представники спеціальних суспільних наук з науково-дослідних установ і вузів Москви, Києва, Ленін-

града, Єревана, Томська, Ростова-на-Дону, Талліна, Кишинєва, Алма-Ати, Горького, Душанбе, Калініна, Красноярська, Тюмені та інших міст Радянського Союзу.

З основною доповіддю «Методологічні проблеми соціального пізнання» виступив завідувачий сектором філософських і методологічних проблем суспільних наук Інституту філософії АН СРСР доктор філософських наук В. В. Денисов⁴. Він показав актуальність методологічної проблематики, чітко і глибоко охарактеризував специфіку сучасної пізнавальної ситуації, зокрема стан методологічних розробок у суспільствознавстві, відзначив основні досягнення у цій галузі, накреслив перспективи розвитку найважливіших напрямів методології пізнання і практичного перетворення соціальної дійсності за умов удосконалення зрілого соціалістичного суспільства. При цьому вчений зосередив увагу на низці нерозв'язаних і дискусійних питань, а також тих соціально-філософських понять і категорій, що відіграють першорядну роль у процесі з'ясування особливостей, структури і функцій системи методологічного знання.

Серед цих вузлових питань своєрідним лейтмотивом доповіді і наступного її обговорення стала проблема співвідношення наукової суспільної теорії та соціальної практики. Саме крізь призму даного співвідношення і з метою його конкретизації аналізувалися всі інші методологічні питання, а саме: про реальний зміст та співвідношення вихідних понять методологічного аналізу, таких як «метод», «методологія», «соціальне пізнання», «методологія соціального пізнання»; про специфіку, структуру та функції методології пізнання суспільних явищ; відмітні риси суспільно- і природничонаукового

пізнання; основні форми соціального знання та їх типологію; про методологічну роль історичного матеріалізму у спеціальнонауковому пізнанні життєдіяльності суспільства. Розгляд усіх перелічених проблем було підпорядковано одній головній меті — з'ясуванню місця і значення історичного матеріалізму та інших суспільних наук у практичній життєдіяльності суспільства зрілого соціалізму.

У виступах конкретизувалося висунуте В. В. Денисовим положення про те, що з'ясування характеру співвідношення наукової соціальної теорії і суспільної практики є найістотнішою передумовою і складовою правильного розуміння особливостей і рівнів методологічного знання. Зокрема, аналізувалися своєрідність практичної зумовленості різних рівнів соціального знання, перехід від практики до теорії, од відповідних соціальних замовлень — до їх реалізації у дослідницькій діяльності вчених-суспільствознавців (В. М. Межуєв, М. Я. Ковальзон — Москва, Г. І. Горак — Київ, В. А. Черняк — Алма-Ата та ін.), або ж висвітлювалися методологічні питання вивчення зворотного зв'язку науково-теоретичних систем соціально-гуманітарного знання з практикою суспільного життя, було показано значення історичного матеріалізму, інших соціальних, гуманітарних та соціологічних дисциплін для успішного розв'язання назрілих практичних проблем (Ю. К. Плетников, В. Ж. Келле, А. І. Вербін, В. К. Пухликов — Москва, В. І. Приписнов — Душанбе, А. М. Гендін — Красноярськ).

У нашій філософсько-соціологічній літературі методологічні питання, що стосуються переходу від суспільної практики до теорії, частогусто розглядаються окремо від тих, які пов'язані зі зворотним пе-

⁴ Основні ідеї доповіді висвітлюються В. В. Денисовим у його статті «Деякі методологічні проблеми марксистсько-ленінського суспільствознавства на етапі зрілого соціалізму», що публікується у цьому номері нашого журналу.

реходом — від науково-теоретичної системи соціального знання до практики. Діалектика ж цих двох форм співвідношення соціальних теорій і практики, розкриття даного співвідношення саме як взаємозв'язку соціально-філософської та спеціально-наукових теорій між собою і з практикою вдосконалення зрілого соціалізму інколи, на жаль, залишаються поза увагою дослідників.

У зв'язку з цим можна відзначити виступи В. Г. Федотової, В. Ж. Келле, Ю. К. Плетнікова і В. С. Баруліна (Москва), де якраз і йшлося про форми взаємозв'язку теорій (передусім історичного матеріалізму) з суспільною практикою, про історичний розвиток зазначених форм. Як і ряд інших учасників наради, вони послідовно обґрунтовували думку про те, що зв'язок філософської теорії і практики здійснюється як опосередковано, — за допомогою спеціальнонаукових теорій, які характеризуються меншим ступенем загальності, — так і безпосередньо, що зв'язок історичного матеріалізму з практичними завданнями перетворення соціальної дійсності — основа його творчого розвитку.

З іншого боку, поглиблений соціально-філософський аналіз проблем, що постають перед радянським народом у процесі вдосконалення зрілого соціалізму, є важливою умовою створення і реалізації обґрунтованих соціальних передбачень, прогнозів, проєктів і планів, успішного розв'язання завдань дальшого, свідомого і цілеспрямованого розвитку нашого суспільства.

Учасники конференції активно обговорювали питання про шляхи, механізми та форми як безпосереднього, так і опосередкованого зв'язку філософсько-соціологічної теорії марксизму-ленінізму з практикою комуністичного будівництва, який реалізується у процесі взаємодії цієї теорії зі спеціальними суспільствознавчими, гуманітарними та соціологічними дисциплінами.

Висвітлювалися також методологічні проблеми розвитку самого

історичного матеріалізму, розкривалась специфіка соціального пізнання загалом і його окремих галузей. Остання група методологічних проблем була основною темою виступів В. Ж. Келле, В. М. Межуєва, Г. М. Іванова, Л. А. Мікешиної, Л. А. Маркової (Москва), Г. І. Горак (Київ), М. Т. Кожокаря (Кишинів), В. Б. Александрова (Калінін).

М. Т. Кожокар, виступом якого було розпочато обговорення доповіді В. В. Денисова, висловив думку про те, що перш ніж розв'язувати ті чи інші проблеми соціального пізнання, необхідно уточнити саме поняття «соціальне пізнання», його специфіку як форми активного відображення соціальної дійсності. Найважливішим завданням за такого підходу виступає дослідження процесу утворення понять у соціальному пізнанні, з урахуванням модифікацій зазначеного процесу в окремих суспільних науках, в яких «загальне» виявляється дещо інакше, ніж у формах узагальнення, притаманних природознавчим дисциплінам. У своєму виступі М. Т. Кожокар зазначив, що на сучасному етапі розвитку соціального пізнання дедалі настійнішою стає потреба у поглибленій розробці поняття «теорія соціального пізнання», а також у зосередженні зусиль вчених, що працюють у галузі історичного матеріалізму, на створенні такої теорії. Завдяки цьому з'явиться можливість значно повніше і глибше дослідити її особливості соціального пізнання загалом і відмітні риси його окремих галузей — соціологічного, історичного, економічного та інших різновидів пізнання суспільних процесів і явищ. Особливо актуальним, наголосив виступаючий, є дослідження ролі історичного матеріалізму у пізнанні — причому не тільки суспільно-, а й природничо-науковому, ґрунтовне вивчення специфіки суб'єкта і об'єкта соціального пізнання, їх діалектичної взаємодії. Для цього потрібне глибоке знання не тільки їхнього стану і особливості на сучасному етапі, а й перспектив їхнього подальшого розвитку. Це сприятиме реа-

лізації настанови Комуністичної партії про розвиток суспільствознавства в тісному зв'язку з реальними потребами суспільства зрілого соціалізму.

Поділяючи думку, що специфіка соціального пізнання має, нарешті, стати предметом спеціальних і фундаментальних досліджень, Г. М. Іванов спинився на деяких питаннях, важливих з цього погляду. Звичайно, людське пізнання — це процес єдиний, суспільствознавство і природознавство мають спільні закономірності і становлять лише розгалуження, відносно самостійні форми всезагального, суспільно зумовленого знання. Абсолютизувати цю їхню самостійність немає підстав. Водночас не можна ігнорувати рис, властивих виключно соціальному пізнанню і зумовлених специфікою його об'єкта — суспільства, яке, на відміну від природи, виступає і як суб'єкт пізнання. Внаслідок цього вивчення суспільних явищ завжди здійснюється і як самопізнання. У суспільствознавстві суб'єктивний чинник відіграє більшу роль, ніж у природознавстві, а ціннісні установки дослідника-суспільствознавця, його класова позиція є неодмінною складовою самого пізнавального процесу.

Відмітною рисою пізнання суспільних процесів і явищ є не тільки його класовий, партійний характер, а й те, що його розвиток і вдосконалення відбуваються мірою формування об'єкта пізнання, тому ступінь адекватності соціального відображення є дериватом зрілості суспільства як об'єкта пізнання. Ці особливості соціального пізнання, зауважив Г. М. Іванов, спростовують позитивістське ототожнення суспільнонаукового підходу з природничонауковим.

Проте, зазначив він далі, такою ж методологічною хібною є й неокантіанське протиставлення цих галузей людського пізнання. Нині вже недосить простої констатації їхньої специфіки, оскільки деякі особливості, приписувані раніше суспільствознавству, виявилися характерними і для природознавства. Зокрема, простежуються спільні форми соціальної детермі-

нації, все важче з'ясовувати специфіку теоретичного і емпіричного знання у природознавстві без урахування світоглядних його рис і функцій та ін. Не розкривши специфіки соціально-гуманітарного пізнання, нині все складніше адекватно пізнавати природу. І навпаки, сучасний рівень пізнання суспільства передбачає дедалі ширше і ефективніше використання пізнавальних засобів природничонаукових і математично-кібернетичних дисциплін.

Питання про зміцнення і «ущільнення» зв'язків між суспільствознавством і природознавством у наш час було розглянуто — що правда, дещо в іншому аспекті — і у виступі Л. А. Маркової. В XX столітті, зазначила вона, природничі науки набули такої особливості, що на перший план помітно виступає людина як творець нового знання. Відповідно до цього поступово трансформується сталон науковості, який раніше пов'язувався з проблемою пояснення і жорстко детермінувався парадигмами природничонаукового мислення: прогрес тієї чи іншої дисципліни визначався залежно від ступеня її формалізації, математизації тощо. Нині дедалі рельєфнішою стає тенденція гуманізації природознавства, першорядного значення набуває проблема розуміння. У сучасному природознавстві історія логізується і входить до логіки наукової теорії, теорія ж, навпаки, набуває історичних характеристик. В рамках філософії та соціології науки можна простежити ту ж тенденцію — на перший план виступає суб'єкт наукової діяльності. Увагу дослідників тепер частіше привертають моменти виникнення нового наукового знання, його продукування «в голові вченого», факти співіснування різних теорій, кожному з яких відстоює певна група вчених в рамках відповідної наукової спільності. Отже, в розвитку самого природознавства, в розвитку дисциплін, що вивчають науку, і — відповідно — в розвитку духовного виробництва загалом є щось спільне, що зумовлює особливу роль гуманітарного знання для науки і

практики. Це — дедалі настійніша необхідність врахування особливостей суб'єкта діяльності (в даному разі — суб'єкта наукової діяльності) для правильного розуміння логічної структури самої наукової теорії чи історії науки, включаючи її філософські та соціальні аспекти.

Дальше, конкретніше розв'язання питань про наукове дослідження самої науки, про статус наукознавства як дисципліни соціально-гуманітарної і, нарешті, про співвідношення наукознавства і соціології науки виклала у своєму виступі Є. З. Мирська. Підхід до зазначених питань, підкреслила вона, значною мірою залежить від того, як саме трактується досліджуванний об'єкт — наука. Відповідно до історичних змін тлумачення науки модифікувалося і визначення специфіки наукознавства загалом, а отже — і соціології науки, яку Є. З. Мирська розглядає як складову наукознавства. В буржуазному суспільствознавстві першою історичною формою наукознавства була «science of science» («наука про науку»). Але «science» тут — не вся наука, а лише природознавство. Тому «science of science» формувалася і розвивалася по суті як галузь дослідження природознавства засобами природознавства ж. Такий підхід до науки — як до об'єкта природничонаукового типу (характерний, до речі, і для соціології науки Мертона) — виявився неспроможним.

Справді наукове, марксистське наукознавство з самого початку формувалося як галузь соціально-гуманітарного знання, оскільки ґрунтувалося на вченні основоположників марксизму-ленінізму про науку як про різновид суспільної діяльності.

Серед виступів, присвячених методологічним проблемам дослідження специфіки пізнання суспільних явищ і процесів, чималу групу утворили ті, в яких ішлося про типологічний аналіз форм соціального знання. В обміні думок з цієї проблеми, що виявив важливі грані її осмислення, крім уже згаданих В. Ж. Келле і Г. І. Горак, взя-

ли участь **В. О. Штофф** (Ленінград), **О. Н. Крутова** (Москва), **В. А. Кутирєв** (Горький).

В. Ж. Келле підкреслив, що виконуючи завдання, поставлене перед радянськими вченими-суспільствознавцями червневим (1983 р.) Пленумом ЦК КПРС — здійснити рішучий поворот до ключових практичних завдань, які стоять перед країною, і філософи, і предствники спеціальних соціальних та гуманітарних наук мають подолати чимало труднощів, зумовлених як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. На жаль, ми ще не завжди можемо відмежувати буденно-емпіричний опис соціальної дійсності від справді наукового її пояснення, намагаємося інколи компенсувати недостатню глибину аналізу великою кількістю публікацій. Наприклад, розглядаючи питання політичної економії соціалізму присвячено дуже багато статей і книг, проте, як відзначалося на XXVI з'їзді партії та наступних Пленумах ЦК КПРС, економічні закономірності розвитку нашого суспільства і інші ще не вивчені з достатньою повнотою і глибиною.

До проблем, які чекають копіткого, поглибленого вивчення, належать, зауважив В. Ж. Келле, і ті, що стосуються з'ясування ґносеологічних особливостей соціального пізнання, і ті, що пов'язані з реалізацією комплексного підходу до розмежування знання на природничонаукове і суспільне, а останнього — на типи. Необхідність внутрішньої диференціації соціального знання спричинена, на думку вченого, і його соціально-класовою зумовленістю (ідеологічні основи членування знань про суспільство), і відмінністю різних сфер соціального знання, і специфікою предмета, методу і цілей пізнання об'єкта в тих чи інших суспільних науках. Дослідник відзначив, що поряд з диференціацією наук існують ще різні типи соціального знання, причому поділ соціального знання на наукове і позанаукове не тлумачиться в даному разі як типологічний. У виступі було розглянуто два типи знань про суспільство. Пер-

ший — подібний до природничонаукового і пов'язаний із застосуванням кількісних методів — акцентує увагу на об'єктивних закономірностях і детермінаціях. Другий — гуманітарний — слугує, на думку В. Ж. Келле, для вироблення методів наукового аналізу та індивідуалізованого опису духовного життя людини.

Врахування специфіки і функцій згаданих типів знання уможливило однозначне трактування ряду дискусійних проблем, дозволяє уникнути перебільшення ролі природничонаукових або ж гуманітарних знань у пізнавальному процесі. Можливі й інші підходи до типологізації форм соціального знання, — зокрема з погляду його застосування.

Такий підхід видається нам вельми перспективним. Адже використання соціального знання може бути дуже різноманітним, спрямованим на розв'язання і стратегічних, і тактичних завдань. Залежно від їх масштабу і характеру виникає потреба у залученні різних комплексів наук. Проте питання про утворення і використання таких комплексів спеціально поки що не вивчалось. В даному разі перед нами ситуація, коли об'єктивна потреба вже назріла, а суспільні науки ще не можуть її задовольнити. Але часто-густо буває й так, що і практика ще «не готова» до ефективного застосування наукових рекомендацій. Тому пошуки якогось єдиного, «ідеального» типу відношень суспільної науки і практики виглядали б дещо наївними. Ці відношення дуже динамічні, зумовлені конкретними суспільними умовами, і їх гармонізація має своєю передумовою постійний і взаємний зустрічний рух суспільної науки і практики.

Втім, як слушно зауважив В. Ж. Келле, функції суспільної науки не можна зводити лише до вироблення рекомендацій. Спектр її завдань значно ширший. Крім згаданого, вона має пізнавальне, світоглядне, виховне і методологічне призначення.

Г. І. Горак запропонувала дещо інше, ніж В. Ж. Келле, розу-

міння типів і типології форм соціального знання, розглядаючи як типологічний і поділ його на наукове та позанаукове. Важливою передумовою з'ясування специфіки пізнання суспільних явищ є врахування тіснішого, ніж у природничих науках, зв'язку з позанауковими формами осягнення об'єктивної реальності. Заперечуючи М. Т. Кожокару, доповідачка підкреслила, що розроблення теорії соціального пізнання навряд чи може обмежуватися вивченням сфери науки. Пізнання всього розмаїття соціальних відносин і зв'язків можливе лише за допомогою дуже складної пізнавальної системи, до якої входять різноманітні пізнавальні форми. Типологізація їх становить непросте і перспективне завдання філософської науки. Особливістю соціального пізнання є саме те, що його не можна звести тільки до наукових форм. Воно органічно пов'язане з суспільною практикою і відзначається багатством духовного освоєння соціальної реальності. Тому в рамках цілісного вивчення різних компонентів соціального пізнання позанаукові форми знання потрібно розглядати як елементи єдиної системи, що відіграють певну пізнавальну та практичну роль. Однак включення їх до складу науки невиправдано розширило б її обсяг за рахунок і тих гносеологічних форм, що не відповідають критеріям науковості.

Інтерпретація зв'язку наукового і позанаукового знання, запропонована Г. І. Горак, видається загальною правильною. Адже те, що ми розуміємо під поєднанням наукового та позанаукового знання, відбувається в рамках більш загальної системи знань — марксистсько-ленінського суспільствознавства в цілому. Можна погодитися з дослідницею і в тому, що типологізація зазначених форм має велике методологічне значення, сприяючи чіткішому визначенню пізнавальних можливостей і меж кожної з форм духовного осягнення суспільної дійсності, гносеологічного статусу форм суспільної свідомості.

В. О. Шт о ф ф здійснив типологічний аналіз форм соціального пі-

знання крізь призму співвідношення пояснення і розуміння. Нині, відзначив він, досить популярним є твердження про хибність перебільшення ролі природничонаукової методології у соціальному пізнанні. І ці твердження небезпідставні. Водночас не можна взагалі заперечувати значення даних методологічних засобів для адекватного пізнання суспільних явищ. Адже, якщо перебільшення ролі природничонаукового методологічного інструментарію у пізнанні суспільства призводить до ототожнення природознавства і суспільствознавства, то цілковите заперечення цієї ролі мало б наслідком абсолютизацію специфіки суспільствознавства, його відрив від природознавства.

Для марксистсько-ленінської методології неприйнятною є герменевтична традиція (Шлегель, Шлейєрмахер, Дільтей, Гуссерль, Хайдеггер, Гадамер, Рікер тощо), яка виходила з того, що природознавство «пояснює», а суспільствознавство «розуміє». Неспроможною виявилася й апологія лише «пояснюючих»; або тільки «розуміючих» методів.

Марксистсько-ленінська філософія незалежно доводить хибність як ототожнення, так і протиставлення пояснення і розуміння, показує їхні спільні та специфічні риси. Проте і для наших суспільствознавців, зауважив В. О. Штофф, визначення конкретного співвідношення пояснення і розуміння в соціальному пізнанні — завдання актуальне і складне. Продукуючи наукове знання, ми повинні абстрагуватися від усього суб'єктивного, щоб дати якомога об'єктивніше відображення суспільної реальності. Та суспільствознавство, як відомо, не в змозі повністю абстрагуватися від суб'єкта — хоча б внаслідок специфіки самого об'єкта соціального пізнання. В суспільних науках розуміння є складнім, багатограним і багаторівневим процесом — він стосується і мови, і психології, і тлумачення пояснювальних схем, й проникнення у сутність об'єкта. Найбільш чітко зв'язок між поясненням і розумінням виявляється на рівні пояснювальних

схем, на інших же рівнях він складніший і його з'ясування потребує дальших досліджень. Необхідно також визначити місце, рівні та форми розуміння у соціально-гуманітарному та природничонауковому пізнанні, тісніше пов'язати проблему співвідношення пояснення і розуміння з побудовою різноманітних типологій форм соціального знання, з'ясувати, яку роль відіграють методи індивідуалізації у створенні та розвитку системи знання соціального та гуманітарного типу.

О. Н. Крутова проаналізувала деякі особливості соціально-філософської теорії як системи гуманітарного пізнання. Водночас вона наголосила, що питання про філософсько-соціологічне дослідження як про один із способів гуманітарного пізнання залишатиметься дискусійним доти, поки не буде єдиного розуміння специфіки соціально-філософського підходу до вивчення людини і однозначної відповіді на питання про доцільність включення до складу історичного матеріалізму вчення про людину. Якщо ж людина розглядатиметься лише як носій виробничих відносин, як абстрактно-суспільна одиниця, це може ускладнити розвиток історичного матеріалізму як справді гуманітарної дисципліни.

Про місце і роль гуманітарних, індивідуалізуючих методів у науковому пізнанні говорив і В. А. Кутирев, розглядаючи цю проблему крізь призму взаємозв'язку соціологічного і гуманітарного знання у структурі марксистсько-ленінського суспільствознавства. Перед філософською методологією, відзначив він, здала більшою гостротою постає завдання поглибленого і різнобічного дослідження спільних і специфічних рис зазначених типів знання, з'ясування механізму їх взаємодії, пошуку найважливіших ланок цього механізму. І це зрозуміло, оскільки умовою повнокровної людської діяльності є не тільки соціологічні і соціотехнічні, а й гуманітарні знання. Існування різних типів соціального знання зумовлене відмінністю способів усвідомлення людиною свого

буття і має враховуватися не лише при аналізі суспільства як цілісності, а й при розв'язанні конкретних проблем пізнання суспільних процесів і явищ.

Переважає більшість виступів була присвячена обговоренню питань про уточнення поняття «методологія соціального пізнання» і реальний його зміст, про структуру системи методологічного знання — і в цілому, і в галузі пізнання суспільних явищ, про рівні методології соціального пізнання, а відповідно до цього — і про механізм зв'язку історичного матеріалізму як загальної методології наукового пізнання суспільства з соціальною практикою. Увагу привернули передусім виступи В. С. Баруліна, В. Г. Федотової, Ю. К. Плетникова, А. Я. Гуревича, В. М. Межуєва, В. К. Пухликова, В. А. Хорошилова, А. І. Вербіна, М. Я. Ковальзона (всі—Москва), В. Б. Александрова (Калінін), В. С. Ляхович (Томськ), В. І. Приписнова (Душанбе), Н. М. Дорошенко-Лубенкової (Ленінград), Б. Л. Губмана (Калінін), В. М. Сагатовського (Сімферополь), Г. В. Старк (Ростов-на-Дону), Е. С. Маркаряна (Єреван), А. М. Гендіна (Красноярськ) та ін.

Більшість розглянутих проблем дискутувалися, але були й такі, що тлумачилися по суті однаково. Наприклад, навіть за різного визначення поняття «методологія соціального пізнання» всіма, хто виступив, було визнано, що ця методологія є складним утворенням з розгалуженою структурою і різними рівнями, що основне її завдання — сприяти продукуванню нових соціальних знань й ефективному практичному використанню їх у суспільно-перетворюючій діяльності трудящих. Учасники наради виявили однаковість й у тому, що зв'язок історичного матеріалізму — вищого рівня теоретико-методологічного характеру — з практикою суспільного життя здійснюється не тільки за допомогою спеціальних суспільствознавчих дисциплін, а й безпосередньо. Шкода, виступів, спеці-

ально присвячених особливостям такого безпосереднього зв'язку, було обмаль.

Щоправда, В. С. Барулін спинився на історичному розвитку форм взаємозв'язку історичного матеріалізму з практикою соціалістичного будівництва. У ході цього розвитку історичний матеріалізм, вивчаючи все нові сторони, процеси і явища суспільного життя, поглиблюючи їх аналіз, водночас збагачується за своїм змістом, уточнює власні специфіку і предмет. Тому зміцнення зв'язку історичного матеріалізму з життєдіяльністю соціалістичного суспільства — істотна складова безупинного і прогресивного розвитку системи соціально-філософських законів, понять і категорій. Практикою ж соціалістичних перетворень зумовлюється характер і постановка тих завдань, які розв'язує історичний матеріалізм. Наприклад, у 20-ті роки нашого століття в контексті матеріалістичного розуміння історичного процесу розглядалися переважно проблеми диктатури пролетаріату, в 40-ві — питання війни і миру. В процесі розвитку радянського суспільства і самого історичного матеріалізму змінюються й форми співвідношення соціально-філософської теорії і практики, відбувається розмежування історичного матеріалізму та інших загальнотеоретичних суспільнонаукових дисциплін (діалектичний матеріалізм, науковий комунізм), виділяється власне філософсько-соціологічна проблематика. Так, на початку 30-х років відбувається більш чітке розмежування діалектичного та історичного матеріалізму, а на початку 60-х — конституюються відносно самостійні галузі дослідження історичного матеріалізму і теорії наукового комунізму, рельєфніше окреслюється коло суто соціально-філософських питань. Посилення методологічної функції історичного матеріалізму у спеціальнонауковому пізнанні — відмітна риса взаємозв'язку загальносоціологічної теорії з практикою зрілого соціалізму. Проте не можна забувати і про інші форми такого взаємозв'язку. Зокрема, важко пе-

реоцінити методологічне значення теорії історичного матеріалізму в розробленні програмних документів КПРС, роль цієї теорії у комуністичному вихованні підостаючого покоління, всіх трудящих, у формуванні марксистсько-ленінського світогляду в кожній радянській людині.

Характеристика соціального пізнання як певної цілісності, зазначила Н. М. Дорошенко-Лубенкова, передбачає вивчення різних методологічних підходів до суспільних явищ, з'ясування особливостей зміни статусу, предмета, структури і функцій методології наукового соціального дослідження. Саме цим насамперед і зумовлюється підвищений інтерес учених-суспільствознавців до філософсько-методологічних проблем. Подолавши розрив між онтологією, гносеологією, логікою і методологією, характерний для буржуазної філософії історії та соціології, марксист-ленінізм уперше в історії суспільствознавства створив надійний методологічний фундамент для справді наукового вивчення соціальної дійсності. Історичний матеріалізм виступає і як теорія суспільного розвитку, і як теорія соціального пізнання, соціальна логіка та методологія суспільнонаукових досліджень. А це зумовлює потребу у всебічному, багатоаспектному філософському аналізі системи методів соціального пізнання.

На сучасному етапі, за умов інтенсивного розвитку наукового пізнання, особливо очевидним є те, що методологія не може обмежуватися вивченням форм і методів адекватного відображення суспільної реальності, взятих у їхній статичності. Дедалі нагальнішою стає потреба у з'ясуванні шляхів збагачення існуючого арсеналу форм і методів соціального пізнання, дальшого вдосконалення вже наявних пізнавальних засобів. Істотною складовою розв'язання цього актуального завдання є розгляд пізнавальної діяльності як елемента культури, що функціонує в структурі певної конкретно-історичної суспільної системи, відзначив у своєму виступі В. Б. Алексан-

дров; тут особливої значущості набуває дослідження соціально-пізнавального досвіду суб'єкта теоретичної діяльності як когнітивно-ціннісного освоєння системи діяльності, притаманної тій чи іншій культурі або суспільству.

При цьому виявляється важлива методологічна особливість: основою такого соціально-пізнавального досвіду як парадигми соціально-історичного пізнання, яка сприяє виділенню загального, стійкого у явищах соціальної дійсності, виступає досвід діяльності певного суспільного класу, досвід розв'язання ним різноманітних проблем — і пізнавальних, і політичних, й ідеологічних. Якщо для побудови природничонаукової теорії вирішальне значення має пізнавальний досвід, то основою створення соціально-історичної теорії є суспільний досвід суб'єкта загалом. Зокрема, до структури онтологічних уявлень про історичну реальність в контексті певної культури входить і соціально-психологічний інгредієнт.

Певний методологічний потенціал має і поняття «картина соціального світу». Згаданий термін, зауважила Є. С. Ляхович, часто-густо вживається дослідниками, але спеціально він ще не розглядався. Тому його використання є спорядичним і досить неоднозначним. Методологічне ж, науково аргументоване вживання поняття «картина соціального світу» розширює можливості вивчення співвідношення наукових і позанаукових елементів у свідомості суб'єкта пізнання, сприяє поглибленню уявлень про неусвідомлені стандарти і норми дослідження, сформовані середовищем і способом життя людини. Картина соціальної реальності втілюється у різноманітних конкретно-історичних формах (донаукова і наукова картина соціального світу). Кожна епоха відображується у відповідній картині соціального світу — своєрідному сплаві наукових і позанаукових знань, свідомих і підсвідомих компонентів. Цілеспрямоване формування картини соціального світу є дійовим засобом регулятивного впливу на масову свідомість. У процесі

конститутивного і регулятивного впливу на картину соціального світу провідну роль відіграють системи освіти і виховання, оскільки з їх допомогою створюються і закріплюються стійкі стереотипи, сукупність яких становить конкретно-історичну аксіоматику людського мислення, яка виявляється тим чи тим чинном і в мисленні дослідника.

Якщо «картина соціального світу» є наслідком поєднання наукових і позанаукових знань, свідомого і підсвідомого, закономірного і випадкового, то відмітною рисою цілеспрямованого наукового соціального пізнання є його спрямованість на виявлення закономірностей функціонування і розвитку суспільства. Методологічна проблема критеріїв науковості у такому пізнанні і стала предметом виступу В. І. Приписнова (Душанбе). Він відзначив аж ніяк не достатній рівень розвитку методології вивчення суспільних законів, хоча це вивчення — одна з найважливіших функцій марксистсько-ленінського суспільствознавства. Необхідно концентрувати зусилля вчених на поглибленому й інтенсивному дослідженні методологічних проблем пізнання суспільних законів — і на рівні історичного матеріалізму, і на рівні спеціальних наук. А це актуалізує розробку основних принципів філософсько-соціологічної методології.

Значення одного з таких принципів — принципу історизму — в соціальному пізнанні висвітлив у своєму виступі В. М. Межувєв. У процесі пізнання суспільних явищ, зауважив він, формується специфічне відношення між дослідником і соціальною дійсністю. Тому історизм є не тільки пізнавальним прийомом, а й соціальною позицією вченого, що уможливорює науково-критичне усвідомлення як попередніх епох, так і сучасної, її, так би мовити, самокритику. Самокритичність же історичної епохи, як наголошував К. Маркс, — необхідна умова об'єктивного пізнання минулого. Однак ця критика повинна спрямовуватися не тільки на викриття негативних наслідків окремих явищ для окремих осіб, а пе-

редусім — на з'ясування об'єктивних причин виникнення та існування критикованого явища. Так, наприклад, те, що буржуазна політична економія виявилася неспроможною зрозуміти конкретно-історичний характер законів капіталістичного суспільного виробництва, призвело до натуралізації суспільних законів, тлумачення їх як абстрактно-всезагальних характеристик історичного процесу.

Утвердження принципу історизму в суспільних науках пов'язане з подоланням постулату онтологічного натуралізму, з визнанням якісної відмінності розвитку суспільства від розвитку природи. Людська історія існує остільки, оскільки існують конкретні люди, що здійснюють процес історичного розвитку — детермінанту всякого пізнання; об'єкт соціально-історичного пізнання не тільки вивчається, а й створюється людьми. Але в реальній історії суб'єкт соціального пізнання і суб'єкт практичної діяльності — не одне й те саме. Звідси — відмінність історичної теорії від історичної практики. Усунути цю відмінність можна за допомогою свідомого переходу суб'єкта пізнання на позиції практично діючого суб'єкта. Отже, науковий історизм — це принцип пізнання соціальної реальності з позицій її розвитку. Тільки послідовне проведення цього принципу дає змогу зрозуміти суспільний прогрес як процес історичного розвитку людщини, з'ясувати специфіку соціально-історичних законів як законів матеріальної та духовної діяльності людей. Соціальне пізнання сягає рівня справжньої науковості лише орієнтуючись на об'єктивні результати людської діяльності, що слугують проміжною ланкою зв'язку минулого, сучасного і майбутнього. Адже тільки за такого підходу у кожній конкретній формі історичного руху можна виявити всезагальний зміст останнього.

Принципи — одна з найважливіших складових методології соціального пізнання. Однак самих по собі їх ще недостатньо для ефективного функціонування системи методологічного знання, відзначила Г. В.

Старк (Ростов-на-Дону). Методологія — це не тільки система знання, а й в першу чергу — вміння суб'єкта використати це знання у реальному пізнавальному процесі, розкрити свої творчі потенції, перетворити основні принципи наукового пізнання в ефективні регулятивні дослідницької діяльності.

Значну увагу учасники наради приділили з'ясуванню механізмів опосередкованого взаємозв'язку соціально-філософської теорії і практики, який здійснюється з допомогою проміжних ланок — спеціально-наукових теоретичних систем соціально-гуманітарного знання з нижчим, ніж у теорії історичного матеріалізму, рівнем узагальнення. В. Г. Федотова, аналізуючи співвідношення філософсько-соціологічного рівня методології і спеціальних суспільних наук, досить влучно, на наш погляд, відповіла на запитання: чого чекають представники спеціальних дисциплін від методологів? Часто-густо — готових рецептів, методологічних схем, що найвіо сприймаються інколи як універсальні відмічки до найскладніших пізнавальних ситуацій і проблем, здатні автоматично привести до їх правильного і остаточного розв'язання. Ухилом іншого характеру є інтерпретація методології як форми простого узагальнення досвіду буденно-практичної свідомості та спеціальнонаукових знань. І перше, і друге тлумачення однобічні.

Методологічне значення історичного матеріалізму полягає в іншому — в тому, що він уможливорює досягнення об'єктивної істини у пізнанні суспільних явищ, допомагає глибоко з'ясувати особливості предмета різних галузей соціального пізнання, сформувавши провідні дисципліни цих галузей.

Проте ще й нині з обох сторін — і з боку методологів, і з боку суспільствознавців — зустрічаються неправильні установки та еспектації. Представники спеціальних суспільних наук воліли б дістати від методологів жорстко задані алгоритми, що гарантують ефективність дослідницької діяльності, методологи ж плекають ілюзії, що результа-

ти їхніх розробок тут же візьмуть на озброєння спеціалісти-«прикладники». Досить типовою є й така пізнавальна ситуація, коли методолог і представник спеціальної науки ставлять і реалізують у своїй діяльності різні цілі — перший формулює висновки на рівні визначення тенденцій, другий же виробляє норми наукового пізнання і очікує того самого від методолога. В результаті виникає завдання трансформувати методологічний принцип з тенденції у норму, що пов'язано з цілком зрозумілими труднощами.

У зв'язку з цим не треба забувати про масштаб методологічних висновків, не можна автоматично переносити їх на рівень спеціальнонаукового пізнання, і навпаки, надавати результатам спеціальнонаукових досліджень безпосереднього філософсько-методологічного значення. Адже методологічні експлікації ефективно функціонують на рівні всіх наук, їх частини або ж на рівні тієї чи іншої спеціальнонаукової суспільної дисципліни, розглянутої як певна цілісність. Представник же спеціальної науки працює з конкретним пізнавальним матеріалом, його кругозір обмежується в кращому разі рамками відповідної науки як відносно самостійного, цілісного утворення, а найчастіше — ще вуужчою галуззю спеціальних досліджень.

Необхідною передумовою піднесення результативності методологічних розробок є й повніше врахування специфіки контекстів «роботи» методологічного принципу в соціально-філософській і спеціальнонауковій системах знання.

Глибоко оволодіти філософською методологією неможливо без значних свідомих зусиль, на зразок тих, яких доклав Л. С. Виготський, щоб творчо засвоїти і ефективно застосувати методологічні принципи історичного матеріалізму в галузі психологічних досліджень, або ж відомі наші історики, що показали неоціненне значення теорії суспільно-економічної формації для наукового пояснення історичного процесу. Методологи і собі повинні поставити за мету не тільки вивчен-

ня структур соціального пізнання, але й досягнення реальних прогресивних змін у суспільствознавстві. Нарешті, потрібно розвивати й форми взаємодії філософів і представників інших суспільних наук, що слугували б зразками і сприяли б досягненню методологічної «тренованості» дослідників.

Ідею виділення методологічних рівнів у самому історичному матеріалізмі висловив В. А. Хорошилов. Наприклад, розгляд співвідношення діалектичного та історичного матеріалізму становить завдання філософсько-методологічних досліджень. До проблем теоретико-методологічного характеру належать систематизація законів і категорій історичного матеріалізму, побудова його теорії, розкриття співвідношення соціальної філософії марксизму-ленінізму із спеціальними суспільними науками. Нині, відзначив виступаючий, формується галузь досліджень логіко-методологічного типу.

На проблемах співвідношення рівнів методології та рівнів дослідження дійсності спинилися К. Г. Рожко (Тюмень), Г. С. Антипіна (Ленінград), Л. І. Чипакова (Омськ), В. В. Гришин (Мінськ), В. М. Ярська (Саратов), А. А. Порк (Таллін) та ін.

А. І. Вербін зазначив, що дослідники в галузі історичного матеріалізму чимало зробили для успішного розв'язання ряду проблем суспільного пізнання і практики. Так, наприклад, поглиблений аналіз категорій «продуктивні сили» і «виробничі відносини» допоміг у реалізації практичних завдань соціалістичної економіки. У виступі було наголошено, що вченим, які працюють в галузі історичного матеріалізму, дуже важливо не вилускати з уваги послідовно загальносоціологічний аспект, не підмінювати його регіональним підходом. Так, розглядаючи соціалістичне суспільство як цілісність, в загальносоціологічному аспекті, ми робимо висновок про відсутність за соціалізму антагоністичних суперечностей. Прикладна ж соціологія, вивчаючи ті чи інші регіони чи соціальні групи, може й виявити

такі суперечності. І якщо надавати результатам, здобутим засобами прикладної соціології, безпосереднього загальносоціологічного значення, то можна припуститися помилок не тільки методологічного, а й ідеологічного характеру.

За нових соціальних умов, підкреслив М. Я. Ковальзон, виникла потреба в якісному поліпшенні рівня соціально-філософських досліджень. Вона викликана, на його думку, переходом нашого суспільства на етап зрілого соціалізму, глибокими структурними змінами в економіці капіталістичних країн, особливостями нинішнього розвитку країн «третього світу» і, нарешті, сучасним станом буржуазного суспільствознавства.

Про роль історичного матеріалізму в соціальному пізнанні і дії йшлося також у виступах В. К. Пухликова, Б. Л. Губмана, Г. В. Карамішева та деяких інших учасників наради.

Цікавими були й виступи А. Я. Гуревича та В. М. Сагатовського. А. Я. Гуревич, з'ясувавши питання про особливості і структуру методології історичного пізнання, відзначив певну невідповідність між вищими рівнями методології історії та реальною практикою історичних досліджень. Потрібно привести теорію історичного процесу у відповідність з новими знаннями про історичну реальність. Передумовою ж реалізації цього завдання є ширше залучення вчених, які працюють у галузі історичного матеріалізму, до розв'язання спеціальних методологічних проблем, що постають нині перед істориками. Ті з останніх, які глибоко не оволоділи матеріалістичним розумінням історії, можуть припуститись неісторичного підходу до минулого, пояснення поведінки людей попередніх епох установками і мотивами, притаманними нашим сучасникам. Наслідком такого підходу може бути модернізація, ігнорування або ж неадекватне відображення конкретно-історичних психологічних характеристик і свідомості історичних осіб чи людських спільностей відповідного історичного періоду.

У пізнавальній ситуації, що її умовно називають діалогом двох культур — сучасної і досліджуваної, проблема полягає в тому, підкреслив А. Я. Гуревич, щоб уникнути механічної проекції злободених питань сучасності на минуле і дати адекватне теоретичне відтворення культури відповідного етапу суспільного розвитку.

В. М. Сагатовський підкреслив актуальність проблем вивчення методологічного потенціалу всіх дослідницьких підходів, що реалізуються засобами історичного матеріалізму (соціологічного і гістоологічного, діяльнісного та формаційного тощо). Конкретнішого розв'язання потребує і питання про емпіричний базис філософської методології.

Філософ працює не з власне історичними чи економічними фактами, як історик чи економіст. Він вивчає особливості суб'єкт-об'єктних відношень у спеціальнонауковому пізнавальному процесі, тобто з'ясовує специфіку універсальних структур конкретнауккових парадигм.

Ю. К. Плетніков, завершуючи обговорення, у своєму виступі звернув увагу на те, що перспективнішою формою взаємодії філософів і вчених інших наук є, на його думку, зосередження спільних зусиль на підвищенні рівня методологічної культури спеціалістів в різних галузях соціального пізнання. Ви-

робивши вміння адекватно і творчо використовувати основоположні принципи соціальної філософії марксизму-ленінізму для розв'язання спеціальнонаукових проблем, суспільствознавці не тільки ефективно долатимуть «галузеві» труднощі пізнавального характеру, а й створять міцний фундамент для дальшого збагачення арсеналу філософсько-методологічних засобів.

Проведення Всесоюзної координаційної наради з методологічних питань соціального пізнання, організованої відділом історичного матеріалізму АН СРСР, сприяло досягненню однастайності вчених щодо ряду питань, які раніше розглядалися як дискусійні. Крім того, широка наукова громадськість дістала змогу ознайомитися з дослідженнями, що здійснюються сектором філософських і методологічних проблем суспільних наук Інституту філософії АН СРСР. Низку цікавих і перспективних ідей було сформульовано у доповіді і виступах учасників наради. Обговорення пройшло під знаком того, що методологічні дослідження — не самоціль, а дійовий засіб розвитку і філософії, і спеціальних соціально-гуманітарних наук. Всесоюзна координаційна нарада зробила вагомий внесок в узагальнення досягнутих результатів та визначення перспектив розвитку методології соціального пізнання.

В. С. ГОРСЬКИЙ

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНИХ УЯВЛЕНЬ В КУЛЬТУРІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Важливе значення для розкриття джерел вітчизняної філософської думки марксистсько-ленінською історико-філософською наукою має вивчення світоглядних уявлень представників культури Київської Русі. В ході такого аналізу стає можливим виявити певні особливості, притаманні тогочасному філософському мисленню. Давньоруська філософська думка, розвиваючись на ґрунті проблем, що їх висувала тогочасна суспільна практика, активно взаємодіяла з культурами інших народів — візантійською, болгарською, грузинською, західноєвропейською. Разом з тим як вибір, так і характер засвоєння духовних надбань інших народів мислителями Київської Русі зумовлювалися саме потребами розвитку давньоруського суспільства. Тому культура Київської Русі, в тому числі й ті філософські значущі ідеї, що розроблялись в ній, є продуктом оригінальної творчості, неповторним внеском у всесвітню культуру тієї пори.

Серед особливостей, які певним чином відрізняють давньоруську філософську думку від західноєвропейської, є відсутність у діячів вітчизняної культури того часу погляду на абстрактних міркувань з приводу догматів релігійної православної ідеології. Будучи, як і будь-яка середньовічна філософія, теїстичною, вітчизняна філософська думка навряд чи може бути названа теологічною. Питання логічного обґрунтування канонізованих догматів, загальні міркування з приводу трансцендентної сутності буття, які були в центрі уваги західноєвропейської схоластики, не належать до провідних тем у вітчизняній філософській культурі часів Київської Русі. Натомість чи не найвиразнішою рисою давньоруської філософської культури є властиве їй творцям прагнення пов'язати міркування про граничні основи буття з осмисленням актуальних політичних проблем тогочасного суспільного життя.

Це дозволяє виявити у філософсько-світоглядних конструкціях, розроблюваних давньоруськими мислителями, відображення соціально-класових суперечностей, що визначали зміст суспільного життя Київської Русі. Проблеми, безпосередньо пов'язані з філософським обґрунтуванням політики, з осмисленням суспільного життя, посідають провідне місце в комплексі світоглядних питань, що хвилювали діячів тієї доби. Давньоруську літературу з цього погляду, на думку Д. С. Лихачова, «можна розглядати як літературу однієї теми і одного сюжету. Цей сюжет — світова історія, і ця тема — сенс людського життя»¹. Центральне місце в осмисленні названих питань належить розробці історіософської проблематики. Деякі риси історіософських уявлень, характерні для представників давньоруської культури, ми й проаналізуємо в даній статті.

Історіософські уявлення мислителів Київської Русі формуються на перетині книжної культури і народної творчості. Ці уявлення постійно тяжіють до зближення з дійсністю, наочно відображаючи політичні ідеї і тенденції свого часу. Погляд на історію, розуміння шляхів розвитку людського суспільства конкретизуються тут в зв'язку з розв'я-

¹ Лихачев Д. С. Великое наследие.— М., 1979, с. 11.

занням актуальних політичних завдань — обґрунтуванням незалежності давньоруської держави перед загрозою іноземних загарбань та гегемоністських претензій Візантії, патріотичної ідеї єдності землі Руської, засудженням міжусобного розбрату князів, що послаблював могутність держави. Названі мотиви визначають спрямування більшості давньоруських пам'яток культури, починаючи від «Слова про Закон і Благодать» Іларіона, давньоруських літописів до «Слова о полку Ігоревім» та «Слова про загибель Руської землі» — цієї «лебединої пісні, передсмертного заклику високої культури Київської Русі»².

Визначальною рисою розглядуваних історіософських уявлень є універсалізм щодо історії людського суспільства. В пам'ятках давньоруського письменства ця тенденція реалізується принаймні на кількох рівнях. Передусім в ідеї «богоданості» князівської влади, що осмислюється як начало, котре об'єднує життя держави. По-друге, в прагненні включити історію Київського князівства в єдину історію землі Руської. По-третє, в уявленні про русичів як представників єдиної спільності слов'ян. Нарешті, вітчизняні діячі культури багато уваги приділяють виявленню всесвітньо-історичного значення давньоруської державності.

Такий підхід досить наочно відображений в образі історії, що постає перед Іларіоном у «Слові про Закон і Благодать». Переходячи від загального до часткового, від міркувань про питання всесвітньої історії людства до роздумів про долю й шлях Вітчизни, Іларіон в усіх трьох частинах твору послідовно проводить ідею про універсальний і цілісний характер історії людства, оригінальною і невід'ємною складовою якої є кожний народ. Загальна схема руху історії людства обґрунтовується в першій частині «Слова». Символіка і чимало образів цієї схеми запозичені з візантійської богословської літератури³. Проте істотно те, що зміст і спрямування погляду на історію, який обґрунтовує Іларіон, визначаються конкретним політичним завданням — звеличенням давньоруської держави, утвердженням її незалежності перед лицем гегемоністських претензій візантійських імператорів. З цим пов'язані теоретичне обґрунтування ідеї рівності народів, глибоко патріотичний пафос твору, що визначають його загальне прогресивне спрямування.

Іларіон протиставляє два етапи історичного розвитку людства: епоху «Старого завіту», коли взаємовідносини між людьми будувались на ґрунті рабства, невілляництва, підкорення, коли панував «закон», й епоху «Нового завіту», де, за його переконаннями, панують свобода і рівність, істина і «благодать». Ці два етапи, за Іларіоном, послідовно змінюють один одного в процесі історичного розвитку, визначаючи ритм всесвітньо-історичного розвитку людства. «Прежде закон,— пише Іларіон,— ти потомъ благодать. Прежде стѣнь (неправда, тїнь, стїна.— В. Г.), ти потомъ истина»⁴. При певній суперечності одного одному обидва етапи все ж пов'язані між собою—«закон» готує людство до прийняття «благодаті», він, не будучи істиною, підводить до істини.

Таке протиставлення важливе для Іларіона зовсім не для осмислення співвідношення «Старого» й «Нового завіту» як таких. Саме їх співвідношення використовується для витлумачення не стільки богословських, скільки історіософських проблем, пов'язаних з питанням про місце окремого народу в загальній історії людства. Перший етап історії тому і є лише тимчасовою й минущою стадією у розвитку людства, що він, за Іларіоном, замикається тільки на одному народові і ви-

² Соловьев А. В. Заметки к «Слову о погнбелл Руския земли».— ТОДРЛ. М.; Л., 1958, т. 15, с. 113.

³ Дослідниками відзначався, зокрема, вплив на «Слово» Іларіона твору Єфрема Сирина «Слово на Преображеніє» (Шевырева С. П. История русской словесности.— М., 1860, ч. 2, с. 25).

⁴ Текст «Слова» цитуємо за публікацією, здійсненою М. М. Розовим в журн.: «Slavia» (Praga, роѣ, XXXII, сеѣ, 2, 1963, s. 54).

черпується ним. «Закон» розмежує людей, звеличуючи один народ і принижуючи інші, отже, він є причиною рабського стану людини. Істина ж знаменує кінець часу, коли був обраним лише один народ. «Новий завіт» вводить всіх людей у вічність. Настає пора вільного прилучення до істини всіх народів, які рівні перед богом. Істина — універсальна, всеохоплююча, і тому вона рівнозначна «благодаті», що «неначе сонце» однаково світить усім народам, «усім язикам». «Благодать дарована всьому світові». Тим самим Іларіон вводить головну для нього і безумовно прогресивну ідею рівності всіх народів як запоруки дійсно вільного, нерабського існування.

Більше того, на протывагу гегемоністським претензіям Візантії підкреслюється певна перевага у володінні «істиною» і «благодаттю» саме «нових» народів, тобто тих, що пізніше прилучились до християнства. Позачасова істина, символічно втілена у «Старому завіті», реалізується, за Іларіоном, в діяльності саме «нових» народів. В зв'язку з цим сам термін «новий» набуває для Іларіона цілком певного звучання. Для традиційної релігійності слово «новий» могло мати лише негативний смисл, означаючи відхід від «старого», канонізованого, освяченого авторитетами. Названий смисловий відтінок терміна «новий» певною мірою притаманний і давньоруській культурі, що належала епосі, яку дослідники часто іменують «епохою звички». Але в тогочасній культурі слово «новий» набуває її дещо іншого значення, в якому здебільшого і вживає його, зокрема, Іларіон. «Нове» отримує позитивну оцінку саме внаслідок віддаленості в часі від вічного, непохитного, до істини якого, зрештою, воно й прилучається. Адже вважалося, що чим довший шлях заблудження, тим вагоміший і значніший акт прозріння, тим масштабніше переродження, яке здійснюється в результаті прилучення до «істини». Цим пояснюється настійно підкреслюваний в «Слові» Іларіона мотив необхідності для «нової» істини «нових» народів, непридатності «старих» народів для повного вираження «істини», що вони претендують на вняткове право володіння «істиною» і тим самим намагаються використати її для панування над іншими народами: «Лѣ по бо бѣ благодати и истинѣ на новы люди въсѣати,— підкреслює Іларіон.— Не вѣливають бо — по словеси господню — вина новаго оучения благодатна въ мѣхы ветхы... нѣ ново оучение, новы мѣхы, новы языки, и убоє съблюдется, якоже и есть»⁵.

Таке розуміння нового притаманне багатьом пам'яткам давньоруської культури. У «Промові філософа», включеній до складу «Повісті времінних літ», розповідається, що «зішестя» Христа на землю було виявленням акта любові бога саме до «нових» людей: «Тако богу возлюбившю новыя люди, рекъ им снити къ нимъ самъ, явитися челоувѣком плотью и пострадати за Адамово преступленье»⁶. «Новими» називає Володимир Святославич русичів у своїй молитві, яку відтворює літописець — «призри на новыя люди сия, и дажь имъ, господи, увѣдѣти тебе, истиннаго бога, якоже увѣдѣ ша страны хрестыанскыя»⁷.

З шойно розглянутим тлумаченням «нового» слід пов'язувати й введення до Початкового літопису так званої «Қорсуньської легенди», де в розповіді про хрещення Володимира дано опис й численних «гріховних» справ, які чинив князь до введення християнства. Все це спрямовувалось не до приниження Володимира, а заради звеличення його. Адже, чим нижчим був моральний рівень Володимира до хрещення, тим вагомішим видавався подвиг його «оновлення» в результаті залучення до «істини» християнства.

Водночас відзначимо, що до протиставлення «нового» «старому»

⁵ Там же, с. 160—161.

⁶ *Пам'ятники літератури древней Руси. XI — начало XII века.* — М., 1978, с. 114.

⁷ Там же, с. 132.

Іларіон вдається лише під час зіставлення руського народу з іншими. Але, звертаючись до історії своєї Батьківщини, він не схильний заперечувати позитивне значення здійсненого предками за часів, що передували введенню християнства. Більш того, явно відступаючи від вимог ортодоксальної християнської доктрини, згідно з типовими для народного світосприйняття уявленнями Іларіон вбачає велич Володимира у величі його роду. Князь прославляється не тільки за те, що без сторонньої допомоги — «токмо от благааго помысла и остроумия» — прийшов до християнства. Не менш ваговою для Іларіона видається й слава його предків, слава держави, в якій він княжить і яка не залежить від введення християнства, а існувала одвіку. Прославимо закликає Іларіон, «великааго кагана нашаа земли Володимира, вьнука старааго Игоря, сына же славнааго Святослава, иже в своя лѣта владычествующе, мжжыствомъ же и храборьствомъ прослуша вь странахъ многа, и побѣдами и крѣпостию поминаются нынѣ и славять. Не вь худѣ, бо и невѣ домѣ земли владычествоваща, нѣ вь руськѣ, яже вѣ дома и слышима естъ вѣсми четырьми конци земли»⁸.

Прославлення попередників Володимира необхідне Іларіонові, щоб ствердити велич нащадків, які славні, бо від славних народилися, а благородні тому, що походять від благородних. Не з'ясувавши походження, не можна уяснить собі суть люднини — такий принцип, якого дотримується Іларіон. Цей принцип у його конкретно-історичній формі тяжіє до міфологічних уявлень, де сутність речей зводилась до їх генезису, тобто до простеження низки метаморфоз одного й того ж. Пояснити, що таке дана річ, означало розповісти, як вона робиться, описати світ — означало повідати історію його творення, охарактеризувати людину — отже, розкрити її родовід. Це породжує в образі історії, який розробляє Іларіон, відчуття тісної пов'язаності сучасного з минулим, «нового» зі «старим». Стосовно образу Русі такий підхід надає йому історичної глибини, виступає, за висловом Д. С. Лихачова, тим «четвертим виміром», у межах якого сприймалась і ставала «обозримою вся обширна Руська земля»⁹.

Ідеї «Слова» дістають свій розвиток у концепції історії, яку розробляє в «Повісті времінних літ» Нестор. Як і Іларіон, він прагне вести давньоруську історію у всесвітньоісторичний контекст. Повість «откуда естъ пошла земля руская» починається за опису «всесвітнього потопу» й «Вавілонського стовпотворіння», які, за офіційною доктриною, поклали початок історії всіх народів. Характерно, що тут давньоруський народ вводиться в єдину спільність слов'ян. Нестором простежується досить складний культурний зв'язок, який має теоретично обґрунтувати ідею слов'янської єдності. В записі від 898 року підкреслюється, що передусім була одна мова — слов'янська. Слов'янська грамота, яка є на Русі і у болгар, насамперед була дана моравам. Мефодій — брат Кирила і безпосередній учасник створення слов'янської писемності, був єпископом в Панонії на столі апостола Андроніка, учня апостола Павла. А апостол Павло учив в Ілїрії, де раніше жили слов'яни. А ми, Русь, — теж слов'яни і мова у нас спільна з іншими слов'янськими народами, аргументує Нестор.

Поряд з цим протягом всієї історії Київської Русі надзвичайно гостро переживається ідея єдності землі руської. З плином часу названа ідея отримує дедалі ґрунтовнішу розробку. Мірою довершення процесу феодалної роздрібненості і в умовах постійної загрози з боку іноземних завойовників в суспільній думці зростає настрій, коли, за влучним висловом Ключевського, «киянини гостріше думав про чернігівця, а чернігівець про новгородця і всі разом про Руську землю...»¹⁰.

⁸ Slavia, роѣ. XXXII, сеѣ., 2, 1963, S. 163—164.

⁹ Лихачев Д. С. Величье древней литературы.— В кн.: Памятники литературы древней Руси. XI — начало XII века, с. 6.

¹⁰ Ключевский В. Курс русской истории.— М., 1911, т. 1, с. 248.

Традиційно центром Русі не лише в XI, а й в XII і XIII ст. вважався Київ. Втративши роль адміністративного центру всієї держави, він лишається духовним центром країни, що символізує єдність землі руської. Часто в XII ст. слово «Русь» ототожнювалось з Києвом. Піти «на Русь» означало піти до Києва. В Новгороді шлях, що вів до Києва, називався «русський шлях». За часів феодальної роздрібненості Київ сприймається як незмінний представник Русі загалом. Водночас зберігається і усвідомлення широкого значення слова «Русь» як спільної вітчизни — території, що включає всі давньоруські князівства і з якою загалом пов'язане відчуття спорідненості, відчуття єдиного народу. Такою Русь виступає у свідомості ігумена Даниїла — автора «Ходіння» до Палестини, в якому він розповідає як ставив свічку біля «гроба господня» від «всєя Руської землі». Такою осмислює Русь автор «Слова о полку Ігоревім», де воїни борються за землю Руську, вбиті лягають в Руську землю і по всій Руській землі розходиться туга за поразку, якої зазнав Ігор зі своєю дружиною. Такою є самосвідомість і авторів «Киево-Печерського Патерика», де прославляються черноризці монастиря, що «яко пресвѣтлаа свѣтла в Рускои земли снаху», а засновник монастиря Антоній оголошується «начальником Рускым мнихом»¹¹.

І навіть, коли Древня Русь, роздріблена на багато князівств, впа-ла під ударами орд Батия, автор «Слова про Загибель Руської землі» відтворює картину Батьківщини, наче оглядаючи всю Руську землю з центра її, з пагорбів Києва. Для нього кордони Вітчизни визначаються

«Отселе до угор и до ляхов, до чахов,
от чахов до ятвязи, и от ятвязи до литвы,
от литвы до немецъ, от немецъ до корелы,
от корелы до устьяга, где тамо бяху
тоймици поганьни, и за дышюющим морем;
от моря до болгар, от болгар до буртас,
от буртас до чермис, от чермис до морьдвн...»¹².

Універсалізм, властивий поглядом на історію давньоруських книжників, не виключає усвідомлення і тих соціальних суперечностей, які реально визначали зміст тогочасного суспільного життя.

Пам'ятки культури Київської Русі відображають переважно два рівні суперечностей, властивих давньоруському суспільству — боротьбу народних мас проти соціального поневолення в умовах феодалізації країни і міжусобні суперечки у таборі пануючого класу.

Провідним спрямуванням теоретичних концепцій, що виникають у зв'язку з осмисленням цих суперечностей, є намагання пом'якшити їх, розробити систему заходів до гармонізації суспільного життя в умовах боротьби між окремими соціальними верствами. В цьому виявлялася класова природа таких концепцій, що відображали зрештою інтереси пануючих верств тогочасного суспільства.

У «Читанні» про князя Бориса й Гліба Нестор подає історію людського роду як арену боротьби добра і зла, диявола і бога. Диявол, розповідає Нестор, спокусив «перших людей» Адама і Єву, він намовив їхніх нащадків поклонятися ідолам, не слухати пророків, і тому бог змушений був надіслати сина свого з тим, щоб він через апостолів сповістив істину всьому світові. Для русичів, за Нестором, роль апостола взяв на себе Володимир, який запровадив на Русі християнство. Але підступи диявола не припиняються — й результатом цього є розбрат між князями^{12а}. Тут знову таки — уже через загальний по-

¹¹ Пам'ятки мови та письменства Давньої України.— К., 1930, т. 4, с. 94, 124.

¹² ТОДРЛ, т. 15, с. 113.

^{12а} Ця ж думка — в «Повчанні про казні божі», введеному під 1068 роком до складу «Повісті времінних літ», де підкреслюється, що на міжусобну війну людей «спокушає диявол».

гляд на історію як арену боротьби добра і зла — вводиться надзвичайно хвилююча для давньоруських книжників тема єдності Руської землі та пов'язаного з цим засудження князівських міжусобиць.

Сам факт феодальної роздрібненості сприймався як природний і закономірний. Обстоюючи ідею єдності Руської землі, вітчизняні діячі культури обгрунтовують не ідеал єдиної державної влади, а братерство й співробітництво між усіма князями, які мали суворо дотримуватись принципу феодальної ієрархії з підпорядкуванням «молодших» князів «старійшим». Суспільна думка, що відображала інтереси верхівки тогочасного суспільства, намагається виправдати принцип суверенного існування кожного князівства, на яке спиралося феодальне роздрібнення, і водночас, не допустити розбрату.

З темою співдружності князів пов'язане ідейне спрямування культу князів Бориса і Гліба, яке відображене в літературі, що розробляє тему «життя» цих перших руських «святих». Воно становить одну з провідних сюжетних ліній в «Повісті времінних літ» та «Повчанні» Володимира Мономаха. В «Слові о полку Ігоревім» автор, не заперечуючи принципу феодальної роздрібненості як такого, постійно підкреслює необхідність дотримуватись обов'язків, які обмежували б сваволю князів. З цим в давньоруській думці пов'язане обгрунтування принципу «отчини», який був спробою уніфікувати своєрідний компроміс між відцентровими й доцентровими силами, що діяли в тогочасному суспільстві. Смысл його — у уявленні про «отчину» як область, що має свого законного господаря і захищається «отчинним правом» від зазіхань з боку інших князів. Це обмежувало право «старійшого» (великого) князя, але водночас мало стримувати міжособний розбрат. Походження самого принципу «отчини» на рівні його авторитарного обгрунтування Нестор в «Повісті времінних літ» прагне вивести з міфологічної оповіді про розподіл земель між синами Ноя — Симом, Хамом й Афетом, які начебто вперше встановили порядок «не преступати нікому же жребий братень, и живяха кожда в своей части». На цю вітхозавітну легенду накладаються реалії тогочасного суспільного життя, що мали в собі живий відбиток родових відносин.

У період утворення давньоруської держави традиційна слов'янська общинна структура лишалася незмінною. Князь розглядався не як власник землі, монарх, а як представник певного роду, покликаною для управління руською землею. З цим пов'язано вміщення в «Повісті времінних літ» під 862 роком легенди про закликання варягів, з якими слов'яни, як повідомляється в легенді, уклали угоду, щоб ті «володіли ними і судили по праву»¹³. Всі руські князі вважалися представниками єдиної сім'ї, родичами і утворювали відповідно до старшинства одне генеалогічне древо. Водночас вся Руська земля уявлялась як сукупність областей, відмінних за своїм значенням одна від одної. Порядок княжого володіння мав ґрунтуватись на точній відповідності генеалогічної і територіальної систем. Введений в практику суспільного життя Ярославом, він був юридично закріплений його ону-

¹³ Ця легенда відображала провідні антивізантійські політичні тенденції того часу й відповідала рівневі історичного мислення, згідно з яким всякому новому явищу в суспільному житті слід шукати пояснення на стороні. Нове вважалося занесеним ззовні, а не таким, що виникло внаслідок закономірного історичного розвитку. Власне, можливість цього розвитку взагалі виключалася. Вважалося, що все існуюче перебуває незмінним одвіку, а тому нове може бути таким тільки для певної місцевості, отож воно повинно бути іноземним за походженням. Традиція виводити походження правлячої династії з іноземної держави — досить поширена в середні віки. Французи до XVI ст. вірили в походження династії французьких монархів від Франка — легендарного сина героя Троянської війни Гектора. Німці багато своїх правлячих династій вважали генетично пов'язаними з Римом, швейцарці — з скандинавами, італійці — з германцями та ін. Знамено, що у версії легенди, яку відтворює Нестор, ініціатива закликання варязьких князів виходить від слов'янського народу, який укладає «угоду» з варягами, а не «цивілізується» ними.

ками, які в 1097 році на Любечькому з'їзді приймають рішення — «кожда да держит отчину свою». Ясно, що такий принцип на практиці вимагав постійних переміщень князів, які рухались би з області в область відповідно до старшинства і загальної кількості членів князівського роду. Протягом 150 років після смерті Ярослава Мудрого вимоги принципу «отчини» неодмінно проголошувалися на рівні суспільної свідомості і постійно порушувалися у практиці політичного життя. Він, за характеристикою Ключевського, «діяв завжди і ніколи — завжди частково і ніколи цілком»¹⁴.

За таких умов особливої ваги набувають моральні чинники, що сприймаються як єдина основа для ствердження в умовах роздрібленої Русі певної «духовної» дисципліни. Теорія «отчини» прагне розробити етичні обмеження державної влади за умов загострення міжусобного розбрату. Принцип братньої любові, повага молодшого до старшого оголошуються чи не найголовнішими чеснотами державного діяча «...Живіть у любові, тому що всі ви брати, від одного батька й однієї матері. І якщо будете жити в любові один до одного, бог буде з вами й підкорить вам ворогів ваших. І будете мирно жити. Якщо ж будете в ненависті жити, в розбраті і міжусобицях, то загинете самі й загубите землю батьків своїх і дідів своїх, яку вони здобули трудом своїм великим»¹⁵, — висловлює цю ідею Нестор, вкладаючи її в Записі під 1054 роком в уста Ярослава Мудрого, який заповідає її своїм синам як принцип стосунків між членами князівського роду.

Згадана ідея лежить і в основі культу Бориса й Гліба, «святість» яких вбачалась в тому, що принцип братньої любові й підкорення молодшого старійшому вони ставлять вище над життя. Вони гинуть, але не дозволяють собі порушити ці важливі для них моральні принципи. Близкучим втіленням цього принципу є лист Володимира Мономаха Олегові Святославичу («Гориславичу» як називає його «Слово о полку Ігоревім»). Олег в міжусобній війні вбив Ізяслава, — сина Володимира, захопивши Суздаль і Муром, що належали Ізяславу. Старший син Володимира Мстислав помстився за брата, розбив військо Олега й той змушений був тікати за межі Русі. І ось йому Володимир пише листа, закликаючи повернутися на Батьківщину, забути стару ворожнечу. Д. С. Лихачов, аналізуючи цей лист, відзначає: «Лист написано з дивовижною щирістю, задушевністю і разом з тим з великою гідністю. Це гідність людини, що усвідомлює свою величезну моральну силу. Мономах відчуває себе у становищі, вищому від дріб'язковості і суєти політики. Він турбується про правду і свою країну... Лист до Олега не був викликаний випадковим настроєм чи випадковими політичними обставинами... У Мономаха були чіткі уявлення, ціла етична система в галузі політики»¹⁶.

Ідеал старійшинства, братньої згоди палко проголошується в «Слові о полку Ігоревім». Відзначаючи його патріотичне спрямування в умовах тієї політичної ситуації, що склалась в давньоруській державі, К. Маркс писав, що ідея «Слова» — це «заклик руських князів до єднання якраз перед навалою власне монгольських полчищ»¹⁷.

Заклик до примирення і загальної згоди інтерпретувався ще й в іншому плані. В умовах зростання класових суперечностей, які були вже досить відчутні з другої половини XI ст., він проголошувався як засіб, спрямований до пом'якшення класового антагонізму. Відображення такої інтерпретації можна відшукати і в «Ізборнику 1076 р.», і в «Повісті времінних літ». Але чи не найчіткіше її викладає «Повчання» Володимира Мономаха. Згідно з Володимиром «начаток всякому

¹⁴ Ключевский В. О. Курс русской истории. — М., 1956, т. 1, с. 188.

¹⁵ Повесть временных лет. — М.; Л., 1950, ч. 1, с. 308.

¹⁶ Лихачев Д. С. Великое наследие. — М., 1979, с. 144—145.

¹⁷ Маркс К. Енгельсу, 5 березня 1856 р. в Манчестер. — Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 29, с. 16.

добру» — «страх божий в серці» та «милостиня нескудна»¹⁸. Перше передбачає як головні чесноти уповання на бога, терпіння, покірливість, задоволеність своєю долею і незлобливість. Носіями її мають бути передусім «праведники», які володіють і задовольняються «малим». Що ж до сильних миру цього, то вони повинні не припускатися крайності в своєму правлінні, підтримувати милостинєю «сірих» і «убогих». Особливою своєю заслугою Володимир Мономах вважає те, що він «и худаго смерда и убогие вдовице не дал есм обидети». Звичайно, не слід перебільшувати значення таких повчань, які спрямовувались прагненням зміцнити існуючий соціальний лад і нейтралізувати дію сил, які розхитували його.

Водночас ідея «милостині» в інтерпретації, яку вона отримує в «Повчанні» Володимира Мономаха, відображає антинаскетичну тенденцію, що є провідною в суспільній думці Київської Русі, особливо на ранніх стадіях її розвитку. Генетично ця тенденція тяжіє до ідеалів «веселія» та «богатирського молодецтва», що притаманні народній свідомості східних слов'ян. Володимир Мономах спеціально пояснює, що добродесного життя не можна досягти «ни затворництвом, ни монашеством, ни голодуванням, які деякі добродесні зазнають, але малою справою можна одержати милість божію»¹⁹. І в «Слові про Закон і Благодать», і в «Повісті времінних літ», і в «Повчанні» Володимира Мономаха досить виразно простежується в зв'язку з цим ідея «спасіння», яке вважалось можливим шляхом божественного «усиновлення» людини через її хрещення. Отже, саме по собі хрещення розглядалося як акт, достатній для забезпечення «спасіння», яке тим самим не потребує будь-яких додаткових зусиль.

Але поряд з цією тенденцією, яка спрямовувалась на гармонізацію суспільного життя, на пом'якшення притаманних йому антагонізмів, з кінця XI ст. формується й інша позиція. Спираючись на вихідні засади світогляду, що акцентує увагу на відмінності й протилежності земного й небесного, як світу зла й добра, представники цієї позиції підкреслюють принципову дисгармонійність земного як джерела зла щодо людини. Ця тенденція у сфері ідеології одержує розробку у двох докорінно відмінних одна від одної програмах. З одного боку, вона використовується для проповіді аскетичного придушення плоті з тим, щоб через піст і молитву наблизитись до «неземних» істот. Шлях «спасіння» прибічники такого погляду вбачають у «другому хрещенні» — в чернецтві. Ця програма досить промовисто проголошується в «Киево-Печерському Патерику». Розробляючись в руслі ортодоксальної православної доктрини, ця тенденція відіграла реакційну роль в історії вітчизняної суспільної думки, відволікаючи пригноблених від боротьби з реальним злом, що панувало в тогочасній земній дійсності.

З другого боку, погляд на земний світ як на світ зла виступає обґрунтуванням закликати до боротьби зі злом, що панує у світі. В такому трактуванні відзначена тенденція дістає своє вираження у еретичних рухах, що набувають поширення пізніше. Вони були відображенням протесту проти системи гноблення в умовах панування феодальних суспільних відносин.

Загальні позиції у підході до розуміння історії зумовлюють і постановку питання про причини історичних подій. Домінуючою тенденцією тут є та, що розвивається в руслі провіденціалізму. Вищою причиною усіх історичних подій вважається божественне «провидіння», від якого, зрештою, залежать «продуктивні» причини нижчого порядку — необхідність, матеріальна причина та ін. Такий погляд у загальних рисах характерний авторові «Повісті времінних літ». Наводячи, наприклад, легенду про смерть «вішого» Олега від свого коня, він праг-

¹⁸ Памятники литературы Древней Руси. XI—начало XII века, с. 393.

¹⁹ Там же, с. 397.

не переконати в неминучості здійснення «божого суду», вироку якого не може уникнути навіть видатна особа. Але абсолютизація ролі провидіння приходила в суперечність з ідеєю про особисту відповідальність людини за свої вчинки і «воздаяння», яке чекає її на «тому світі».

Тому вводиться поняття про ще одну причину історичних подій — самовладдя, свободу волі людини, яка оголошується однією з головних властивостей душі людини. Душа, пояснюється у «Толковій Палей», не є часткою «сутності божої», вона — лише боже творіння, що суперечливо поєднує божественне й людське, чуттєве начало. Це дістає свій вияв у боротьбі двох воль у душі, кожна з яких спрямовує вчинки або на добро, чи на зло. В «Слові про митарства» пояснювалось, що до людини від моменту її хрещення приставлено два ангели — від бога і сатани. Який з них керуватиме життям людини залежить, зрештою, від неї самої: «Егдаже начнетъ в правде пребывать человек, то приемлетъ старейшинство над ним божий аггел... Егда паки начнетъ человек пребывать в злых делах, тогда приемлетъ власть и старейшинство лукавый аггел сатанин над таковым человеком, и в следъ его ходя, вся грехи написаеть нощныя и дневныя...»²⁰. Отже, кінцевою причиною людських вчинків виявлялася сама людина, яка, будучи самовільною, несе особисту відповідальність за наслідки своєї діяльності.

Це спонукало давньоруських книжників, не обмежуючись апеляцією до «божого промислу», виходити за межі провіденціалізму, висуваючи більш прагматичні причини історичних подій, зокрема, у діях людей, учасників цих подій. У літопису досить часто спостерігається скептичне ставлення до намагань пояснити всі «нестроєння» життя тільки втручанням «сатани». Розповідаючи під 1015 роком про вбивство князя Бориса слугами Святополка, літописець, звичайно, відзначає, що діяли вони за вказівкою сатани, який «на зълое всегда ловитъ» людину. Але тут же додає, що зла людина гірше за біса, оскільки біси бояться бога, а зла людина а ні бога не боїться, а ні людей не соромиться.

Сказане дозволяє зробити висновок, що в давньоруській культурі на основі визнання самовладдя людини формується певна антропологія. Вона обґрунтовує уявлення про людину як активного суб'єкта дії, хоча цей активізм під впливом конкретно-історичних умов має суто релігійне спрямування. Цікаво відзначити, що такий підхід найбільш наочно виявляється в спробах аналізувати негативні вчинки людей. Якщо бог вважався достатньою причиною для пояснення тих вчинків, що відповідали вимогам канонізованого ідеалу, то носій зла потребував пояснення, яке було неможливе без певних спроб з'ясувати внутрішній світ людини, описати її психічний стан та ін.

Аналіз історіософських уявлень дозволяє висловити деякі міркування й про характер розуміння в культурі Київської Русі часу як важливого параметру і визначальної форми людського досвіду. Загалом лінія розвитку уявлень у підході до розуміння часу тут йде в напрямі поступового подолання циклічного сприйняття лінійним, що призводить до чіткого усвідомлення різниці між минулим, сучасним і майбутнім. Але в культурі Київської Русі цей процес ще був далекий від завершення. Мабуть, є сенс говорити про своєрідну «поліфонію» різних типів, масштабів, систем сприйняття й виміру часу як специфічну особливість часоусвідомлення, що виявляється, зокрема, і в давньоруській культурі. Її крайні полюси утворює сприйняття часу, що тяжіє до давніх міфологічних уявлень, і усвідомлення руху земної історії в дусі християнського світорозуміння.

²⁰ Коваленский М. Н. Хрестоматия по русской истории.—М.; Петроград, т. 1, с. 52—53.

Перше досить чітко подане в літописних оповіданнях про волхвів і характеризується циклічним сприйняттям природного процесу. В межах такого погляду відсутнє уявлення про абсолютний початок і неповторну оригінальність кожного явища. Минуле тут сприймається як таке, що непаче присутнє в сьогочасному. З цим пов'язаний і сімейно-родовий час, в межах якого ведеться лік поколінь від зачинателя роду. Минуле тут не протистоїть сучасному й майбутньому. Воно рівнозначне їм. Саме цим пояснюється виправдання Іларіоном сучасної величі її поклонання Русі посиленням на її славне минуле.

Водночас на Русі поширюються всесвітньо-історичні хроніки діячів візантійської культури. Вони включалися до складу літописів, багатьох інших пам'яток давньоруської культури²¹. Через них в неї включається уявлення про рух історії, яке було вироблене у межах християнського світорозуміння. Історія тут сприймається як процес, що має свій початок, який припадає на період «створення» світу і «гріхопадіння» Адама і Єви, кульмінацію, пов'язану з часом «олюднення» Христа і «страстей» Христових, і кінець — «друге пришестя» Христа, «страшний суд». Тут цінності набирає не лише минуле, а й майбутнє, що «вирівнює» лінію часу, надаючи їй плану розгортання з минулого через сучасне у майбутнє. Це сприяло усвідомленню неперервності історичного процесу й цінності історичного факту самого по собі. З останнім пов'язане яскраво виявлене в давньоруських літописах прагнення до точного датування подій, хронологічного розміщення історичного матеріалу. Але поряд з цим такий погляд стосується лише «времінних літ», про які писав літописець. Він чітко відрізняє створений богом земний плін часу, від «безвремінних літ», від вічності як атрибуту божественного, не підвладного жодним змінам. В апокрифічній «Книзі Єноха Праведного» розповідалося, що після створення людини «разрѣши господь вѣкъ, человека ради, и раздели е на времена и лѣта, на мѣсяцы, и дни, и часы, да размыслишь человекъ времена премѣну, зачала и конца, да четьь своая жизни смерть»²². Отже, час, який розвивається в лінійній послідовності, охоплюючи відрізки земного життя, не може застосовуватись до виміру вічності «божественного». Земна історія загалом у співвіднесенні з вічністю уявляється у вигляді завершеного циклу, в кінці якого людина і світ земний повертається до свого «творця», а час — у вічність. Отже, і в межах християнської версії циклічне сприйняття часу ще не додалось остаточно.

Але лише цим своєрідність уявлень про час в давньоруській культурі не вичерпується.

По-перше, спрямування руху часу неоднозначно усвідомлюється навіть в межах його лінійних уявлень. В давньоруській культурі досить поширений погляд, згідно з яким картина напряму руху часу будується не егоцентрично (як це звично для нашого, сучасного сприйняття часу, де минуле мислиться розміщенням «позаду» нас, а майбутнє — «перед нами»), а таким чином, що початком вважається минуле, яке розміщується попереду причинно-наслідкового ряду. Тому перші князі, які жили в минулому, називались «передніми», а те, що відбувається в сьогочасному, — це «задні» події. «Попередній» час вважається найголовнішим, він дає початок рядові подій, виступаючи його причиною.

З цим пов'язаний порівняно слабкий інтерес авторів оригінальних давньоруських пам'яток до майбутнього людства, яке в християнстві позначене напруженням очікуванням «кінця світу», «страшного суду». Відзначене характерне не лише для «Слова про Закон і Благодать»

²¹ Візантійський «Летописець вкратце от Августа даже и до Константина и Зои цесарей греческих» включено в найдавніший список «Изборника 1073 г.». Досить поширеним на Русі був «Летописець вскорє» Константинопольського патріарха Никифора.

²² *Ложные и отреченные книги русской старины, собранные А. Н. Пыпным.* — СПб, 1862, с. 15.

Іларіона, а її тих давньоруських літописів, де рух часу переважно осмислюється на відрізку між минулим і сучасним, а майбутнє розглядається просто як продовження сучасного — як майбутній похід, майбутнє «хоженіє» та ін. Літописи обриваються на часі, який був сучасним для літописця, лишаючись відкритим в майбутнє. У цьому, на наш погляд, знаходить свій вияв одна з принципів відмінностей, яка відрізняє переживання руху історії в культурі Київської Русі від тогочасної західноєвропейської культури.

Європейські середньовічні діячі і в XI—XII ст. лишались вірними погляду на історію, розробленому Августиним, з властивим йому неприйняттям сучасної земної історії, яка не мислиться інакше, ніж крізь призму очікуваного майбутнього. Цікавим є зіставлення щодо цього позиції, яку обґрунтовували давньоруські книжники, з поглядом на історію їх сучасника, відомого німецького історіографа XII ст. Оттона Фрейзінгенського. Сенса своєї «Хроніки, чи історії про два царства» він вбачав у показі того, що вся минула й сучасна йому історія є лише «похмурою картиною людських бідувань», вихід з яких можливої тільки в майбутньому «потойбічному» житті. А тому, викладаючи в семи книгах події минулої й сучасної йому історії, Оттон додає спеціальну восьму книгу, в якій «йдеться про Антихриста, про воскресіння мертвих і про кінець двох царств»²³. Без цього він вважав картину історії людства незавершеною, позбавленою сенсу.

У поліфонії уявлень про час, які відображаються в пам'ятках культури Київської Русі, розробляється й так званий острівний час, пов'язаний з абсолютизацією значення певного відрізка часового процесу, що охоплює епічний світ «старовини»²⁴, як світ ідеальний і автономний. У давньоруських билинах функції такого «острову», який уявляється часом своєрідного «золотого віку» давньоруської історії, прибирає період князювання Володимира Святославича. Такий вибір, звичайно, мав певні соціальні передумови. Адаже йшлося про час, позначений важливими зрушеннями в усіх сферах суспільно-економічного й культурного життя. Це був період становлення історично прогресивної системи виробничих відносин, коли ще достатньою мірою не виявились соціальні суперечності, властиві феодальній системі. «Епічний час» руських билин, відзначають сучасні дослідники, ототожнювався з часом правління Володимира не лише як час слави й могутності, а і як період, коли ще не склалась остаточно система феодального гноблення. Вже в другій половині XI ст. літописець протиставляв своїм сучасникам, що гноблять й грабують народ, «давніх князів і мужів їх», які вславили «землю Руськую» подвигами²⁵.

Уявлення руху історії в часі органічно поєднується з поглядом на процес освоєння простору як глибинний зміст історії. Історія в давньоруських літописах виступає як простір, що рухається в часі. Тому й порівняно слабо виявляється інтерес до майбутнього як «неповойованого», «незасвоєного» простору, тому й так звані порожні дати в літописах, коли коментар до року обмежується записом: «Бысть тишина», «Ничего несть». Відсутність подій є аргументом, ще не достатнім для літописця, щоб не згадати року, коли «нічого не було». Змінився час, отже змінився простір історії, який є не просто її фон, а утворює континуум історії. В цьому — відображення своєрідного «просторового» бачення тогочасної культури.

Давньоруська людина прагне підкорити собі максимально великий простір. Свідченням його освоєння є і пов'язаність певних географічних точок зі спогадами про визначні історичні події, про діячів вітчизняної

²³ *Памятники средневековой латинской литературы XI—XII веков.*— М., 1972, с. 406, 409.

²⁴ *Бахтин М. М.* Эпос и роман.— *Вопр. литературы*, 1970, № 1.

²⁵ *Пашуто В. Т., Флора Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М., 1982, с. 160.

історії. Географічні назви місць, назви племен літописці осмислюють через пов'язання з живими персонажами, що виступали дійсними чи уявними їх засновниками. Назва Києва пов'язується з розповіддю про трьох братів Кня, Щека і Хорива та їх сестру Либідь. Радимичі і в'ятичі виводили своє походження від двох братів Радима і В'ятка. Пізніше заснування Харкова пов'язують з ім'ям міфічного Харка.

Так само у розповідях про життя «святих» особлива увага зосереджується на визначенні географічних пунктів, що наче маяки освітлюють пам'ять про героїв цих оповідей. У «Сказанні про Бориса і Гліба» відзначено й те місце на Волзі, де кінь Бориса зламав собі ногу, й Смединь, де Гліб одержав звістку про смерть брата, й Вишгород, де воли поховані, й багато інших. Осмислення світу історії сприймається як уявне чи дійсне освоєння її простору. Перемога над ворогом для давньоруських письменників — це «обретення» простору, поразка — «втрата» його, нещастя — «тіснота». Життєвий шлях, сповнений тяжких поневірянь — «тісний» шлях. Символом влади над простором є швидке пересування в просторі²⁶. Володимир Мономах, оповідаючи про своє життя, передусім перераховує численні походи, в яких брав участь. Рух історії, яким він вимальовується в «Повісті врем'яних літ», — це безперервний перелік походів, великих і малих, опис яких привертає першорядну увагу літописця. З цим пов'язана надзвичайно розвинена тяга до паломництва, мандрування по «святих» місцях. Засновник Києво-Печерського монастиря Антоній ходив до Афону, туди ж прагнув, але не зміг дістатися Феодосій. Його сучасник, перший ігумен Печерського монастиря Варлаам, ходив до Палестини. Цікавий опис мандрівки по «святих місцях» Палестини зберегло «Хожение» ігумена Даниїла — пам'ятка початку XII ст. Як свідчить «Въпрашание» Кирика, Сави та Іллі (1130—1156 рр.) до новгородського архієпископа Ніфонта, паломництво набуло такого значного поширення, що навіть виникає потреба стримувати його, оскільки дехто «да того деля идет, абы порозну ходяче ясти и пити». З таких подорожувань виникає своєрідне панорамне бачення історії, яке пов'язане з прагненням споглядати світ людського життя наче з великої відстані. Стиль «монументального історизму» (Д. С. Лихачов) зумовлює універсалізм як характерну рису історіософських уявлень, що панують в культурі Київської Русі.

Визначальні риси бачення історії, уявлення про її сутність, про причини, що зумовлюють рух історії, розуміння змісту історичного розвитку, яке виробляється в пам'ятках культури Київської Русі, відображають характер соціально-економічних процесів, що відбувались в період феодалізації давньоруського суспільства. «Модель історії», яку відтворюють пам'ятки культури Київської Русі, виявилась тим базисом, на ґрунті якого майже протягом п'яти століть здійснюється осмислення закономірностей суспільного розвитку у вітчизняній філософській думці.

* * *

Определяющей особенностью стиля исторического мышления в мировоззренческой культуре Киевской Руси является присущее деятелям этой эпохи стремление к тесной связи размышлений о предельно-общих основаниях бытия с осмыслением актуаль-

²⁶ «Часті переїзди з місця на місце належать до значних чеснот, а іноді переходять навіть у пристрасть до бродяжництва. У своїх танцях і у своїх піснях людина прагне до такого підкорення простору. Про руські протяжні пісні добре сказано у «Слові о полку Ігоревім»: «дъвци поють на Дунай, — вьются голоси чрез море до Києва». Руські створили навіть визначення для особливого виду хоробрості — хоробрості в просторі, хоробрості в русі — «удаль» (Лихачев Д. С. Величие древней литературы. — В кн.: Памятники литературы древней Руси. XI — начало XII века, с. 5).

них политических проблем современной им жизни. Это определяет стержневую роль историософской проблематики в составе культуры Киевской Руси. В статье рассматриваются некоторые особенности видения истории древнерусскими писателями. В связи с этим характеризуется присущий им универсализм во взгляде на историю, специфическое понимание нового в историческом развитии, анализируется отражение в историософских представлениях социально-классовых конфликтов, определяющих развитие древнерусского общества в период феодализации его. Рассматриваются представления о времени и пространстве как важнейших характеристиках осознания летописцами процессов исторического развития.

Среди особенностей, существенно отличающих древнерусскую философскую культуру от западноевропейской,— отсутствие ярко выраженного стремления к абстрактным размышлениям о канонизированных догматах православной идеологии. Отечественная философская мысль того периода, будучи теистической, как и всякая средневековая философия, вряд ли может быть названа теологической.

Вопросы логического обоснования догматов православной церкви, общие рассуждения о сущности трансцендентного бытия (бога), пребывающие в центре внимания западноевропейской схоластики, не принадлежат к числу ведущих тем отечественной философской культуры времен Киевской Руси. Поэтому развиваемые ее мыслителями философско-исторические идеи являются во многом продуктом оригинального творчества, ценным вкладом в развитие мировой культуры того времени.

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДУХОВНА КУЛЬТУРА КИЄВА В ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОГО, УКРАЇНСЬКОГО І БІЛОРУСЬКОГО НАРОДІВ»

Практика побудови розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР потребує наполегливо шукати нові методи і форми роботи, що відповідають сучасним вимогам і дають змогу зробити це плідотворнішими взаємне збагачення культури, відкрити всім людям ще ширший доступ до тих надбань, які має культура кожного народу. Величезний виховний потенціал радянської культури спрямований насамперед на повніше задоволення зростаючих духовних запитів і потреб трудящих, які виявляють живий інтерес до скарбниці духовної культури минулого, історії нашого народу. Прилучаючись до сучасного духовного виробництва, вітчизняна культурна традиція активно засвоюється і тим самим розпредмечує свій соціокультурний, моральний і естетичний зміст. Тому всебічне вивчення історичних традицій народів СРСР — один із важливих напрямів досліджень радянських суспільствознавців.

Велику роль у висвітленні прогресивної історичної традиції, що сягає часів Київської Русі, відіграла Всесоюзна наукова конференція «Історичні традиції духовної культури народів СРСР і сучасна ідеологічна боротьба», що відбулася напередодні 1500-річного ювілею міста Києва. Серед наукових конференцій, сесій, теоретичних семінарів, присвячених цій знаменній події в суспільно-політичному і науковому житті республіки, відзначимо також і наукову конференцію «Духовна культура Києва в історії російського, українського і білоруського народів», яка проходила в столиці УРСР 26—27 квітня 1982 року. Її організували Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, Українське відділення Філософського товариства СРСР, Інститут філософії АН УРСР, Товариство «Знання» УРСР. В роботі конференції взяли участь близько 50 вчених із РРФСР, УРСР і БРСР, які виступили з актуальних питань історії духовної культури Києва, висвітлили її значення в сучасній ідеологічній боротьбі.

Відкриваючи конференцію, декан філософського факультету КДУ проф. І. Ф. Надольний схарактеризував внесок співробітників філософського факультету в дослідження культурної спадщини Києва. Він підкреслив органічний зв'язок і духовну

єдність культурних надбань Києва з історичними традиціями духовної культури народів СРСР, показав місце і значення Київського університету в розвитку суспільно-політичного і наукового життя нашого міста.

У доповіді проф. І. В. Бичка (Київ) «Методологія історико-філософського дослідження світогляду часів Давньої Русі» відзначалось, що боротьба матеріалізму й ідеалізму є загальною закономірністю розвитку історії філософії; в середньовіччі вона набрала специфічних форм. Такою специфічною лінією в історії європейської філософії виступає номіналізм. В суспільно-політичній і філософській думці Стародавньої Русі прогресивні тенденції також мають специфічно формальне-теологічне вираження. Для виявлення цього змісту потрібен спеціальний аналітико-інтерпретувальний метод. Особливості його використання доповідач продемонстрував на прикладах аналізу творів митрополита Іларіона, Кирила Туровського, Даниїла Заточника та ін.

Кандидат філософських наук Л. В. Поляков (Москва) зробив доповідь «Карл Маркс про культуру Київської Русі». К. Маркс, підкреслив він, вивчав Київську Русь в процесі дослідження російської історії. Своє розуміння давньоруської культури він концептуально виклав у циклі статей (перша публікація — 1856 р.), виданих 1899 р. окремо, під загальним заголовком «Секретна дипломатична історія XVIII сторіччя». Маркс відзначив специфічність культури Київської Русі.

Доктор філософських наук В. С. Горський (Київ) у доповіді «Проблема цілісності світу в духовній культурі Давньої Русі», спираючись на конкретний аналіз старовинних першоджерел, розкрив місце даної проблеми в системі філософсько-світоглядних уявлень того часу і виділив три основних підходи до її розв'язання. Приблизно чотири точки зору, представлені в літературі — «Киево-Печерський патерик», «Житіє Феодосія Печерського», «Послание Феодосія...» та ін. — виходять з чіткого протиставлення «мира земного — миру трансцендентному», «мира зла — миру добра». Другий підхід виходить з прагнення пом'якшити відзначені протилежності і протиставити «тварне» буття буттю «божественному» на засадах ідей християнського еманатизму («Шестоднев» Іоана Екзарха Болгарського, «Поученье» Володимира Мономаха та ін.). Нарешті, опис повстання 1071 р., піднятого волхвами, який міститься в «Повісті временних літ», дає підставу виявити ще один підхід, що тяжіє до уявлень, які панували в стародавніх релігійно-світоглядних поглядах східних слов'ян. Отже, у всьому обсязі філософська культура Київської Русі постає в розмаїтті своїх виявів, різних взаємодіючих підходів. В дослідженні боротьби між ними і реалізується світоглядний підхід в осягненні «граничних засад буття» в культурі Київської Русі.

Доктор філософських наук В. М. Нічик (Київ) у доповіді «Філософія Київської братської школи» звернула увагу на те, що викладання філософії у східних слов'ян вперше було введене в Києво-Могилянській академії, а сама академія виникла із Київської братської школи. Діяльність Київської, а також Луцької, Львівської, Віленської братських шкіл посилювала світський вплив на духовне життя того часу. В творах з філософії представники братських шкіл сприяли підриву зсередини основ релігії, наповнюючи її біблейну текстуральну тканину чужорідною для неї античною мудрістю. У зверненні до античності формуються зародки гуманістичного розуміння співвідношення людини і світу. Поряд з цим в діяльності братств помітна також тенденція до обмирщення церкви, визволення духовного життя суспільства від її впливу. Усвідомлення неспроможності візантійського богослів'я в осмисленні актуальних проблем сучасності і пошуки синтезу з західноєвропейською філософською культурою відбуваються в гострій боротьбі проти ідейного впливу єзуїтів. Досвід цієї боротьби, як переконливо показав доповідач, приводив до усвідомлення необхідності створення вітчизняної вищої школи, яка б спиралась на багатовікові традиції східнослов'янської культури.

У повідомленні проф. М. В. Поповича (Київ) семіотичні методи аналізу світогляду часів Київської Русі були розглянуті в зв'язку з категоріальною структурою архаїчного мислення стародавніх слов'ян. Уточнюючи поняття категоріальної структури, вчений запропонував розглядати категорії як своєрідні типи запитань до навколишнього світу, які спроможна поставити відповідна культура. Щодо цього аналіз архаїчного світогляду можна порівняти з аналізом мови, а не тільки з аналізом конкретних текстів. Методом аналізу є виділення взаємозмінних елементів у подвійних, потрійних та ін. опозиціях. В результаті дослідження виникає також можливість

виявлення деяких сутнісних відмінностей світоглядних установок стародавніх слов'ян від нашарувань пізніших християнських уявлень. В слов'янському світогляді не було завершено протиставлення духу і тіла, і тому відповідно не виникла потреба в ідеї «творення світу із нічого». Світ як космос був організований за семи координатами «спітового дерева». Поняття простору не було відділено від уявлень про речі в просторі, пізніше також відбулося вирізнення абстрактного часу; в культурі слов'ян «світ — простір» уявлявся кінцевим, а час циклічним.

«Ідея свободи в світогляді східних слов'ян IX—XIV ст.» — тема виступу професора І. П. Головахи (Київ). На основі аналізу фольклорного матеріалу і першоджерел староруської літератури доповідач показав, що на відміну від уявлень про свободу щодо природи усвідомлення суспільної і особистої свободи східних слов'ян в ті часи помітно еволюціонізували. Вони розвивалися від уявлень про «свободу», притаманних родоплемінному суспільству, до розуміння необхідності рішучої боротьби пригноблених проти пригноблювачів. Про це свідчать повстання народних мас у Києві й Новгороді. Доповідач також докладно спинився на особливостях боротьби давньоруського суспільства проти загрози втратити державний суверенітет за часів феодальних усобиць, а потім і проти золотоординської навали. Починаючи з другої половини XIII ст., давньоруська література з усією ясністю і необхідністю ставила питання про єднання народу (на відміну від закликів до князів, що містяться в «Слові о полку Ігоревім»), про його єдність і відродження, про визволення від іноземного ярма («Задонщина»).

Доцент А. К. Бичко (Київ) у доповіді «Філософські аспекти билинного епосу» розглянула джерела духовної культури західних слов'ян. Одним із важливих джерел дослідження духовної культури Київської Русі є билинний епос, який існує вже понад вісім-дев'ять століть. В ньому дістали відображення процеси формування основних світоглядних уявлень широких народних мас. Народна пам'ять про час билинних героїв дбайливо зберегла для нашого покоління глибинні традиції розвитку культур трьох братніх народів.

Кандидат філософських наук І. С. Захара (Львів) зробив доповідь «Культура Київської Русі в оцінці діячів Києво-Могилянської академії». Він зазначив, що діячі академії вивчали пам'ятки староруської культури, прищеплювали своїм слухачам почуття патріотизму і любові до Батьківщини. Доповідач проаналізував висловлення про культуру Київської Русі, що містилися в творах Конашевича-Сагайдачного, Копистинського, Петра Могили та інших представників Києво-Могилянської академії.

Кандидат філософських наук А. С. Майхрович (Мінськ) показав процес становлення революційно-демократичної думки в Білорусії. Він розповів, якого важливого значення для білоруських революційних демократів набуло звернення до духовної спадщини Київської Русі. У доповіді виділені три основні форми вивчення і інтерпретації білоруськими революційними демократами духовних цінностей епохи Київської Русі: 1) використання ідей і образів староруської культури і літератури для відображення провідних революційно-демократичних ідей; 2) відтворення рис і особливостей тієї епохи в її самобутньому вияві, як культури високої книжної писемності; 3) ствердження принципів наукового осмислення культури Київської Русі, завдяки чому набувало аргументованості усвідомлення «материнської культури», з якої почалось формування культур трьох братніх східнослов'янських народів.

У доповіді кандидата філософських наук **І. В. Іваньо** (Київ) розглянуто методологічні проблеми вивчення естетичних процесів формування духовної культури Київської Русі, доведено, що основною особливістю староруської філософської думки є єдність її естетичних і етичних аспектів. Проаналізовано історико-філософський зміст поняття «літературний етикет», що вживався в літературі тієї доби.

Кандидат філософських наук Я. М. Стратій (Київ) на матеріалі «Шестоднева» Іоана Екзарха Болгарського показала, які уявлення про структуру світу існували в Київській Русі. Твори цього мислителя належали до найпоширеніших на Русі і сприймалися як загальний здобуток слов'янської, в тому числі й староруської, культури. Пізнання світу мало інтерес для мислителів тієї епохи насамперед з погляду пошуків вічних ідеальних рис «потойбічного буття», які демонстрували «силу, красу і мудрість першопричини». В руслі філософських ідей східної патристики стародавні мислителі розв'язували проблему походження світу, давали опис його струк-

тури, характеризували поняття матерії, руху, простору і часу. Філософські і природничознавчі ідеї, що містилися в пам'ятках болгарської і візантійської культур, були сприйняті і функціонували в духовній культурі Київської Русі, мали велике значення для її плідного розвитку, сприяли становленню вітчизняної філософської традиції.

Кандидат філософських наук В. Д. Литвинов (Київ) зазначив, що трактат Георгія Хуровска (Хуровоска) «О образѣхъ» є одною зі складових частин великого за обсягом «Ізборника Святослава 1073 р.». Поява в «Ізборнику» названого твору свідчить про те, що тоді сформувалися соціально-філософські чинники, необхідні для розуміння такої літератури. Більше того, значне поширення трактату указує на наявність чималої кількості його читачів. Розглянуто еволюцію найцікавіших з естетичного погляду тропів і фігур, таких як, наприклад, алегорія, метафора та іронія. Для аналізу їх залучені джерела XVII—XVIII ст. латинською мовою. Доповідач підкреслив, що трактат Георгія Хуровска протягом багатьох віків був єдиною риторичною настановою на Русі.

У повідомленні кандидата філософських наук Б. А. Головка (Київ) розглянуті деякі напрями методології вивчення літописної спадщини Київської Русі. Доповідач зазначив, що тексти літописів Київської Русі подані великою кількістю списків, які мають значні розходження в інтерпретаціях протографа. Численність пізніших вставок, тлумачень свідчить про соціальну актуальність ідейного змісту літопису. Тому проблема аутентичного тлумачення літописного надбання, на думку доповідача, органічно пов'язана не тільки з питаннями виявлення специфіки соціальної детермінації самого задуму літописця, а й з проблемою трансляції її смислового ядра протягом дальшого розвитку культури. У пізніших списках задум літописця зазнає змін, але тоді він немовби заново відроджується, звільнюючись від довільних його прочитань, і максимально наближується до його справжнього призначення — осмислення проблем свого часу. В цьому зв'язку пізніші інтерпретації літописів Київської Русі, наголосив доповідач, слід розглядати не тільки як «викривлення» протографа, але й як результат роботи глибоких механізмів історичного наслідування культури. Тому процес розуміння тексту, як вважає доповідач, не обмежується тільки аналізом смислового змісту, а потребує також поглибленого розгляду усієї сукупності суспільних відносин, що зумовили появу літопису та визначили його подальшу долю в історико-культурному бутті.

У доповіді аспіранта С. В. Бондаря (Київ) «Проблема знання у філософській культурі Київської Русі» зроблено спробу філософського дослідження «Ізборників» 1073 і 1076 років під кутом обраної проблеми. Розглянуто вплив на філософську концепцію пам'яток давньоруської культури, філософських ідей Стародавньої Греції, Візантії та ін. Доповідач приділив значну увагу аналізові категорії мудрості, яка в ті часи розумілася як активна упорядковуюча сила, одне з важливих призначень людського життя. С. В. Бондар простежив чотири шляхи досягнення істини, як вони викладені в «Ізборниках»: праведний спосіб життя, молитва, спілкування з мудрим людьми і читання книг. Сама можливість пізнання не заперечується, але в ряді місць пізнання падається характеру одкровення. Пізнання уявляється як мислительний процес, що об'єднує в собі розум і віру. С. В. Бондар підкреслив, що пізнання в «Ізборниках» розкривається через призму емоційно-чуттєвої діяльності людини.

Значну увагу в роботі конференції було приділено критиці буржуазних фальсифікацій історії вітчизняної соціально-філософської думки. У виступах відзначалась зростаюча в умовах загострення ідеологічної боротьби актуальність ґрунтового викриття теоретичної неспроможності цих фальсифікаторських концепцій. Кандидат філософських наук В. Ф. Пустарнаков (Москва) свій виступ «Становлення марксистської філософії в Росії і критика буржуазних фальсифікацій цього процесу» присвятив критиці сучасних буржуазних інтерпретацій історії поширення і розвитку марксизму в Росії, зокрема фальсифікаторських спроб затухвати інтернаціональну сутність і світове значення ленінізму. Він висловив деякі зауваження щодо тлумачень генезису суспільної філософської думки XIX ст. в Росії, спинився також на деяких аспектах вивчення історії розвитку марксизму. На думку промовця, немає сенсу ставити питання про пряме ідейно-філософське наслідування між народництвом і російським марксизмом, як це тлумачать сучасні буржуазні автори. Тим більше немає підстав для тверджень про «народницьке коріння російського марксизму».

У доповіді доцента П. О. Загороднюка (Київ) розглянуто питання боротьби за ленінську теоретичну спадщину в 20—30-ті роки на Україні. Особливу увагу приділено розкриттю принципу партійності філософії дослідженню його зв'язку з практикою комуністичного будівництва на Україні. На матеріалах праць провідних філософів УРСР простежено основні етапи в розробці і поглибленні принципу партійності як науково-методологічного компоненту суспільно-історичного пізнання. Доповідач підкреслив також актуальність філософської розробки принципу партійності в сучасних умовах у зв'язку з завданнями боротьби проти сучасної буржуазної ідеології, ревізіонізму та антикомунізму.

У виступі доцента О. І. Погорілого (Київ) йшлося про критику буржуазних тлумачень вітчизняної культури. Буржуазні дослідники необгрунтовано протиставляють східнослов'янську культурну спадщину західноєвропейській. Абсолютизуючи поділ світової культури на «західну», «східну», буржуазні філософи та історики вишукують в культурній традиції Київської Русі уявні риси «типово східної» культури, які нібито притаманні їй. Насправді, як показав промовець, культурі Київської Русі властива надзвичайна поліфонічність, здатність сприймати і органічно засвоювати кращі досягнення світової культури того часу. При цьому важливим чинником широких культурних контактів і плідного синтезу кращих досягнень в галузі матеріальної і духовної культури став могутній, багатівіковий прошарок самобутньої культури східних слов'ян.

Конференція засвідчила, що проблеми духовної культури викликали значний інтерес і плідно розробляються фахівцями з діалектичного та історичного матеріалізму, історії філософії, наукового атеїзму, етики, естетики. У виступах порушені актуальні питання вивчення світоглядно-філософських явищ вітчизняної духовної культури, особливо початкових етапів її генезису, розвитку методологічних засобів соціокультурного дослідження. Значну увагу приділено викриттю сучасних буржуазних фальсифікацій світоглядних цінностей вітчизняної духовної культури. Ювілей «матері міст руських» стимулював активізацію поглибленого вивчення історії вітчизняної філософської думки, в тому числі найвіддаленіших її етапів. Звернення до проблем минулого відповідає актуальним потребам зростання культури суспільства розвинутого соціалізму, яке спирається на багатівікову традицію передової суспільної думки.

Б. А. ГОЛОВКО

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1984 РОЦІ ВИПУСКАЄ У СВІТ КНИГУ:

ПОПОВИЧ М. В. МИРОВОЗЗРЕНИЕ ДРЕВНИХ СЛАВЯН. — 10 п. л.

У книзі висвітлюються погляди стародавніх слов'ян на явища навколишнього світу, життя і смерть людини, розуміння ними соціальної дійсності, розкривається структура пантеону слов'янських богів. Знання стародавніх уявлень про місце людини в світі, властивих слов'янському язичництву, дає змогу краще зрозуміти і «Слово о полку Ігоревім», і символіку стародавніх храмів, і смисл шедеврів живопису. Розрахована на широке коло читачів.

Попередні замовлення приймають магазини книготоргів, споживчої кооперації, «Книга — поштою» і «Академкнига».

Просимо користуватися послугами магазину видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою, а також магазинів — опорних пунктів видавництва: «Будинку книги» (340048 Донецьк 48, вул. Артема, 147 а); «Книжкового світу» (310003 Харків 3, пл. Радянської України, 2/2).

О. Я. ЛИПА

ПРАКТИЧНА ЄДНІСТЬ СВІДОМОСТІ Й БУТТЯ

Філософія марксизму-ленінізму розв'язала проблему єдності мислення і буття на основі одного з найважливіших своїх положень про те, що свідомість, будучи відображенням суспільного буття, формується в процесі суспільно-історичної практики людей.

Якщо домарксієвський матеріалізм вважав, що свідомість, мислення похідні від природи, то діалектичний і історичний матеріалізм довів, що людська свідомість є продуктом суспільно-історичної практики людей. К. Маркс і Ф. Енгельс зробили висновок, що мислення — це необхідний атрибут не природи як такої, а соціально-історичної діяльності людей. «Як природознавство, так і філософія досі,— писав Ф. Енгельс,— зовсім нехтували дослідженням впливу діяльності людини на її мислення. Вони знають, з одного боку, тільки природу, а з другого — тільки мисль. Але найістотнішою і найближчою основою людського мислення є якраз зміна природи людиною, а не одна природа як така, і розум людини розвивався відповідно до того, як людина навчалася змінювати природу»¹.

Практична діяльність людини, спрямована на перетворення світу природи, міжлюдських стосунків і суб'єкта діяльності, формує людське мислення як в суспільно-історичному, так і в індивідуальному плані. В процесі виховання і навчання людина засвоює категоріальний склад мислення, навчається мислити на основі діяльного, людського відношення до речей.

Суспільні форми діяльності закріплюють вироблені людством форми мислення, що відображають всезагальні зв'язки речей об'єктивного світу. Марксизм вперше довів суспільно-практичне походження всіх загальних і необхідних зв'язків мислення на основі розуміння досвіду як активного, діяльного, людського відношення до дійсності. Ф. Енгельс писав, що «доведення необхідності полягає в люд-

ській діяльності, в експерименті, в праці...»².

Основоположним для діалектико-матеріалістичної концепції свідомості є принцип відображення об'єктивної реальності, буття в мозку людини, положення про те, що свідомість, мислення притаманні не мозкові самому по собі, а суспільній людині, що має мозок: «...свідомість з самого початку є суспільний продукт і залишається ним, поки взагалі існують люди»³. Основою зв'язку єдності мислення і буття є практика, предметно-перетворююча діяльність людей, спрямована на перетворення об'єктивного світу, сфери суспільних відносин і саморозвитку самої людини — суб'єкта практики. Людина пізнає об'єктивну дійсність мірою її практичного оволодіння.

Як відомо, К. Маркс і Ф. Енгельс у розв'язанні проблеми єдності буття і мислення спиралісь на позитивні здобутки попередньої філософської і природничо-наукової традиції, конструктивно-критично аналізуючи різноманітні філософські концепції з розглядуваного питання. Ним було доведено, що наукове розуміння проблеми єдності мислення і буття неможливе за умови натуралістичного розгляду буття як буття природи, що позбавляло його — і водночас людину та людську свідомість — суспільно-історичних, діяльно-практичних вимірів. Осягнення дійсної тотожності мислення та буття, адекватне конструктивно-евристичним спрямуванням людської діяльності, неможливе також при гіпостазуванні активності людського духу, розгляді людської практики як виключно духовної діяльності (Гегель). Прагнучи обґрунтувати філософський ідеалізм, Гегель дійшов висновку, що пізнання індивіда залежить від історичного розвитку суспільної свідомості. Однак остання, за Гегелем, є зовнішньою щодо індивіда — об'єктивним духом. Він поставив систему суспільного знання над

¹ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 507.

² Енгельс Ф. Діалектика природи, с. 506.

³ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 28.

реальним суб'єктом, оголосив її якимось всезагальним духовним суб'єктом. В цьому полягало об'єктивно-ідеалістичне перекручення дійсної суті справи. Як зазначає В. І. Шинкарук, «в дійсності реальним історичним суб'єктом пізнання є не «система знання» («дух») через людину, а людина через систему знання. Історичний суб'єкт пізнання — це суспільство в людині і людина в суспільстві»⁴. Запорукою науково-філософського розуміння проблеми єдності мислення і буття є визнання основою цієї єдності предметно-практичної діяльності суспільної людини. Ця провідна думка наукової концепції діалектико-матеріалістичного світогляду викристалізувалася під час творчого дослідження основоположниками марксизму-ленінізму революційної діяльності нового суспільного класу — пролетаріату, узагальнення історичного розвитку людської цивілізації, пізнання, культури. Визнання практики способом буття людини у світі визначило гуманістичний зміст цього поняття, допомогло знайти реальний прообраз тих штучних конструктів на кшталт трансцендентального суб'єкта або абсолютного духу, що ними пройняті твори фундаторів німецької класичної філософії. Таке розуміння практики зумовлювало дослідження реальних проблем та ситуацій пізнання людського мислення, «орієнтувало на аналіз історичного розвитку розумової здатності людини як у процесі онто-, так і філогенезу. Провідною для сучасних досліджень проблеми практичної єдності мислення та буття є ленінська думка про аналіз пізнавальних здатностей людини на основі історичного розвитку людської діяльності, історії мови, науки, техніки тощо. Взагалі весь комплекс наук про природу та культуру повинен увійти в обсяг поняття «пізнання», а це й буде означати, що його змістом є досвід все-світньо-історичної практики людства, яка освоює об'єктивну дійсність за ідеалами істини, добра і краси. Розуміння практики як гносеологічної протилежності теорії не виключає, отже, а передбачає розгляд її як дійсної основи всіх духовних (в тому числі і науково-пізнавальних) здатностей суспільної людини, невід'ємний від включення до змісту практики історичної діяльності прогресивних суспільних сил, розгляд її в гуманістичному, культурно-історичному спрямуванні.

⁴ Шинкарук В. І. Єдність діалектики, логіки та теорії пізнання.— Київ, 1977, с. 187.

Така орієнтація у дослідженні практики була основоположною для вчення К. Маркса, яке відкрило робітничому класу, всьому прогресивному людству шлях до революційно-практичного перетворення тих суспільних умов, у яких людина була лише об'єктом дії відчужених від неї соціальних відносин, накреслило реальні перспективи становлення людини дійсним суб'єктом історичного процесу, творцем власної долі.

Перебудова світу на засадах комуністичної суспільності невіддільна від формування комуністичного світогляду людини. Проблема дальшого вдосконалення форм і методів ідеологічної, політико-виховної роботи перебуває в центрі уваги КПРС на нинішньому етапі. Величкі завдання комуністичного творення потребують громадської активності, високої свідомості радянських людей, щоб «діяти так, як того дійсно комунізм вимагає»⁵. За цих умов проблема єдності свідомості і буття набуває неабиякої світоглядно-методологічної значущості, втілюючи нерозривну єдність теоретичних питань марксистсько-ленінської, науки з практикою комуністичного будівництва. Це дістало свій вияв у висуненні на перший план дослідження таких важливих завдань соціального розвитку нашої країни, як вдосконалення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя і формування нової людини. На етапі розвитку соціалізму завершиться перебудова всіх суспільних відносин на внутрішньо властивих йому колективістських началах, яка охоплює і матеріальне, і духовне життя нашого суспільства, так що «делалі тіснішим стає взаємозв'язок прогресу економіки з соціально-політичним і духовним прогресом суспільства»⁶.

Соціалістичний спосіб життя характеризується як такий, в якому ліквідовані приватна власність на засоби виробництва і експлуатація людини людиною, який увібрив в себе всі прогресивні риси способу життя найреволюційнішого класу в історії суспільства — пролетаріату (колективізм, класову солідарність усіх трудящих, пролетарський інтернаціоналізм, боротьбу за втілення в життя ідеалів наукового комунізму та ін.).

Сутністю соціалістичного способу життя є створення таких суспільно-історичних

⁵ Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне збір. творів, т. 41, с. 288.

⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 62.

умов, за яких метою всіх форм життєдіяльності — матеріально-виробничої, суспільно-політичної, духовної, науково-дослідницької, виховної тощо, виступає неухильне піднесення добробуту народу і всебічний розвиток особи. Цю мету соціалістичне виробництво реалізує конкретно на різних етапах розвитку радянського суспільства залежно від рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

Соціалістичний спосіб життя являє собою таку діалектичну єдність суспільного буття і суспільної свідомості, де розвиток свідомості відбувається на основі матеріально-виробничої, суспільно-політичної, культурно-освітньої діяльності людей, і, в свою чергу, розвиток їх діяльності пов'язаний з підвищенням свідомості, комуністичної переконаності, ідейного гарту. Отже, зміцнення матеріальних основ соціалістичного суспільства з необхідністю передбачає зміцнення і його духовних основ, зростання освіченості радянських людей, поглиблення її зв'язку з життям, поліпшення ідейно-політичного, трудового і морального виховання, формування комуністичної свідомості, що включає до себе такий важливий момент, як формування людських почуттів. Людські почуття, за словом В. І. Шинкарука, виступають своєрідним «духовним буттям людини», в них відбувається специфічне сприйняття часу, бо людина у своїх відчуттях та переживаннях може жити як у минулому, так і в майбутньому, тобто минуле і майбутнє може сприйматись нею як саме буття, як реальність. «Особливістю предметів людських почуттів є єдність в них ідеального і реального, духовного і матеріального»⁷. Людські почуття відіграють важливу роль у процесі формування нової людини, виступаючи духовними чинниками цього процесу. Говорячи про його матеріальні засади, підкреслимо, що цілеспрямованим орієнтиром тут є органічне поєднання досягнень сучасної НТР з перевагами соціалістичного способу господарювання.

Сучасний науково-технічний прогрес спричинив корінні зміни у суспільних умовах соціалізації особи. Але соціальні наслідки цих змін у країнах з різним суспільно-економічним устроєм корінним чином відрізняються один від одного. На противагу приватновласницької системи

господарювання, де процес впровадження науки в практику сучасного виробництва приводить до подальшого витіснення робітника з виробничого процесу, перетворення його на простий придаток «робіт» або ЕОМ, в рамках розвинутого соціалізму безпосередні цілі матеріального виробництва підпорядковані розвиткові головної продуктивної сили суспільства — людини. Цей процес поєднаний також зі становленням людини як суб'єкта і носія комуністичних суспільних відносин, суб'єкта комуністичної свідомості⁸. Як головна продуктивна сила суспільства, людина створює матеріально-технічну базу комунізму, нові продуктивні сили на основі поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму і формує у собі здібності для оволодіння новою технікою і технологією суспільного виробництва.

Як суб'єкт і носій комуністичних суспільних відносин людина формує комуністичне ставлення до праці і принципові зміни в структурі своїх потреб. Власне тут відбувається становлення потреби в праці як першої і головної життєвої потреби особистості.

Як суб'єкт і носій комуністичної свідомості радянська людина своєю діяльністю стверджує високі суспільні цілі та ідеали. У процесі дальшого розвитку комуністичної свідомості членів суспільства розвинутого соціалізму провідну роль відіграє вдосконалення всього комплексу ідеологічних, політико-виховних заходів. На XXVI з'їзді КПРС відзначалось, що сучасному рівневі суспільного буття повинен відповідати більш високий рівень суспільної свідомості. Велика увага приділяється за цих умов боротьбі з антиподами комуністичної моралі, отруйні зерна якої намагаються посіяти у свідомості радянських людей (особливо підростаючого покоління) численні засоби масової інформації та пропаганди імперіалістичних держав. В умовах загострення ідеологічної боротьби двох світів, двох протилежних способів життя — капіталістичного та соціалістичного, актуалізується потреба у створенні аргументованої та наступальної системи контрпропаганди.

Підбиваючи підсумок, підкреслимо, що принцип практичної єдності свідомості і буття як наріжний принцип діалектико-матеріалістичного вчення повинен розглядатися у нерозривному зв'язку з реаль-

⁷ Шинкарук В. І. Развитие ленинской концепции зрелого социализма в материалах XXVI съезда КПСС.— Киев, 1962, с. 33.

⁸ Див. там же, с. 39.

ними проблемами практики суспільства розвинутого соціалізму, тими проблемами, що їх висуває процес його вдосконалення та будівництва комуністичного суспільства. Лише за такого підходу можливо з'ясувати світоглядний зміст принципу взаємозв'язку свідомості і буття, розкрити його евристичний потенціал у формуванні комуністичного світогляду радянських людей, висвітлити його критичні функції стосовно буржуазної ідеології.

* * *

Принцип практического единства сознания и бытия как краеугольный камень диа-

лектико-материалистического учения должен рассматриваться в неразрывном единстве с реальными проблемами практики общества развитого социализма, теми проблемами, которые встают перед ним в процессе его совершенствования и перехода к коммунизму. Только при таком подходе возможно уяснить мировоззренческое содержание принципа взаимосвязи сознания и бытия, раскрыть его эвристический потенциал в формировании коммунистического мировоззрения советских людей, выявить его критические функции по отношению к буржуазной идеологии.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

У ДРУГОМУ ПІВРІЧЧІ 1983 РОКУ ВИЙШЛИ З ДРУКУ КНИГИ:

Актуальные методологические вопросы современной науки / АН УССР, Бюро методол. семинаров при Президиуме АН УССР. — Киев: Политиздат Украины. — 177 с.

Актуальные проблемы социального управления / Отв. ред. С. Т. Гурьянов. — Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те. — 191 с.

АМОСОВ Н. М. Природа человека. — Киев: Наук. думка. — 224 с.

АРЕСТОВ В. Н. Баптизм без маски: Критика идеологии и практики соврем. баптизма. — Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те. — 121 с.

БЕЗПАЛЬЧИЙ В. Ф. Наодинці з природою: Розповіді про природу. — К.: Молодь. — 224 с.

БОГАЧОВ В. І., БЕЛАШОВ Л. А., СОЛОГУБОВ М. Мистецтво управління і колектив. — К.: Наук. думка. — 155 с.

БОСЕНКО В. А. Актуальные проблемы диалектического материализма: (Теорет. очерк). — Киев: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те. — 175 с.

БРОДСКИЙ Р. М., КРАСИВСКИЙ О. Я. Истинное лицо сионизма. — Львов: Каменяр. — 94 с.

Великая сила братского единства: Материалы респ. науч. конф., посвящ. 60-летию образования Союза ССР / Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины — фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС и др. — Киев: Политиздат Украины. — 318 с.

Взаемозв'язок атеїстичного та морального виховання / [С. М. Возняк, В. М. Красець, З. В. Шпак та ін.]. — К.: Наук. думка. — 190 с.

ГАВРИШ Е. Г. Эволюция взаимосвязи философии и биологии. — Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те. — 143 с.

ГАЛУШКО В. П. Управленческие решения и их формализация. — Киев: Вища школа. Голов. изд-во. — 127 с.

ГОНЧАРЕНКО О. М. Глобальні моделі

і футурологічні утопії. — К.: Наук. думка. — 159 с.

ГОРДИНКО М. С. Православні святи: хто вони?: / Пер. з рос. — К.: Політвидав України. — 292 с.

ГОРЫНЬ В. И. Общественно-эстетический идеал: (Специфика формирования и функционирования идеала в структуре эстетич. сознания). — Киев: Наук. думка. — 140 с.

XXVI съезд КПСС: актуальные проблемы коммунистического строительства / [А. А. Чухно, В. П. Горшков, Б. И. Королев и др.]. — Киев: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те. — 287 с.

ДЕРЯПА М. Р. Закони соціалізму: пізнання і використання. — К.: Політвидав України. — 112 с.

ЕРМОЛАЕВ М. М. Суспільство соціальної справедливості: / Пер. з рос. — К.: Політвидав України. — 127 с.

Жизнеутверждающий характер ленинского атеистического наследия / [Т. В. Глазак, В. И. Гараджа, В. К. Танчер и др.]. — Киев: Вища школа. Голов. изд-во. — 179 с.

ЖУЛИНСКИЙ Н. Г. Человек в литературе: Обществ. ценности и пробл. худож. характера. — Киев: Наук. думка. — 304 с.

ЗАБИГАЙЛО В. К., КОЗЮБРА М. І. Демократія, права і свободи: реальність і ідеологічні міфи. — К.: Політвидав України. — 158 с.

ЗАРУДА В. Т. Життєва позиція та релігійна віра. — К.: Політвидав України. — 152 с.

ЗАСЛУЖЕНЮК В. С. Воспитание учащихся на идеях и традициях дружбы народов СССР. — Киев: Рад. школа. — 215 с.

ЗОЦ В. А. Счастье искать на земле: Об опыте атеист. воспитания трудящихся. — Донецк: Донбас. — 73 с.

Идейно-нравственное воспитание в трудовом коллективе. Отв. ред. В. С. Пазенок. — Киев: Политиздат Украины. — 182 с.

В. О. ЗВІГЛЯНИЧ

СПІВВІДНОШЕННЯ ПІЗНАННЯ І ПРАКТИКИ У СУЧАСНИХ НЕМАРКСИСТСЬКИХ ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ

Та теоретико-пізнавальна і соціально-культурна ситуація, з якою стикається сучасна філософсько-методологічна свідомість, вочевидь демонструє різнобічну залежність пізнання від культурно-ідеологічного клімату епохи, його зв'язок з корінними проблемами людського буття, перспективами розвитку цивілізації. Нині майже загальновизнаною є думка, що теоретико-методологічний аналіз наукового пізнання, форм та методів пізнавального осягнення дійсності має здійснюватись насамперед шляхом розкриття вузлових проблем, що їх висуває сучасне становище науки в її зв'язках з різноманітними формами людського освоєння світу. Саме орієнтація на дослідження комплексної детермінації реальних ситуацій пізнання спонукала повсюдне загострення уваги теоретиків, істориків та методологів науки — як у нашій країні, так і за рубежом — до історичних вимірів знання. Це дозволило розкрити феномен його багатоплановості, наявність у ньому складних опосереднених зв'язків з об'єктивною реальністю, комплексний характер формування методів, картин світу, евристичних програм та ідеалів, становлення яких відбувається у тісному зв'язку з власне філософсько-теоретичними засобами концептуалізації дійсності.

Історизація уявлень про теоретико-пізнавальну діяльність суб'єкта пізнання накреслила кілька моментів, що стали основоположними для сучасної теоретико-методологічної рефлексії над знанням. До них належить розуміння пізнання як соціально-культурного феномена, чиї вихідні передумови мають предметно-практичну природу. Варто відзначити також гуманізацію пізнання як на рівні з'ясування загальних перспектив його розвитку і зв'язку з кардинальними цінностями людської цивілізації, так і на рівні органічного входження соціально-комунікативних (орієнтованих на суб'єкта пізнання) структур засвоєння та трансляції пізнавального досвіду в систему методологічних засобів сучасної науки — опису, пояснення, передбачення тощо. Нарешті, відзначимо проблему світоглядно-культурної адаптації результатів пізнання, їх об'єктивації у тканині реального міжсуб'єктного спілкування та впливу на весь комплекс духовно-практичних способів людського світорозуміння. Останній процес, зрозуміло, не має нічого спільного з обмеженим просвітництвом, оскільки його соціальним адресатом є не «гносеологічний суб'єкт», а реальна людина в усьому предметному багатстві форм її соціально-історичного існування. Усвідомлення незвідності позагносеологічних різновидів раціональності до її наукового вияву висуває складну методологічну проблему дослідження культурної еволюції норм раціональності, координації (а не субординації) різних типів категоризації дійсності, які втілюють доцільність та неперервність різноманітних сфер людського буття.

Цілковито очевидно, що розкриття названих і багатьох інших моментів у методологічній свідомості, вивчення об'єктивних трансформацій, що їх зазнають форми предметно-практичної діяльності та інтерсуб'єктивного спілкування як визначальні чинники категоріального осягнення світу, потребують дальшого осмислення практики, включення до науково-матеріалістичного змісту цього поняття історичної діяльно-

сті прогресивних соціальних сил. Практика, розглядувана як світоглядний принцип, є реальним чинником культуротворчості, способом буття людини у світі в органічній єдності його матеріально-перетворюючих, ціннісно-орієнтаційних і особистісно-комунікативних складових. Таке розуміння практики стало основою розробки наукової програми діалектико-матеріалістичної гносеології і категоріального апарата марксистсько-ленінської теорії. Воно викристалізувалося в процесі творчого узагальнення марксизмом практичного і духовного досвіду всієї попередньої культури, насамперед в ході критичного переосмислення К. Марксом двох попередніх уявлень про практику — концепції практики в її ідеалістично-абстрактній формі як суто «духовної праці» (Гегель) і спрощено-вulgаризаторського тлумачення практики в її «брудно-торгашеських» виявах.

Ці форми практики, абсолютно відмінні лише на перший погляд, парадоксальним чином взаємодоповнювали одна одну. Практика в її прагматично-експансіоністському вигляді виражає спосіб людського існування в світі відчужених форм соціальності; параметри людського буття на іншому полюсі соціального життя — у сфері суспільної самосвідомості епохи — репрезентуються самозаглибленою діяльністю відірваною від соціального середовища «абстрактного філософа».

Відзначимо, що названі особливості розуміння практики — через складний комплекс опосереднюючих ланок та відповідних трансформацій — відтворюються і в сучасних немарксистських концепціях зв'язку пізнання і практики. При цьому відбувається значне зміщення акцентів у наданні пріоритетів якійсь з концепцій та їх похідним. Якщо розвиток класичної буржуазної філософії відбувається під гаслом відшукування єдиного мислительного принципу ототожнення різноманітних сфер природної та соціальної дійсності, тобто принципу тотожності мислення і буття в мисленні, то загальнотипологічною ознакою сучасних буржуазних уявлень про практику і пізнання є намагання орієнтуватись на менш абстрактні, безпосередньо-очевидні структури людського досвіду, спрямованість на вивчення «буттєвості мислення» та «конкретності дії». Започаткована в творах представників вульгарної політекономії (Ф. Бастіа, С. Бейлі, Г. Кері, Д. Мак-Куллоха, Ж. Сея та ін.) «брудно-торгашеська» концепція практики і пізнання тривалий час перебувала на периферії буржуазної філософсько-методологічної свідомості, хоча «Трактат з політичної економії» Ж. Сея з'явився на чотирнадцять років раніше від «Начал політичної економії» Д. Рікардо, видрукованих у 1817 р. Лише з розкладом капіталістичної системи «вільного підприємництва» і занепадом класичної політекономії набувають певного поширення методи вульгарного стилю мислення з його орієнтацією на структури безпосередньої дійсності, емпіризмом, прагматизмом та теоретичним інструменталізмом¹. Нехтування наукової концепції практики, відсутність її розуміння, адекватного творчо-продуктивним спрямуванням суспільної людини, не могло не позначитись на осмисленні форм зв'язку теорії і практики в сучасних західних філософсько-методологічних концепціях.

Критико-конструктивний аналіз цієї проблеми в рамках її сучасних немарксистських інтерпретацій повинен враховувати неоднозначність розуміння практики, що перебувають в основі певних філософсько-методологічних концепцій та їх категоріального кістяка. Загальною рисою цих інтерпретацій є виділення якоїсь з похідних ознак практики, що не відображає всього обсягу цього поняття, та зведення до неї

¹ Практично невисвітленими у нашій філософській літературі залишаються принципи марксистської методології аналізу вульгарної політекономії у її зв'язку з класичною буржуазною наукою. Адже явище розкладу класичних буржуазних політекономічних систем, докладно досліджене К. Марксом, передхопило деякі принципові риси того занепаду буржуазного світосприйняття, філософське формулювання якого подибуємо у творах Шопенгауера та Ніцше.

як до пояснювального принципу цілей і змісту наукової діяльності. Так, повертаючись до нашої думки про поступове введення принципів вульгарного стилю мислення в різноманітні сфери духовного освоєння світу в буржуазному світосприйнятті, підкреслимо, що започаткування філософії позитивізму О. Коптом, Г. Спенсером, Д. Міллем відбувалося в атмосфері утилітарного практицизму, характерного для ціннісних орієнтацій науки кінця XVIII — початку XIX ст. у Франції та Англії. На думку Спенсера, для його сучасників «бажання оволодіти «практичною наукою», яка могла б служити потребам життя, таке, що захоплення науковими дослідженнями, що не мають, безпосереднього застосування, здається смішним»².

Вкажемо на кілька основних, на нашу думку, постулатів теоретико-методологічної доктрини неопозитивізму, які останніми роками виступають об'єктом критичного аналізу в постпозитивістських та інших концепціях західних учених. Деякі уроки цієї критики показові насамперед в плані демонстрації цими концепціями їх уразливих місць.

1. Орієнтація науки на безпосередньо-практичне застосування. Утилітаризм та інструменталізм. 2. Зведення науково-теоретичного знання до сукупності термінів і висловлювань (речень), жорстке розмежування логічного та дескриптивного словників, розбиття останнього на терміни спостереження та теоретичні терміни (Р. Карнап). Теза про незалежність теоретичного і емпіричного знання. 3. Положення про принципіву емпіричну підтвердженість (верифікованість) основних законів науки. Елімінація на цій основі всякої «метафізики», «неспостережуваних сутностей» та ін. 4. Гіпертрофування принципу редукції однієї теорії до іншої. Обмежене уявлення про кумулятивний характер розвитку знання, нехтування його історичними вимірами. 5. Однорідне перебільшення ролі наукового (фіксованого у логічній формі зв'язку термінів і суджень) типу раціональності порівняно з іншими — позанауковими її типами. Уявлення про науку як самодостатній процес руху знання від меншого до більшого ступеня загальності.

Корінною хибкою неопозитивістської концепції, за визнанням самих представників буржуазної методології науки, було нехтування реальною історичною практикою наукового дослідження. Останнє викликало заперечення з боку П. Фейєрабенда у процесі критики ним одного з базисних постулатів неопозитивізму — принципу логічного слідування теорії, який фактично заперечував можливість наукових революцій і альтернативних наукових програм³. Фейєрабенд помітив дійсну проблему багатоманітності процесу розвитку знання, впливу на цей процес різноманітних соціально-культурних чинників, що зумовлює історичну різноманітність наукових теорій як за формою організації змісту, так і за уявленнями про те, що слід вважати власне об'єктом наукового інтересу, а що належить до сфери «не-науки». Але на цьому шляху Фейєрабенд приходив до теоретично необґрунтованих спроб розчленити наукову раціональність у міфології, релігії, знахарстві та «логіці» здорового глузду⁴.

Більш помірковане крило представників «історичної» школи методології науки розглядає зв'язок наукової та інших типів раціональності не в плані їх цілковитого отождіння, як це робить Фейєрабенд, а дотримується думки про вплив широкого комплексу духовно-практичних чинників на вироблення теоретичних узагальнень. У такому зобра-

² Спенсер Г. Опыты научные, философские, политические.— Соч., СПб, 1899. т. 2, с. 92.

³ Структура и развитие науки.— М., 1978, с. 473—475.

⁴ Див.: Feysrabend P. Dialogue on Method.— In: Progress and Rationality in Science. Boston Studies in the Philosophy of Science, Dordrecht—Boston, 1970, vol. 59, p. 63—133; In Defence of Aristotle: Comments on the Condition of Content Increase.— In: Boston studies... Dordrecht—Boston, 1978, vol. 58, p. 143—181.

женні генезис наукових уявлень про дійсність виявляє тісний зв'язок з еволюцією «метафізичних» (філософських) принципів, ідеалів і норм наукового дослідження. Так було встановлено, що філософсько-світоглядні постулати були вилетені у тканину власне наукових міркувань в Галілея, Кеплера, Ньютона.

Ще більшою мірою це стосується специфіки сучасного наукового дослідження. З погляду М. Вартофського, усунення теоретичних термінів із структури наукового міркування шляхом заміни їх термінами спостереження навіть там, де воно гіпотетично припустиме, виявляється практично нездійсненним бажанням, оскільки потребує безлічі додаткових постулатів і уточнень. Крім того, таке «зведення» термінів теоретичного ряду до термінів емпіричного ряду усуває питання про евристичну плідність наукової теорії⁵. Остання виявляється нездатною визначити власну онтологію, оскільки таке визначення з необхідністю пов'язується з функціонуванням в структурі наукового знання термінів і постулатів особливого — метафізичного, тобто філософського, порядку, що відображають зв'язок теорії з об'єктом. У ролі таких термінів і постулатів виступають квантор існування, виділення потенційних об'єктів застосування теорії, формування основних моделей і тверджень наукового пізнання та ін. З онтологічним змістом метафізичних термінів у складі теорії пов'язуються її істинність або хибність. Будь-яке усунення метафізичних термінів шляхом їх редуції або зведення до термінів спостереження перетворює теорію на зручний засіб, інструмент упорядкування багатоманитності реальності за принципом «економії мислення». За такого підходу навряд чи можна говорити, що наукова теорія (або ряд наступних теорій) наближає нас до істинних координат реальності, тобто структури наукового знання позбавляються однієї з визначальних своїх ознак — інтенсивності, глибинних характеристик, зводячись до невизначеного конгломерату екстенсивних дескрипцій⁶.

Беконівсько-декартівський ідеал наукового знання, головними ознаками якого були орієнтація на універсальні істини, граничні пояснення, очевидність, точність і дедуктивність вихідних основоположень, як вважає англійський методолог науки Д. Уоткінс, у ХХ ст. зазнав розщеплення на два полюси: очевидності та глибини⁷. Позитивізм відкинув глибину, Поппер же, вважає Уоткінс, виступає на захист наукової глибини, пояснювальної сили і хорошої перевірюваності теорії. По-

⁵ Вартофський М. Эвристическая роль метафизики в науке.— В кн.: Структура и развитие науки. М. 1978, с. 51—52.

⁶ Як твердить Вартофський, спроба Поппера позбавитись «метафізичних» положень з допомогою вживання одиничних дескриптивних тверджень — потенційних фальсифікаторів диспозиційних (універсальних) термінів — зазнала невдачі, бо одиничні твердження не можуть бути сформульовані «з одних індивідуальних понять без звернення до понять, які він сам (Поппер.— В. З.) визначає як метафізичні» (Вартофський М. Цит. праця, с. 70). Одиничні дескриптивні судження, що містять індивідуальні поняття у вигляді імен власних або еквівалентних їм виразів (наприклад, декартових координат з фіксованою точкою відліку), несуть в собі відбиток універсальних термінів типу «чорний», «простір», «час» та ін. Не врятує демаркаціонізм Поппера і гіпотетичне припущення вільних від диспозицій одиничних дескриптивних тверджень, оскільки для їхнього прийняття як потенційних фальсифікаторів необхідно поділяти особисту думку про них самого Поппера, тобто конвенціоналізм. Отже, Поппер за всієї своєї радикальності щодо позитивістсько-верифікаціоністських проєктів усунення «метафізички» сам впадає в іншу крайність: оголошує «метафізичні» твердження ненауковими внаслідок їх принципової нефальсифікованості. Однобічно-статичне співвідношення одиничних і всезагальних структур знання, розглядуваних неопозитивістами і Поппером, не дає змоги проаналізувати їх функціонально-генетичний аспект у розвитку пізнання в його багатосторонніх зв'язках з практикою, культурою. Саме такий підхід, як показали Ф. Енгельс і В. І. Ленін, є основним для розуміння діалектики взаємозв'язку наукового пізнання і практики, категорій філософії і категорій культури.

⁷ Див.: Watkins J. The Popperian Approach to Scientific Knowledge.— In: Boston Studies..., vol. 58, p. 24—26.

зиція Уоткінса полягає в модифікації демаркаційного критерію Поппера шляхом вилучення з аналізу самої проблеми відношення теоретичних структур знання в межах однієї теорії і акцентування уваги на пошуках критерію вибору кращої теорії. Тим самим головні постулати Поппера відносно проблеми зведення теоретичних («метафізичних») термінів до потенційних фальсифікаторів розглядаються крізь призму співвідношення теорій, тобто релятивізуються принаймні в одному відношенні: утопічна позитивістська ідея пошуків граничного, кінцевого і абсолютного пояснення, на думку Уоткінса, змінюється «реалістичною ідеєю» поступального просування науки до все глибших пояснень.

Але що є критерієм цієї глибини? Що дає змогу здійснювати вибір теорій і встановити їх градацію? Суть проблеми, з якою зіткнувся Уоткінс, полягає у проходженні між Сцільною верифікаціонізму та Харібдою фальсифікаціонізму і відшуканні такого критерію, який не міг би бути ні верифікованим, ні фальсифікованим. Таким умовам, за Уоткінсом, відповідає метафізичний компонент (M_k) теорії. Показова сама процедура його введення Уоткінсом. Для цього, вважає він, необхідно здійснити Рамсей-перетворення теорії (T), позбавлене теоретичних термінів зі збереженням емпіричного базису теорії — T_R ⁸. Звідси випливає, що $M_k T$ є сукупністю таких висновків T , які не є висновками T_R і не є емпірично очевидними⁹. Існують три можливості зв'язку M_k двох теорій — T і T_1 : 1) T_1 і T мають однаковий M_k . В цьому випадку нема збільшення глибини. 2) Екстремальний випадок, — коли $M_k T_1$ скасовує весь (або деяку частину) $M_k T$, що спостерігається при виведенні з T_1 розширеного варіанта емпіричного змісту T . При цьому перевершується частина або вся онтологія останньої. Цей варіант відношення T і T_1 Уоткінс іменує революційною науковою редукцією. 3) $M_k T_1$ поглинає $M_k T$: теоретичні сутності, постульовані T , водночас пояснюються в термінах, постульованих T_1 . Це зветься радикальною науковою редукцією: онтологія T зображається як укорінена в більш глибокій онтології T_1 .

У випадку як революційної, так і радикальної наукової редукції, вважає Уоткінс, наявне просування до більш глибокої наукової теорії, здійснюване без перегляду наступною теорією емпіричного змісту попередньої. Однак чи відбувається при цьому дійсне відновлення беконівсько-декартівського ідеалу наукового знання з його претензією на істину? За Уоткінсом, істиннісна оцінка, прикладувана до метафізичних тверджень, має скоріше регулятивну природу, ніж уособлює зв'язок теорії з об'єктивною реальністю. Власне, це й впливає з самого статусу M_k теорії — він не повинен бути емпірично очевидним і водночас мати настільки низький ступінь теоретичності, щоб бути в змозі витримати процедуру Рамсей-елімінації і при цьому вицвіліти. До нього не входять, отже, судження, що говорять дещо про світ, а порівняння теорій з допомогою їх «метафізичних компонентів» не претендує на вибір більш істинної з них, переслідуючи суто прагматичну мету — вибрати теорію, яка дає краще наукове пояснення певної сукупності емпіричних фактів. «Глибина» теоретичних тверджень, розкрити яку

⁸ Докладніше див.: Структура и развитие науки, с. 476—477.

⁹ Watkins J. Op. cit., p. 35. Метафізичні положення, за Уоткінсом, існують у формі твердження зі змішаним квантифікатором — «усі та деякі». Наприклад, твердження «для всіх металів існує така кислота, яка їх розчиняє», не є ні верифікованим, ні фальсифікованим і може робити регулятивний вплив на формування наукових концепцій, утворених, по-перше, з тверджень обмежено-екзистенціального типу («тут знаходиться кусок золота»), які є верифікованими і фальсифікованими, по-друге, з універсально-емпіричних гіпотез («у нашій фізичній лабораторії є кислоти, здатні розчинити будь-який метал»), які фальсифіковані, але не верифіковані, по-третє, з не-обмежено-екзистенціальних тверджень («існують кислоти, в яких цей кусок золота буде розчинений») — верифікованих, але не фальсифікованих (див.: Панин А. В. Диалектический материализм и постпозитивизм.— М., 1981, с. 187—188).

намагався Уоткінс, виявляється істотно обмеженою границями взаємозв'язку різновидів висловлювань, відірваних від структур емпіричної дійсності. Більш того, прагнучи уникнути одиобічного редуccionізму на верифікаціоністський або фальсифікаціоністський лад, Уоткінс лише неясованим власний зміст терміна «теоретичний».

На думку В. Штегмюллера, розгляд названої проблеми потребує відмови від процедури фальсифікаціонізму як невідповідної реальній історії розвитку науки, а також особистим прагненням ученого і взагалі наукового співтовариства. Йдучи за Куном, Штегмюллер намагається розвинути його погляди у напрямі поєднання позицій «історичної» і формально-структуралістської (прибічником якої він вважає себе) шкіл методології науки. Підкреслюючи, що практиці наукового дослідження набагато більше властивий пошук деяких стійких інваріантних структур і схем розвитку, ніж безперервні намагання знайти шляхи і способи їх спростування, Штегмюллер висуває положення про те, що поняття теорії не залежить від зведення її до сукупності «потенційних фальсифікаторів» або від безпосереднього зіткнення з емпіричним базисом, множиною тверджень про безпосередньо спостережуване. Критерій теоретичності категоріальних структур наукового знання має нелінгвістичну природу, тобто не зводиться до сукупності висловлювань і тверджень. Аналізові теорій на рівні зв'язку речень (стандартний, «мікрологічний» підхід — традиція неопозитивізму, Поппера, Лакатоса, Фейєрабенда) Штегмюллер протиставляє розгляд теорії у єдності з сукупністю її можливих застосувань (нестандартний, «макрологічний» підхід, представниками якого виступають Д. Снід, Т. Куп). Внаслідок цього теорія постає як формалізм, але особливого типу: вона не може бути ні верифікованою, ні фальсифікованою, а лише більш-менш успішно застосованою¹⁰. Отже, «нестандартний» підхід Штегмюллера становить спробу деякою мірою наблизити методологічні дослідження до реальної практики функціонування науки і дослідницького пошуку вчених, розробити такі засоби формалізації теоретичної діяльності, які краще, ніж традиційна формальна логіка, відповідали б цілям наукового знання.

У зв'язку з цим Штегмюллер, використовуючи досвід, теоретико-множинного аналізу математичної фізики Д. Снідом, пропонує розглядати теорію у вигляді тричлену: базисного ядра, сукупності можливих застосувань і обмежень, що накладаються на основні закони функціонування теорії. Між витлумаченою так теорією і досвідом нема прямого зв'язку, перша незвідна до другого — між ними перебуває множина потенційних застосувань теорії. Процедура фальсифікації внаслідок цього неможлива, оскільки суперечність будь-якого з цих застосувань досвіді не спростовує базисного ядра теорії¹¹. Штегмюллер звернув увагу на обмеженість методологічних схем логіцизму та наївного фальсифікаціонізму, які не враховують діяльнісних аспектів розвитку знання, приходять у суперечність з реальною практикою наукового пошуку. Адже історія науки не дає жодного свідчення того, щоб учений відмовлявся від добре апробованої теорії внаслідок одного-єдиного її спростування «вирішальним експериментом». Учені всіляко перешкоджають таким явищам, що робить процес зміни теорії набагато складнішим, ніж це уявляється з позицій фальсифікаціонізму.

Прагнення наблизити аналіз поняття теорії і розгляд статусу теоретичних структур знання до реальної практики їх вжитку в процесі наукового дослідження зумовлює специфічне тлумачення проблеми

¹⁰ Stegmüller W. The Structure and Dynamics of Theories.— New York, 1976, p. 14—16.

¹¹ Stegmüller W. A Combined Approach to the Dynamics of Theories.— In: Boston Studies..., Boston, 1979, vol. 59, p. 152—153.

визначення критерію теоретичності структур (термінів) знання. Що мається на увазі, коли йдеться про те, що даний термін теоретичний? Встановити це, виходячи з карнапівської концепції дворівневої мови науки, неможливо, вважає Штегмюллер, оскільки всі речення спостереження «теоретично навантажені». Однак це положення Н. Хенсона необхідно конкретизувати, зауважує Штегмюллер. Треба розрізнити слабку та сильну версії «теоретичного». Перша виходить з погляду на теоретичні поняття як на такі, що не можуть бути зведені до мови спостереження. Ця версія зображує спрощену картину структури сучасного наукового знання і може зацікавити лише того філософа, який вивчає процес становлення науки в її відношенні до структур донаукового мислення і буденної мови. Для зрілої теорії необхідне «сильне» поняття теоретичного, яке можливе лише внаслідок відмови від уявлення про теорію як клас речень (тверджень), тобто за умов їх розуміння як комплексних математичних структур. За такого підходу теоретичним може вважатись лише той термін (функція, твердження, поняття), чиє значення передбачає обов'язкове звернення до конкретного успішного застосування певної теорії. Якщо ми розглядаємо, наприклад, класичну механіку, то маса і сила будуть теоретичними поняттями, тоді як поняття стану стосовно даної теорії не буде таким. Поняття тиску теоретичне щодо класичної механіки й не теоретичне щодо термодинаміки. Розрізнення між теоретичним і нетеоретичними поняттями в рамках «сильної» версії теоретичного здійснюється залежно від можливості прямого емпіричного доступу до властивостей, які відображаються в них. Нетеоретичні поняття передбачають таку можливість, теоретичні — ні. Дотеоретичні поняття імпліцитно зберігаються в обмеженнях, що накладаються на теоретичні функції і поняття. Наприклад, у системі класичної механіки теоретичне поняття ваги як опірності тіла приведенню його до руху містить у собі обмеження, що забороняє вживати це поняття в його дотеоретичному значенні як внутрішньо іманентної властивості тіла¹².

Релятивізація критерію теоретичності термінів (віднесення цієї процедури лише до успішного застосування певної теорії), на думку Штегмюллера, є відходом від лінгвістичного визначення критерію теоретичності в напрямі його заміни функціоналістським критерієм. Тим самим немовби дається адекватна інтерпретація відомого визначення теоретичного терміна Патнемом, як такого, «що слідує з наукової теорії»¹³, неможлива за умов зведення теорії до емпіричних очевидностей. Штегмюллер наголошує на більшій рухомості критерію теоретичності, залічуючи його не до формалізованих мов або формальних теорій, а скоріше до звичайних неформальних версій теорій. Критерій теоретичності стосується лише певної теорії, може відігравати цю роль тільки щодо неї, але аж ніяк не щодо інших теорій. Тому поняття «теоретичний» релятивізується (береться відносно часткової теорії) і традиційне формулювання «*x* є теоретичний термін» замінюється формулюванням «*x* є *T*-теоретичний термін». Останнє вказує на конкретну теорію, в якій термін тільки й виконує теоретичну функцію¹⁴. Як бачимо, дихотомія двох мов науки тут долається суто прагматичним способом.

Найочевидніше прагматично-інструменталістська сутність запропонованого Штегмюллером тлумачення теоретичних термінів і обстоюваної ним структуралістської моделі наукової теорії виявляється в сфері динаміки наукового знання.

Удаючись до теоретико-множинного апарата Д. Сніда, Штегмюллер намагається формалізувати поняття нормальної науки і зміни тео-

¹² Stegmüller W. The Structure and Dynamics of Theories, p. 211.

¹³ Putnam H. What Theories are not.— In: Logic, Methodology and Philosophy of Science. Stanford, 1962, p. 243.

¹⁴ Stegmüller W. The Structure and Dynamics of Theories, p. 29.

рій в душі Куна. В період нормальної науки вчених, які підтримують певну теорію, поєднує прихильність до її базисного ядра, що водночас не виключає розбіжності їх поглядів щодо можливих застосувань теорії. Нестандартна модель розвитку знання дає можливість висвітлити процес наукових революцій, як процес заміни базисного ядра попередньої теорії базисним ядром (формалізмом, що складається з базисних законів, моделей можливих аплікацій і обмежень) наступної теорії. Всупереч фальсифікаціонізму наступні теорії, вважає Штегмюллер, не відкидаються внаслідок їх зіткнення з експериментом; вони замінюються іншими теоріями¹⁵.

У процесі зміни теорій може статися так, що прибічники старої теорії відмовляються визнавати правомірність нової, незважаючи на її явні переваги з погляду відповідності фактам, успіху пояснень нових явищ і більшої емпіричної обгрунтованості. Адже прибічники старої теорії, зазначає Штегмюллер, можуть сподіватися, що їй невдача — тимчасове явище, тоді як прихильникам нової теорії лишається тільки покладати надію на те, що частковий успіх обернеться тріумфом по всій лінії. В цій ситуації стара теорія не може зникнути завдяки її спростуванню або неуспіху експерименту, що впливає з неї; співтвориство її прибічників просто вмирає (*dies out*). Звідси впливає, що за відсутності раціонально обгрунтованих критеріїв переходу від однієї теорії до іншої позиції Штегмюллера і Куна фактично і по суті збігаються. Останній, як відомо, уподібнював цей перехід до простого переключення гештальтів, що викликало звинувачення Куна у психологізмі як з боку його прибічників, так і опонентів.

Прагнучи уникнути психологізму, Штегмюллер обирає не менш уразливу з теоретичного погляду позицію — він оголошує, що революційні зміни в науці в основному ґрунтуються не на теоретичних прозріннях, а на ціннісних судженнях і вольових рішеннях¹⁶. Інакше кажучи, такі поняття, як «кінцевий успіх» або «кінцева поразка» теорії, можуть бути об'єктами спекулятивної віри, але не знання. Навіть беззастережна перевага однієї теорії над іншою (теорії відносності — над класичною механікою) прогресивна тільки у нашому світі, але, твердить Штегмюллер, ніхто не може ручатися, що ця перевага буде прогресивною з наукового погляду в усіх можливих світах¹⁷. В цьому пункті наявний зв'язок основних постулатів, що їх розвиває західнонімецький методолог стосовно проблеми динаміки наукових теорій, категоріальних структур знання з аналогічними поглядами представників англо-американської «історичної» школи методології науки.

Прибічники названої концепції, як відомо, не дають теоретичного пояснення процесові культурно-історичної адаптації знання, не розкривають тих умов, що сприяють поширенню нової теорії серед вчених, її утвердженню в суспільстві. Без належного розуміння практики, не обмеженого її експериментально-технологічними різновидами, адекватний аналіз процесу впровадження нової теорії і витіснення нею попередніх теорій неможливий. Адже нова теорія перемагає попередню, лише перетворившись у наукову традицію, новий світогляд, ставши способом предметно-практичного освоєння об'єктивного світу за новими, відкритими у теорії, закономірностями об'єктивної реальності¹⁸. Традиція, світогляд, культура — це інтерсуб'єктивні фактори трансляції знання у контекст його суспільної репрезентації. За своїм

¹⁵ *Ibid.*, p. 142.

¹⁶ *Stegmüller W. A Combined Approach.*, p. 168.

¹⁷ *Ibid.*, p. 174.

¹⁸ Окремого розгляду потребує позиція Л. Лаудана, який спеціально аналізує поняття «науково-дослідницька традиція» у зв'язку з проблемою наукового прогресу (*Laudan L. Progress and its Problems: Toward a Theory of Scientific Growth.*— Berkeley, 1977.— 257 p.).

інтерсуб'єктивним статусом вони не менш загальні, ніж наукові факти, узагальнення або пояснення. Тільки природа цієї загальності дещо інша, ніж всезагальність наукових свідчень — вона має культурно-історичне походження і суспільно-практичну зумовленість. Саме тому названі всезагальні фактори здатні виконувати регулятивну функцію в процесі поступової трансляції нової теорії у суспільний контекст. Констатуючи неможливість пояснити суто логіко-теоретичними засобами процес переходу від однієї теорії до іншої, західні методологи постпозитивізму апелюють до психологістських, ціннісно-орієнтаційних, загалом — духовно-практичних чинників цього процесу, але це звернення набуває вигляду або прямої конфронтації логічних і практично-духовних факторів (Фейєрабенд), або ж, як у випадку із Штегмюллером, обертається релятивізмом.

Зазначені тенденції у вченні Штегмюллера — закономірний наслідок обмеженого, інструменталістського за своєю суттю зведення поняття теорії та теоретичних структур знання лише до аспекту, що відображає сукупність можливих їх застосувань. Такий підхід лишає поза увагою немало інших важливих аспектів теоретичного знання, зокрема відношення до емпіричного базису, пояснюючу і прогностичну функції теорії тощо. До того ж зведення поняття теорії до її можливих аплікацій не може бути задовільним при розгляді, скажімо, природи фундаментальних теорій, успішні аплікації яких не можливі через відсутність технологічного базису. Ця процедура стосується скоріше прикладного знання, але там вона, напевно, не має такого універсального значення, якого їй надає Штегмюллер. Для прикладних розробок важливий насамперед практичний ефект впровадження знання у виробництво, а не визначення статусу вживаних у знанні структур.

Наголошуючи на певних аспектах функціонування категоріальних структур знання в реальній науковій практиці, Штегмюллер водночас приділяє недостатню увагу аналізу їх онтологічного змісту, висвітленню їх в аспекті відображення дійсності. Теоретико-пізнавальні структури витлумачуються ним у відриві від об'єктивної реальності. Намагаючись не зводити їх до простої переробки даних чуттєвого досвіду, Штегмюллер подає їх у прагматичному дусі, часто-густо відтворюючи певні моменти філософської концепції Ч. С. Пірса, особливь у питанні заміни поняття істинності теорії (як немовби телеологічного) її більш-менш придатними аплікаціями. Все це позбавляє розроблений ним образ наукового знання і саме поняття теоретичного об'єктивної основи.

У руслі антипозитивістських орієнтацій, але з урахуванням негативного досвіду релятивістських і антиемпіристських версій постпозитивізму, представники «наукового реалізму» також обстоюють твердження про те, що теоретичні категорії не редуковані до категорій безпосереднього досвіду. Ці категорії, вважають вони, виконують регулятивну роль стосовно структур «реального досвіду», конституюючи онтологію реального світу¹⁹. Г. Гаттінг намагається обґрунтувати наведені твердження в процесі критичного аналізу гуссерлівської інтерпретації галілейської науки в «Кризі європейських наук». Критичний розгляд цієї дискусії показовий в плані намагань «наукового реалізму» виявити змістовні альтернативи позитивістського образу науки, висвітлити деякі важливі проблеми розвитку сучасного наукового знання.

Теза 1: метод науки — це метод ідеалізації. Вчений зацікавлений у створенні ідеальних математичних моделей, щоб відповідно до них

¹⁹ Gutting G. Husserl and Scientific Realism.— Philosophy and Phenomenological Research, 1978, vol. 39, N 1, p. 42.

міркувати про емпірію. *Антитеза*: ідеальні пізнавальні структури перебувають у центрі наукового інтересу не тому, що вони нібито містяться в основі конкретних емпіричних феноменів, а тому, що вони забезпечують зручність досягнення емпіричної реальності²⁰. Для платоніка, вважає Гаттінг, ідеальні структури є центральним пунктом науки. Це зумовлює протиставлення прогностичної функції науки пояснювальній, тоді як для сучасного вченого категоріальні структури знання — тільки інструменти для розкриття реальних математичних структур емпіричного світу. Тому прогностична функція науки можлива лише на основі пояснення реальності. Позиція вченого — це позиція «функціонального реаліста»; його методологія орієнтована на якнайповніше пояснення реальності і приводить до визнання того, що теорії притаманний об'єктивний зміст.

Погляди Гаттінга, які він протиставляє позиції Гуссерля, відповідають стихійно-матеріалістичним переконанням більшості вчених-природознавців. Але самого цього переконання ще замало для побудови відповідної реальній практиці науки методології. Адже визнання об'єктивності, матеріальності світу виступає для наукової методології пізнання як свідомо передпосылка тільки тоді, коли вона ґрунтується на узагальненні сукупного досвіду предметно-матеріального освоєння дійсності суспільною людиною.

Методологічна слабкість позиції, обстоюваної Гаттінгом і «науковим реалізмом» в цілому, виявляється і в питанні про походження наукових понять. *Теза 2*: поняття науки можуть бути зведені до структур «життєвого світу», з якого вони вийшли. *Антитеза*: пряме зведення їх до «життєвого світу» виключається. Хоча вони й вийшли з останнього, але мають відносно самостійний зміст. На думку Гаттінга, прагнення Гуссерля редукувати зміст категоріальних структур знання до структур «життєвого світу» подібне до намагань логічних емпіристів редукувати мову наукової теорії до суто емпіричної мови.

Основна ж проблема полягає в трансформації аморфної сукупності донаукових фактів в строгий порядок об'єктивної наукової системи. Головний інтерес науки у зв'язку з цим привертають ті концептуальні структури, за допомогою яких інтерпретуються факти. Остання обставина характерна для сучасної західної методології науки. За умов, коли «факти» і «речення спостереження» перестали бути граничними основами категоріальних структур знання, акцентування уваги на концептуальних засобах осмислення фактичної очевидності відтворює традиційну схему класичного ідеалістичного філософування, орієнтованого на відшукування абсолютних основ мислительних процедур.

Звідси — теза про те, що більшість базисних принципів науки тільки «прояснює» значення основних концептуальних структур: Ньютон великий не стільки тим, що запропонував нові емпіричні узагальнення, скільки тим, що прояснив значення базисних понять «сила» і «маса». Але значення розуміються «науковими реалістами» не у вигляді атомарних логічних структур, до яких повинен зводитись процес пояснення (в дусі програми Л. Вітгенштейна). Це, скоріше, безперервний процес критичного перегляду «значень»: вчений «виступає здебільшого критиком значень», його інтерес полягає у створенні все нових і кращих значень²¹. Всупереч Гуссерлю Гаттінг розглядає концептуальні структури знання як незалежні від «життєвого світу» ідеальні схеми опису дійсності. Внаслідок цього категоріальні структури знання відриваються від реальності, від суспільної практики. Звідси випливає, що головний зміст наукового прогресу — не у точному об'єктивно-істин-

²⁰ Ibid., p. 44—45.

²¹ Ibid., p. 49.

ному описові глибинних структур реальності, а в переінтерпретації значень і смислів базисних теоретичних понять. Із схеми «структури знання — структури життєвого світу» випадають опосереднюючі ланки їх зв'язку. Оскільки ж «науковий реалізм» не знає інших, окрім як втілених у безпосередньому емпіричному досвіді, механізмів зв'язку знання з реальністю, — а саме ця позиція уявляється його представниками теоретично і методологічно уразливою, — вони вважають за краще взагалі не виходити за межі категоріальних структур знання, зводячи всю суть проблеми до потенційно безконечної процедури переінтерпретації значень.

Особливо очевидною стає обмеженість такого підходу при розгляді так званої проблеми заміщуваності термінів. *Теза 3*: об'єктивно-наукові описи неповні, оскільки елімінують впливи на науку «суб'єктивних факторів» (етика, культура тощо), що походять з фундаментальної сфери трансцендентальної суб'єктивності. *Антитеза*: мета вченого — пояснити те, що він знаходить у структурі безпосереднього досвіду. Роблячи це, він переходить до нових, незалежних від останнього наукових структур. Так, скажімо, «колір» як поняття «життєвого світу» трансформується у сфері наукового знання у «світлову хвилю відповідної частоти». Отже, те, що робить учений, — це не репродукування категоріальної структури безпосереднього досвіду; він, скоріше, заміщує (герplaces) цю структуру іншою, що має більшу пояснюючу силу. Якщо ж ми визнаємо, твердить Гаттінг, що мета науки — не відтворювати структури безпосереднього життєвого досвіду, а заміщати їх більш адекватними станом справ структурами, звинувачення науки у неповноті її узагальнень втрачає сенс: наукове пояснення буде неповним лише за умов нездатності наукової заміни певних елементів безпосереднього досвіду. У. Селларс також схильний вважати центральним пунктом «наукового реалізму» визнання того, що будь-яке поняття, вживане в межах «життєвого світу» для прямого опису дійсності, може бути заміщене більш адекватним (з точки зору пояснення) науковим поняттям. Категоріальні структури наукового знання мають виступати дійсним продовженням структур «життєвого світу», а це означає, що між ними повинно бути відношення спадковості, неперервності²². Ця, правдива по суті, теза звучить у «наукових реалістів» не більш, ніж абстрактна декларация, бо справжні фактори неперервності пізнавального досвіду лишаються поза їхньою увагою. Вони мають соціально-практичний і культурно-історичний характер і передбачають висвітлення суспільно-діяльнійсної природи механізмів виробництва, функціонування і трансформації знання.

У такому ж дусі «науковим реалізмом» витлумачується і важлива проблема відношення категоріальних структур різних сфер людського досвіду: безумовний пріоритет тут віддається категоріальним структурам наукового пізнання, стосовно яких, як «вищих» субординовано позапізнавальні категоріальні структури. Останні за такого підходу постають як «нижчі». У висвітленні названої проблеми Гаттінг поплутує два питання: питання інтертеоретичного зв'язку, коли за певних умов можливо говорити про субординацію теорій в аспекті заміщення їх базисних концептуальних утворень і розглядати проблему прогресу наукового знання (Штегмюллер), і питання про зв'язок теорій з до-теоретичними і нетеоретичними формами людського світовідношення, принципово не звідними до структур «чистого» знання. Ототоження двох принципово різних типів відношень ґрунтується в даному разі на нерозумінні практичних основ різноманітних типів і форм категоризації світу. Воно й зумовлює однобічно «гносеологістську» позицію «нау-

²² Ibid., p. 54.

кового реалізму»²³, яка відтворює за сучасних умов вже «відпрацьовані» інтелектуальні ходи філософування.

Критичний аналіз проблеми зв'язку категоріальних структур пізнання і практики в сучасній західній філософії і методології науки виявив досить широкий спектр філософських уявлень про це питання. Усім їм, однак, властивий спільний недолік, який унеможливорює адекватне розуміння сучасних теоретико-методологічних проблем наукового пізнання в його функціонуванні та динаміці. Цей недолік — нездатність розкрити суспільно-практичну природу наявних у складі наукового знання таких світоглядних утворень, які виконують в ньому евристичну функцію, проте не можуть бути пояснені суто логіко-гносеологічними методами. Належне розкриття цього та багатьох інших питань потребує осягнення специфіки тієї предметності, яка формує світоглядні («метафізичні») ідеї та принципи і надає їм статусу особливих сполучних ланок теорії зі світом людської життєдіяльності і культури.

Ця предметність — людська, суспільна матеріально-практична діяльність. Саме тут відбувається трансформація раціональних схем предметно-практичного світовідношення у світоглядні ідеї раціонального світоустрою і змістовну організацію різноманітних форм духовної діяльності. В оберненій формі практично-духовна природа світоглядних принципів і постулатів, їх незвідність до структур емпірії і «чистого» знання відображена в уявленні про них як невідкладних верифікаційним і фальсифікаційним процедурам (Д. Уоткінс).

Світоглядно-«метафізичні» постулати, уособлюючи «людинорозмірність» знання, не можуть бути спростовані («фальсифіковані») в подібному лабораторію експерименті, що викликає обурення у К. Поппера. Вони володіють всезагальною змісту, який втілює в собі сукупний історичний досвід предметно-практичного і духовного перетворення світу. Сфера їхньої, так би мовити, верифікації — весь мавив людської культури і історії, доступ до яких постпозитивізм і спорідненим з ним концепціям закриває вузькопрагматичне, інструменталістське розуміння практики і, відповідно, природи наукового знання, його зв'язку з позагносеологічними формами людської активності.

Не маючи дійсної альтернативи позитивістській програмі обґрунтування знання, постпозитивістські версії методології науки вдаються до «неречових» критеріїв його обґрунтування. Так виникає інструменталістська версія обґрунтування статусу теоретичних понять залежно від успішного застосування конкретної теорії (Штегмюллер), концепція, яка вважає завданням науки нескінченний перегляд значень змісту базисних категоріальних структур різних теорій («науковий реалізм»). Питання об'єктивної істинності наукового знання повністю обходиться постпозитивістськими й іншими версіями «філософії науки», та його постановка й неможлива за умов принципного антиемпіризму, який позбавляє знання можливості виходження до структури об'єктивної реальності. Ірраціоналізм та релятивізм у тому чи тому вигляді, більший або менший мірі притаманні практично всім розглянутим кон-

²³ На думку А. Голдмена, позиція «наукового реалізму» у питанні про «взаємозамішувальність» різних категоріальних структур людської життєдіяльності суперечить даним когнітивної психології (Ж. Піаже) і психолінгвістики, які свідчать про те, що основні набори перцептивних категорій існують у дитини задовго до їх вербального і концептуального оформлення. Мовне навчання, всупереч Селларсу, не є умовою перцептивного розвитку, їх відношення, скоріше, зворотне. Навіть у дорослих, за даними когнітивної психології, вербальні і концептуальні структури не впливають на процес сприйняття, про що свідчить факт перцептивних ілюзій. Якщо цей непізнавальний факт постає необхідною умовою формування категорій, а не продуктом їх засвоєння, твердить Голдмен, тоді теза про «замішувальність» стає малоімовірною (Див.: Goldman A. H. Epistemic Foundationalism and Replaceability of Observation Language.— In: The Journal of Philosophy, 1982, vol. 79, N 3, p. 145—147).

цепціям сучасної західної філософії науки. Коло замикається: знову відтворюється та сама по суті проблемна ситуація, з якою мав справу позитивізм на самому початку свого історичного генезису.

Підсумовуючи, підкреслимо, що більшість проблем, висунутих сучасними буржуазними методологами науки (зокрема, проблема неемпіристського обґрунтування знання, співвідношення наукової та інших форм раціональності, категорій науки і позанаукових типів категоризації світу, взаємозв'язок гносеологічних і ціннісних параметрів розвитку знання тощо), так і не отримали в їх концепціях розв'язання і навіть правильної постановки. Причина цього — обмежене розуміння практики, яке ігнорує її розгляд як матеріальної діяльності, пов'язаної з перетворенням природи, суспільних відносин і самої людини, відмова від включення до змісту практики історичної діяльності прогресивних соціальних сил. Тільки науково-матеріалістичне розуміння практики є запорукою вивчення діалектики категоріальних структур пізнання в соціально-культурному контексті, в їх реальному гуманістичному спрямуванні. В цьому — гарантія принципової орієнтації знання на осягнення об'єктивної істини, умова подолання обмеженостей і хиб класичної і сучасної буржуазної методології дослідження категоріальних структур знання.

* * *

Исследование многократно опосредованных связей научного знания с культурой и мировоззрением определенной эпохи является одним из плодотворнейших принципов диалектико-материалистического анализа науки и осуществляемого в его русле осмысления закономерностей познавательного освоения мира. В последние десятилетия эти связи стали предметом пристального внимания и в современной буржуазной философии, что вызвано, в частности, окончательным упадком и дискредитацией неопозитивизма и возникновением различных постпозитивистских версий «философии науки». Однако, если в марксистско-ленинской философии осмысление познавательной деятельности и ее связей с культурой опирается на научно-материалистическую концепцию практики, то в методологическом арсенале современной буржуазной философии находятся только вариации исторически изжитых домарксистских концепций практики — абстрактно-идеалистической и упрощенно-вульгаризаторской («грязно-торгашеской») с заметным преобладанием последней.

В этом убеждает, в частности, рассмотрение постпозитивистской реакции на методологический кризис неопозитивизма (П. Фейерабенд), инструменталистского обоснования теории и ее понятий (В. Штегмюллер), «научно-реалистической» ориентации на «невещественные» критерии обоснования знания. Критический анализ названных идейных течений показывает, что многие из выдвинутых современными буржуазными методологами науки проблем (проблема не-эмпиристского обоснования знания, соотношения научной и иных форм рациональности, категорій науки и вне-научных форм категоризации мира, взаимосвязи истинносных и ценностных параметров развития знания и мн. др.) не получают адекватного разрешения и даже правильной постановки. Главная тому причина — ограниченное понимание практики, игнорирующее ее предметно- и социально-преобразующие параметры.

І. С. НАРСЬКИЙ

МЕТОДОЛОГІЯ П. ФЕЙЄРАБЕНДА ЯК АНТИДІАЛЕКТИЧНА ПОБУДОВА

Похід сучасної буржуазної філософії проти матеріалістичної діалектики в 60—70-ті роки дістав своє найяскравіше виявлення в «Негативній діалектиці» (1966 р.) Т. Адорно — одного з головних представників «неомарксизму» так званої Франкфуртської школи, і в творі П. Фейєрабенда (його називають одним із «найсмівливіших» і скандально відомих серед постпозитивістів) «Проти методологічного примусу. Нарис анархістської теорії пізнання» (1975 р.).

Якщо Адорно перетворив діалектику в цілковито релятивістське вчення, покликане нібито у повній відповідності з його власними законами знищити саме себе, то Фейєрабанд, вказавши на чимало справді діалектичних проблем теорії пізнання і методології науки, постулював не менш суб'єктивістсько-релятивістське і тому метафізичне їх розв'язання, також спрямоване на усунення діалектики як такої. Адорно завершив свою працю словами про те, що діалектичне мислення «в момент свого катастрофічного падіння (Sturzes) солідарне з метафізикою»¹. Фейєрабанд з перших же сторінок книги твердить, що в процесі пізнавальної діяльності можна робити все, що завгодно, причому це положення висувається і рекламується ним безвідносно до основної альтернативи діалектичного і метафізичного методів.

На ділі ж Фейєрабанд обстоює цілком певну позицію в боротьбі діалектики і метафізики. Він «солідарний» саме з метафізикою у тій її формі, яка розвинулась в нестримний релятивізм. Про такий релятивізм, по суті ворожий діалектичному матеріалізмові, В. І. Ленін писав: «...покласти релятивізм в основу теорії пізнання, значить неминуче засудити себе або на абсолютний скептицизм, агностицизм і софістику, або на суб'єктивізм»². Важко вказати нині на якогось іншого буржуазного представника «філософії науки», який би в такій ультимативній формі і так безцеремонно обезсмысливав діалектичні ситуації пізнання і пов'язані з ними проблеми, висновки і принципи, як це намагається зробити Фейєрабанд.

Методологічна побудова Фейєрабенда, сформувавшись під час його «мандрів» як професора по аудиторіях Каліфорнійського і багатьох західноєвропейських університетів, вирізняється серед усіх сучасних постпозитивістських епістемологічних концепцій³. Виділяється вона тим, що її автор довів до логічного завершення і крайнього загострення ті агностичні і метафізичні мотиви, які були вже наявними у творах як представників «критичного раціоналізму» (К. Поппер, Г. Альберт, І. Лакатош та ін.), так і в історико-соціологічній, або психологічній, школі постпозитивізму (Т. Кун, С. Тулмін та ін.).

Ми не спиняємось на історії становлення і еволюції поглядів Фейєрабенда. Не будемо робити і спеціального розбору його ультра-«лівих» міркувань і галасливих вимог «звільнити» народи і держави від «пригнічення» з боку науки і вчених. У міркуваннях Фейєрабенда чимало демагогії і несоромантичних закликів йти від цивілізації і техніч-

¹ Див.: Adorno Th. W. Negative Dialektik.—Frankfurt am Main, 1966, S. 398.

² Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.—Повне зібр. творів, т. 18, с. 127.

³ Никифоров А. Л. Критический анализ буржуазных концепций развития науки.—В кн.: Материалистическая диалектика как общая теория развития. М., 1982, т. 2, с. 300—310; Нарский И. С. Методология и эпистемология К. Поппера в их существовании и следствиях.—В кн.: Критический рационализм. Философия и политика. М., 1981, с. 90; Зиневич Ю. А., Федотова В. Г. Проблемы теории развития науки и методологический анархизм П. Фейєрабенда.—Вопр. истории естествознания и техники, 1980, № 3.

ної епохи назад до природи⁴. Водночас в його праці про становище науки в капіталістичному суспільстві деякою мірою знайшла відбиток і реальна тривога перед загрозою використання сучасних наукових досягнень на шкоду людству, що, зокрема, зумовило підвищений інтерес лідерів партії «зелених» в ФРН до теоретичної діяльності Фейерабенда. В центрі нашої уваги — головні гносеологічні тези Фейерабенда, ті імплікації, які з них зроби́в він сам, а також їх дієсні передумови і смисл. Зіставлення гносеологічної концепції Фейерабенда з матеріалістичною діалектикою дозволяє виявити антидіалектичну спрямованість першої.

Демагогії Фейерабенда немає меж. Справа доходить до того, що він починає будувати лінію своєї аргументації з апеляції до ленінського розуміння діалектики і згодом декілька разів посилається на В. І. Леніна. Авторитет ленінських ідей в сучасному світі надзвичайно високий, не уник спокуси скористатися ним і Фейерабенд. Але у зв'язку з чим і як він це робить?

У «Дитячій хворобі «лівизни» в комунізмі» В. І. Ленін писав, що «історія взагалі, історія революцій зокрема, завжди багатша на зміст, різноманітніша, різносторонніша, живіша, «хитріша», ніж уявляють найкращі партії, найсвідоміші авангарди найбільш передових класів»⁵. Фейерабенд екстраполює це положення на співвідношення історії і теорії пізнання, виходячи з того, що навіть найрозробленіша і найбільш різнобічна теорія пізнання все-таки ніколи не зможе актуально відобразити і у всій повноті врахувати живе розмаїття уроків практичного і наукового пізнання, що всяка історія завжди змістовніша за теорію. До цих меж екстраполяція припустима і відповідає реальній діалектиці пізнання і практичній дії, розкритій В. І. Леніним.

Однак далі Фейерабенд здійснює хибну метафізичну абсолютизацію даного діалектичного положення, твердячи, нібито з ленінських ідей випливає, що ніяка методологія і гносеологія взагалі не можливі, пізнання відбувається хаотично і непрогнозовано⁶. Так він готує ґрунт для своїх наступних епістемологічних тез. Щоб зробити їх переконливішими, він посилається і на інші праці В. І. Леніна, в яких відзначається, що «нерівномірність економічного і політичного розвитку є безумовний закон капіталізму»⁷, особливо за умов його переходу в імперіалістичну стадію. Фейерабенд прямо переносить це положення на науку.

Звичайно, не можна заперечувати нерівномірності розвитку різних наукових дисциплін і їх частин. Однак аналогія з нерівномірністю розвитку країн в умовах капіталізму, проведена Фейерабендом на основі суто зовнішньої «ізоності», є штучною. Інша справа, що насправді її та її інша особливості є якісно різними виявами загальної діалектичної риси, яка щоразу потребує цілком конкретного аналізу, — нерівномірності зміни і розвитку явищ, речей і подій. Проте об'єктивна діалектика для Фейерабенда — пустий звук, і зовсім не її закономірності для нього важливі. Йому хочеться будь-якою ціною відшукати авторитетне підкріплення однієї з посилок свого загально софістичного міркування: науки розвиваються надзвичайно нерівномірно, отже, вони, мовляв, змінюються випадково,⁸ а до випадкового і стихійного розвитку ніяка методологія зростання наукового знання взагалі не застосовна.

⁴ Як і теоретики Франкфуртської школи, Фейерабенд поширює звинувачення в «імперіалістичному використанні науки на шкоду людству» і на країни соціалізму.

⁵ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41, с. 76.

⁶ Див.: Feyerabend, P. Wider den Methodenzwang. Skizze einer anarchistischen Erkenntnistheorie. — Frankfurt am Main, 1976, S. 30. Німецькомовний варіант книги Фейерабенда кращій, бо в ході авторизації перекладу він доповнив її чотирма додатками, де розвиваються основні ідеї автора.

⁷ Ленін В. І. Про лозунг Сполучених Штатів Європи. — Повне збір. творів, т. 26, с. 334.

Основний зміст концепції Фейерабенда концентрується в двох тезах, одна з яких — виражає принцип необмеженого «розмноження» («проліферації») кількості конкуруючих і прямо альтернативних теорій та гіпотез, а друга — принцип теоретичної «сталості», тобто відмову від введення в науковий обіг альтернатив і надання переваги збереженню уже наявних теорій. Співвідношення цих принципів у Фейерабенда заплутане, але в кінцевому підсумку вони тяжіють до злиття і отождолення. Суть принципу «розмноження» гіпотез він коротко розкрив в крилатому вислові «все згодиться» («anything goes») ⁸. В авторизованому німецькому виданні книги ця теза сформульована ще більш відверто, а саме, як дозвіл, порада і вимога, що повторює заклик, написаний на воротах Талемської обителі у Ф. Рабле: «роби, що хочеш» (mach, was du willst) ⁹. Куди відвертіше!

Однак зміст цієї настанови не меншою мірою стосується і принципу «сталості», з якого, за Фейерабеном, випливає цілковита байдужість до недоліків існуючих теорій і готовність, «якщо хочеться», примиритись з будь-якою з тих, які вже наявні і якими поки що користуються або за відсутністю інших, або ж за звичкою. Водночас на недоліки існуючих теорій, на неможливість пояснити з їх допомогою нові факти, а також дати пояснення всім відомим фактам даної галузі знання, а тим більше подолати суперечності між фактами і теорією — на все це Фейерабанд тепер дозволяє реагувати і протилежним чином: якими б незначними не були ці недоліки, вони можуть вважатися достатніми для відкидання одних теорій і звернення до інших, у тім числі прома альтернативних.

Отже, у побудові гіпотез як претендентів на роль наукових теорій Фейерабанд пропонує виходити з їх нібито загальної первісної знеціненості: тоді, природно, ними нема чого дорожити і жодна з них не заслуговує на збереження в майбутньому з допомогою удосконалення. Перед нами — «принцип фальсифікації» Полпера, застосований досить грубо. Зрозуміло й те, що принцип помноження кількості гіпотез Фейерабенда націлює на невибагливе ставлення до нових теорій, тоді як принцип «сталості» орієнтує на таку ж невибагливість, але вже щодо наявних теорій. Можна бачити й те, що принцип «сталості» ігнорує факти, які суперечать даній теорії, як би багато їх не було. При наявності будь-якої кількості таких фактів (Лакатош називає їх «контр-прикладми») Фейерабанд сподівається на достатню їм протидію в різного роду конвенціональних «додатках» до теорій, тобто, простіше кажучи, у всіляких суб'єктивістських «хитрощах».

По суті принцип «сталості» Фейерабенда нічим не відрізняється від відомого в буржуазній філософії науки принципу Дюгема — Куайна. В науці є розумна вимога, що випливає з діалектико-матеріалістичної методології, — не відмовляти від виправданих практикою пізнання теорій, поки не вичерпані всі можливості їх концептуального удосконалення ¹⁰. Ця вимога — містифікована принципом Дюгема — Куайна і перетворена в метафізичне виправдання довільних рішень — метафізична тому, що цей принцип перетворив відносно стабільність попередніх наукових теорій в абсолютну і виправдовує всякі, у тім числі й довільні, рішення в дусі позитивістського конвенціоналізму за-

⁸ *Feyerabend P. Against method. Outline on an anarchistic theory of knowledge.*— London, 1975. Ця теза є на багатьох сторінках даного видання його книги.

⁹ Див.: *Feyerabend P. Wider den Methodenzwang.*, S. 35, 45 und andere:

¹⁰ Лакатош правильно відзначив, що фальсифікація теорії, тобто відшукування фактів, що суперечать їй, ще не означає її спростування, а лише є ознакою необхідності її вдосконалення. Видно, що лекції з теорії пізнання марксизму, прослухані Лакатошем в Московському університеті в 1949—1950 рр., не минули для нього безслідно. (Див.: *Wissenschaftstheorie. Wissenschaft und Philosophie. Abhandlungen des internationalen Kolloquiums über die Philosophie der Wissenschaft.*— London, 1965, Bd. 4; Braunschweig, 1974, S. 106—107).

ради збереження тих теорій. Принцип «сталості» Фейерабенда утверджує те саме, і тому йому також властива антидіалектична і глибоко агностична спрямованість.

Висунувши принцип помноження гіпотез, тобто нічим не обмеженого їх збільшення, Фейерабанд рекомендує, здавалось би, все ж щось прямо протилежне принципу «сталості». Може склалась враження, що він вирішив піти шляхом великого діалектика XVII ст. Лейбніца, який також обстоював цілком протилежні один одному принципи методу: цілком загальних відмінностей і неперервності. Однак і в сутності речей і в їх пізнанні вони становили цілісну діалектичну єдність, взаємно доповнювали і підтверджували один одного. Насправді ж така аналогія є суто зовнішньою. У Фейерабенда принцип помноження гіпотез не тільки не протистоїть принципіві їх «сталості», а й в кінцевому підсумку означає те ж саме, що й останній. Фейерабанд радить не довіряти ніякій теорії, не зважати на те, скільки і які факти її підтверджують, а також ігнорувати те, скільки і які факти її спростовують або ж узгоджуються з нею. Він віддає перевагу довільним альтернативам, пропонуючи вважати їх не менш сталими, ніж початкова теорія. А за сіб забезпечення їх правомірності — конвенціоналістські «хитрощі», як би їх не прикрашали різними іменами.

Фейерабанд висловлює готовність застосувати принцип помноження гіпотез вже при наявності хоч би одного факту, що суперечить теорії. В такому разі його принцип навіть дослівно збігається з принципом фальсифікації в первісній редакції останнього Поппером¹¹. Але Фейерабанд йде по шляху суб'єктивізму ще далі, оскільки пропонує застосовувати принцип помноження і при відсутності всякого фальсифікуючого факту, ще до появи таких фактів і взагалі не зважати на те, будуть вони чи ні. Цілком в унісон з Поппером Фейерабанд твердить, що фальсифікуючі факти рано чи пізно з'являться, а всяка теорія є не більш, ніж гіпотеза, припущення, тимчасовий ерзац знання. В майбутньому вона неодмінно приречена на провал.

Отже, Фейерабанд містифікує сутність діалектичного процесу піднесення від відносних істин до абсолютного знання. Звичайно, не доводиться заперечувати того, що «жодна теорія ніколи не узгоджується (за межами помилок обчислення) з наявними даними»¹² і що завжди є не тільки такі факти, які виходять за межі чинності теорії і не можуть бути нею пояснені, але й такі, які не вкладаються в її рамки і навіть суперечать їй в її нинішньому стані. Відповідно, не буває абсолютно повного підтвердження теорії. Згадаємо, що писав В. І. Ленін з приводу того, чи можна розраховувати на абсолютність критеріальної дії практики: «...критерій практики ніколи не може по самій суті справи підтвердити або спростувати повністю будь-яке людське уявлення. Цей критерій теж настільки «невизначений», щоб не дозволити знанням людини перетворитись в «абсолют», і в той же час настільки визначений, щоб вести нещадну боротьбу з усіма різновидностями ідеалізму й агностицизму»¹³. Але Фейерабанд зробив з факту недосконалості існуючих теорій той висновок, що вони взагалі не можуть розвиватись, наближаючись до абсолютної істини. Для Фейерабенда пізнання «не є процесом, що наближається до деякого ідеалу»¹⁴. Як і Кун, він таврує ідею піднесення від відносних істин до абсолютної як якусь «телеологію», а відносність наявного знання, тобто його неповноту, односторонність, неточність і обтяженість моментами суб'єктив-

¹¹ Див.: Popper K. The logic of scientific discovery.— New York, 1961, p. 70.

¹² Фейерабанд П. Ответ на критику.— В кн.: Структура и развитие науки. Из Бостонских исследований по философии науки. М., 1978, с. 420.

¹³ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, с. 133.

¹⁴ Фейерабанд П. Ответ на критику, с. 421.

ності зображає як відсутність об'єктивного знання взагалі: «...в науці нема нічого абсолютного металога»¹⁵, тобто незмінного.

Тут агностицизм і метафізика йдуть поруч, але Фейєрабенд робить вигляд, що такий підхід якраз і становить справжню методологічну глибину. виправдовуючи і вихваляючи тих, хто серйозно сприйняв би його пораду «роби, що хочеш» в науковій практиці, він заявляє, що у них «аргументи будуть діалектичними аргументами, вони введуть [в практику наукового пізнання] мінливу раціональність, а не фіксовану множинну стандартів...»¹⁶ Що ж розуміється під «мінливою раціональністю»? Те міркування, що запас альтернативних теорій ніколи не зашкодить. І це «ніколи» — знову ж такі метафізичний постулат, тому що, коли, з одного боку, попередній огляд множини різних гіпотез, у тім числі й альтернативних, буває корисним (скажімо, різних поясень Тунгуського метеориту або теперішніх контурів континентів Землі), то, з другого — помножуючи число гіпотез замість того, щоб спрямувати зусилля на вдосконалення наявних теорій, які мають невикористані резерви поліпшення (наприклад, атомістична теорія в хімії), дослідник завдає шкоди самому процесові пізнання. Не бачити цього може тільки закоренілий антидіалектик і агностик.

Обидва методологічні принципи Фейєрабенда, як уже відзначалось, по суті тяжіють до взаємного збігу. Якщо принцип помноження гіпотез видає за норму прийняття нових теоретичних тверджень, незважаючи на попередні, що їм суперечать, то принцип сталості передбачає як норму збереження попередніх тверджень, незважаючи на нові, що з ними не узгоджуються. В усякому разі опанування ситуацією досягається за допомогою конвенціоналістських вивертів, а їхні відмінності, які полягають у тому, що в одному випадку йдеться про привілейованість нових тверджень, а в другому — про переваги старого, елімінуються. Адже Фейєрабенд відмовляється порівнювати всі ці твердження за ступенем наближення до абсолютної істини. Тому і діалектика, зростання абсолютного знання у відносному відкидається. Висування альтернатив, за Фейєрабендом, не збільшує і не зменшує прийнятності інших (як старих, так і нових) тверджень і теорій. Конвенціоналізм знецінює їх усі однаковою мірою.

Як відомо, боротьба вчених, які дотримуються альтернативних поглядів, є однією з рушійних сил розвитку науки. Фейєрабенд же розглядає майбутнє науки не як процес розвитку, а як плутанину, розбрід, що дедалі зростають. Майбутнє науки — це «океан зростаючих альтернатив»¹⁷.

Цей погляд цілком відповідає так званому антикумулятивізму — метафізичній концепції, яку Фейєрабенд обстоює вслід за Поппером і Куном. Вона полягає в запереченні факту збереження і в кінцевому підсумку — збільшення в науковому знанні в майбутньому того «ядра», яке формується з моментів абсолютної істини. Антикумулятивісти розривають єдиний процес розвитку пізнання на відособлені і один з одним не пов'язані фрагменти, періоди і етапи. Серед них Фейєрабенд посідає найнепримиренніші позиції і тому виступає проти глибоко діалектичного за своїм змістом фізичного принципу відповідності. Останній вказує на те, що нові — глибші і ширші — теорії включають в себе в «знятому» вигляді як граничний випадок або ж як приблизний і підпорядкований варіант попередні — вузькіші, однобічніші або неповні — теорії (таке, наприклад, співвідношення фізики А. Ейнштейна і механіки І. Ньютона). Гносеологічною основою власної позиції Фейєрабенда є теза «взаємонесумірності» змісту альтернативних теорій і концепцій

¹⁵ Там же, с. 422.

¹⁶ *Feuerabend P. Science in a free society.*— London, 1978, p. 40.

¹⁷ *Фейєрабенд П. Ответ на критику*, с. 421.

на різних етапах розвитку науки¹⁸. За такого підходу діалектичний принцип відповідності категорій і понять різних рівнів і етапів розвитку науки, звичайно, не застосовний.

Характерно, що до «взаємонесумірних», але рівноправних альтернатив Фейєрабенд залічує також стародавній марновірства, перекази, міфи і взагалі будь-які вигадки. Оскільки вони не перекладаються на мову одна одної, значить неможливо і порівнювати їх пізнавальну цінність і, отже, вони уникають критики. Уже в англійському виданні своєї головної праці він приголомшує читача твердженням, що «немає такої ідеї, хай найдавнішої і найабсурднішої, яка не могла б удосконалити наше знання»¹⁹. Всі ці ідеї — кожна по-своєму і в кінцевому підсумку однаковою мірою, на його думку, «цінні», оскільки рух пізнання від явища до сутності Фейєрабенд заперечує; зворотним боком такого твердження буде теза, що кожною з ідей можна також і знехтувати, тобто можна і заперечувати наявність у ній пізнавальної цінності. Крайності сходяться!

Міркування Фейєрабенда про взаємну несумірність ідей і рівноцінність наукових теорій та міфів є софістичною спекуляцією як на фактах «теоретичної навантаженості» емпіричних констатацій, де дістає своє вираження зворотний вплив теоретичного рівня пізнання на емпіричний його рівень, так і на тих фактах з історії науки, які підпадають під діалектичний закон заперечення заперечення і підтверджують його чинність саме в історії науки.

Широко відомо, що Птоломей «бачив» Сонце рухомим, а Коперник, так би мовити, «побачив» його нерухомим. Але «теоретична навантаженість» емпірії зовсім не перетворює факти всього-на-всього в «пасивків» існуючих теорій і не може ліквідувати відносно, але цілком певної межі між емпірією і теорією, між фактами і законами науки. Ця межа має діалектичний і, отже, за всієї своєї рухомості, досить чіткий характер. Фейєрабенд же твердить, нібито ніякої лінії розмежування між теорією і фактами взагалі не існує, а теоретична мова цілком підпорядковує собі мову спостереження, деформуючи її за своїм зразком і подобою. В кінцевому ж підсумку виходить, що всі положення науки мають суто теоретичний характер, визначаючи смисл всіх емпіричних понять, які стосуються даної теорії. Констатації фактів, мовляв, завжди зазнають конвенціоналістських пластичних перетворень, теорія моделює їх так, як це їй найбільш «вигідно», тобто так, як вони можуть бути під неї «підігнані»²⁰. Тут Фейєрабенда цілком влаштовує аналогія з «лінгвістичними іграми» Л. Вітгенштейна.

Тепер спинимось на «корисності» для науки міфів, давніх переказів і хибних теорій. Це питання не таке просте, як може здаватись на перший погляд. Недаремно відомий етнограф Дж. Фрезер відзначав, що магія і чаклунство швидко зникнули б, якби люди, що займаються ними (шамани, чаклунки, пророки тощо), не нагороджували поступово певні знання, які підтверджували відповідні ідеї і допомагали їм зберігати свій авторитет і вплив на людей²¹. Відомо, що алхіміки здійснили чимало спостережень над хімічними реакціями і властивостями речей, а астрологи цілком вивчили рух багатьох світил на небосхилі. В історії науки можна знайти приклади, коли на вищому рівні розвитку знань відбувалось повернення до давніх і часто-густо вже ціл-

¹⁸ Теза про несумірність різних наукових теорій у Фейєрабенда тісно пов'язана з конвенціоналістським розумінням принципу «теоретичної навантаженості» емпіричних понять і відсутності спільної для всіх досліджень мови спостереження. При цьому Фейєрабенд використав ірраціоналістичні моменти у вченнях Л. Леві-Брюля, Е. Дюркгейма і Л. Флека.

¹⁹ *Feyerabend P. Against method.*, p. 179; *Feyerabend P. Wider der Methodenzwang*... S. 69.

²⁰ *Feyerabend P. Science in a free society*, p. 70.

²¹ *Фрезер Д. Д. Золотая ветвь. Исследование магии и религии.*— М., 1980, с. 76.

ком забутих ідей. Сам Фейєрабенд досить вдало посилається на той факт, що Коперник у певному розумінні «повернувся» до геліоцентричної здогадки Філолая і Арістарха Самосського. Але ми знаємо, що ці «повернення» відбуваються не довільно і не завжди, а в усякому разі — «із знанням справи», тобто так, як і застосування діалектичного закону заперечення заперечення загалом. Сучасна нам медицина, наприклад, розшифрувала багато загадок стародавньої фармакології, встановила доцільність застосування тих чи інших народних лікувальних засобів. Метеорологія і фенологія наших днів аналогічно вчинили з так званими народними прикметами.

Однак те, що робить Фейєрабенд, — це метафізична гіпертрофія таких фактів. Він вимагає нічим не обмеженого права для залічення до числа можливих «альтернатив» і будь-яких свого часу відкинутих передсудів, фантазій і казкових пояснень. По суті Фейєрабенд змітає перепони на шляху не тільки реанімації старих, але й створення нових фантастичних передбачень. Перед нами — той же метод «спроб і помилок» Поппера, хіба що в новому словесному оформленні. Цей метод теж має певний теоретичний смисл. В повсякденному досвіді він не втратив свого значення і в наші дні, хоча чим менша в ньому потреба, тим краще. Навіть в межах високорозвинутої науки він дістає застосування як прийом перебору великого числа можливих випадків розв'язання завдання, проробки на ЕОМ ситуацій гри тощо. Однак Поппер і Фейєрабенд абсолютизували раціональний момент розглядуваного методу, проголосили його панацеєю від будь-яких епістемологічних утруднень.

Загалом ідея несумірності наукових теорій не дуже узгоджується навіть з усєю сукупністю поглядів самого Фейєрабенда. Сам він досить вдало критикує Куна за різке протиставлення «революційних» і «нормальних» періодів в історії науки, слушно відзначаючи, що перетворення в науках відбуваються постійно, але зовсім не обов'язково з революційним розривом поступовості, оскільки стара і нова парадигми нерідко взаємодіють одна з одною²². Влучно підмічає Фейєрабенд і те, що Поппер, дотримуючись принципу несумірності теорій, підриває власне ж поняття «правдоподібності», яка передбачає порівняння різних теорій, що, за визначенням, не можуть бути порівняні одна з одною. Але Фейєрабенд не розуміє того, що і його власне вчення про несумірність теорій, претендуючи на вираження «найвірнішої» позиції в методології, несумірне з усіма тими науковими теоріями (гіпотезами), до яких він хотів би його застосувати. Воно втрачає не тільки силу, але й будь-який смисл. А коли він робить з принципу несумірності майже расистські висновки²³, то досить байдуже ставиться до того, що такі висновки ніяк «несумірні» з його абстрактно-демократичними деклараціями.

Антидіалектичні концепції Фейєрабенда не випадково іменуються ним анархістськими і дадаїстськими. Як і найбільш по-екстремістському настроєні анархісти в політиці, він розуміє свободу як довільну і безконтрольну поведінку. Як і дадаїсти в мистецтві, він схвалює будь-які експерименти і «несподіванки», обстоює плюралістичну методологію, з допомогою якої радить піти «в плавання по морю взаємнесумісних (а може, й несумірних) альтернатив»²⁴.

Слід відзначити, що в питанні про різноманітність методологічних альтернатив є певне діалектично значуще раціональне «зерно». В «Діа-

²² Проте Фейєрабенд розуміє революції в науці цілком метафізично, як повний розрив знання з його природним змістом. Такий погляд — ілюзійна апітитеза не менш метафізичному плоскому еволюціонізму. Див.: *Wissenschaftstheorie. Wissenschaft und Philosophie...*, S. 199—201).

²³ Див.: *Feyerabend P. Wider den Methodenzwang...*, S. 15.

²⁴ *Ibid.*, s. 48.

лектиці природи» Ф. Енгельс висловив думку, що в загальних рамках діалектико-матеріалістичного методу можуть і мають застосовуватись найрізноманітніші спеціальні методи. Але кожний з них, взятий окремо, якщо його розглядати як універсальний засіб пізнання, рано чи пізно заводять у безвихідь. Виникають ситуації, коли «старі», зручні, пристосовані до попередньої звичайної практики методи стають гальмом²⁵. Отже, широка альтернативність часткових методів — реальна проблема, а не вигадка Фейєрабенда. Однак він її шаблонно переносить з методу на теорії і тим самим штучно тлумачить всю історію пізнання як процес довільних пертурбацій в теорії, що відбувається поруч з довільним вибором методів пізнання. Зображуючи революції в науках, як невідміне виникнення несумірності теорій, а корінні зміни в застосуванні методів — як цілковиту «рівноправність» їх усіх, Фейєрабанд зробив метафізичні висновки. Адаже в науці спостерігається і відносна самостійність як методів, так і теорій. Ф. Бекон, наприклад, розробив новий метод пізнання, лишаючись в межах попередніх наукових теорій, у тім числі — толомеївського геоцентризму. Водночас Ньютон створив нову механіку з допомогою попередніх методів, не здійснивши в них ніякої революції. Головне ж в тому, що ніякого «хаосу» методів не існує, хоча метод «спроб і помилок» інколи може й застосовуватись до вибору самих методів для конкретного застосування одного з них в певному, особливому випадку.

Фейєрабанд сам позбавив себе творчих перспектив, обравши шляхи, йдучи якими він міг би усвідомити силу діалектико-матеріалістичної методології. Обізвавши «реалістів», тобто всіх матеріалістів, «догматиками», а марксистів — прибічниками «догматичної релігії»²⁶ і неодноразово висловлюючи симпатії до позитивізму, він прийшов до суб'єктивного ідеалізму. Чого варте, наприклад, таке його міркування: «Світ ілюзій потрібний для того, щоб пізнавати властивості дійсного світу, в якому, як ми віримо, ми живемо (і який, насправді є, можливо, лише іншим ілюзорним світом)»²⁷. Іншого фіналу і не могло бути в міркуваннях методолога, який зробив з діалектичної ситуації у пізнанні (у всякого методу є деяке реальне гносеологічне коріння і якість, хай навіть і дуже маленьке, раціональне «зерно», й водночас всі вони, хоча й по-різному, обмежені в можливостях свого застосування) той неправильний, суто метафізичний висновок, нібито всі методи вводять в оману і тому краще було б відмовитись від них взагалі.

Фейєрабанд вважає себе спадкоємцем Маха, який свого часу нападав на матеріалізм Планка як на «перепону» на шляху до «свободи мислення». Та «свобода», яку обстоює Фейєрабанд, привела до методологічної неспроможності, втрати орієнтирів у пізнанні. Така позиція прирікає наукові пізнання на неминучу катастрофу. Постійний рефрен з писання Поппера, що «всяка теорія рано чи пізно буде зруйнована», і зроблений з праць Куна висновок про існування «нормальних» періодів в історії науки — саме на них, відповідно, спираються і теза про помноження гіпотез, і міркування про їх сталість. Фейєрабанд піддає нападкам і того, і другого, але без них не було б і його власної концепції. Так виникає глибоко антидіалектична і суцільно еклектична побудова: навіть поєднання двох названих принципів намітилось ще до Фейєрабенда, зокрема, вже у Лакатоша. Те, що всі вони стверджували, так би мовити, «впівсили», Фейєрабанд проголосив гучно і безапеляційно.

Чи є вихід з того бездоріжжя, в яке штовхає науку, вчених і теорію пізнання Фейєрабанд? Такий вихід є, і його вказує методологія

²⁵ Див.: Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 561.

²⁶ Feyerabend P. Science in a free society, p. 75.

²⁷ Feyerabend P. Wider den Methodenzwang., S. 51.

діалектичного матеріалізму. З її посилок випливає необхідність розвитку управління спеціальними методами пізнання, яке організує їх в чітко структуровану систему. Майже кожна з категорій матеріалістичної діалектики, особливо діючі у складі пар або тріад, є або може бути в майбутньому основою для розробки відповідного методу пізнання. Серед таких методів відстає своє скромне місце і метод «спроб і помилок», який постійно витісняється іншими, але не зникає з науки остаточно. Сукупність часткових методів і прийомів пізнання становить безконечну множину, але сила такої множини принаймні на порядок нижча сили множини всіх пізнаваних об'єктів, процесів, зв'язків і відношень. Оволодіння методами і прийомами пізнання не тотожне оволодінню змістом самої об'єктивної дійсності, а цей зміст зовсім не вичерпується усім розмаїттям гіпотетичних теорій, які, згідно з Фейєрабендом, варіюються до безконечності і нібито не досягають прогресу. Так, зміст об'єктивного світу невичерпний, але для вираження цієї невичерпності фіктивна безконечність методів, позначена провокаційною максимомою «роби, що хочеш», — найнеприйнятніший засіб, бо ця безконечність не спрямовує на шлях пізнання, а цілком дезорієнтує. Метафізична містифікація діалектики до чогось іншого привести просто неспроможна. Замість ініціативи і творчості вона відкриває шляхи до прямих і сваволі. Про це, зокрема, наочно свідчить і сама «методологія» Фейєрабенда.

* * *

Поход буржуазної філософії проти матеріалістическої діалектики нашіл в 70-х годах одно из своих крайних выражений в скандально известной концепции «эпистемологического анархизма» П. Фейєрабенда, одного из ведущих теоретиков так называемого постпозитивизма. В своих выступлениях «против методологического принуждения» в науке он занимает вполне определенную антидиалектическую позицию, развившуюся в крайний релятивизм, субъективизм, агностицизм, софистику и скептицизм. Трудно указать сегодня на другого представителя буржуазной «философии науки», который бы в столь ультимативной форме и так бесцеремонно, как Фейєрабенд, пытался обесмыслить и дискредитировать реальные диалектические ситуации, проблемы, принципы, имеющие место в научном познании. Именно на это направлены главные тезисы «гносеологического анархизма» Фейєрабенда — тезис о «свободе» научного мышления, о неравномерности, непредсказуемости и вообще хаотичности развития различных научных дисциплин, принцип «устойчивости» научных теорий и постулат неограниченного «размножения» научных гипотез, положения о «несоизмерности» теорий о «пользе» для науки мифов, иллюзий, а также методологические следствия из них. Предельная метафизичность каждого из этих тезисов, доводимая Фейєрабендом до абсурда, способна привести науку только к методологической немощи и утрате устойчивых мировоззренческих ориентиров.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

У ДРУГОМУ ПІВРІЧЧІ 1983 РОКУ ВИЙШЛИ З ДРУКУ КНИГИ:

КЕЛЕМБЕТОВА В. Ю. Суспільні і сімейно-побутові функції радянської обрядовості. — К.: Наук. думка. — 190 с.

КИРИЧУК О. В. Формування в учнів активної життєвої позиції. — К.: Рад. школа. — 137 с.

КОМАРИНЕЦЬ Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). — Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті. — 224 с.

КПСС — партия пролетарского интернационализма / [П. М. Шморгунов, М. А. Аюлов, Л. Е. Беренштейн и др.]. — Киев: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те. — 295 с.

КРУШЕЛЬНИЦЬКА Я. В. Людина в трудовому процесі. — К.: Політвидав України. — 143 с.

КРЫМСКИЙ С. Б., КУЗНЕЦОВ В. И. Мировоззренческие категории в современном естествознании. — Киев: Наук. думка. — 222 с.

ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ РОЛІ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ В АНАЛІЗІ ФОРМ СОЦІАЛЬНОГО ЗНАННЯ

Розвиток сучасного соціального пізнання характеризується рядом специфічних особливостей їх з'ясування є неодмінною передумовою того рішучого повороту суспільних наук до практики суспільного життя, про необхідність якого йшлося на XXVI з'їзді партії і червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС. Серед зазначених рис — інтенсифікація процесів диференціації й інтеграції, що відбуваються нині в марксистсько-ленінському суспільствознавстві, поглиблене і всебічне вивчення основних сфер життєдіяльності нашого суспільства, тенденцій і закономірностей вдосконалення зрілого соціалізму; розробка теоретичних основ соціального управління, організації і передбачення процесів суспільного розвитку; створення науково обґрунтованих соціальних прогнозів. «Партія і держава чекають від економістів, філософів, істориків, соціологів, психологів, правознавців розробок надійних шляхів підвищення ефективності виробництва, дослідження закономірностей становлення безкласової структури суспільства, інтернаціоналізації соціального життя, розвитку соціалістичного народовладдя, суспільної свідомості, проблем комуністичного виховання»¹.

Істотною передумовою піднесення ефективності суспільствознавчих розробок, їх практичної результативності є інтенсифікація досліджень у галузі методології соціального пізнання, врахування особливостей і визначення оптимальних способів використання багатого арсеналу пізнавальних засобів і форм, що ними володіє марксистсько-ленінське суспільствознавство.

Певний внесок у розв'язання методологічних проблем пізнання суспільних явищ, тенденцій і закономірностей, робить, зокрема, монографія І. В. Бойченка «Методологічна роль історичного матеріалізму в аналізі форм соціального знання»^{*}.

Рецензовану книжку виконано в рамках великої дослідницької програми «Історичний матеріалізм як теорія соціального пізнання і дії», здійснюваної в Інституті філософії АН УРСР, і присвячено розгля-

дові одного з найскладніших питань методології суспільного пізнання — про історичний матеріалізм як методологічну основу з'ясування специфіки, сутності і функцій різноманітних форм соціального знання, виділення серед них основних та похідних (типів і підтипів) і побудови їх науково обґрунтованої типології.

Монографія складається зі вступу і трьох розділів. У вступі автор, обґрунтовуючи актуальність теми дослідження і аналізуючи ступінь її розробленості, відзначає успіхи, досягнуті у даному напрямі радянськими вченими-суспільствознавцями, у тому числі й вченими Радянської України. Водночас акцентується увага на тому, що й досі немає праць, які містили б системний, загальносоціологічний аналіз форм соціального знання. Тим часом розробка типології форм соціального пізнання і знання, притаманних марксистсько-ленінському суспільствознавству, становить умову глибшого розуміння його своєрідності порівняно з природничонауковим знанням, а відповідно — і ефективнішого використання суспільного знання в системі комуністичного виховання, в науковому управлінні розвитком зрілого соціалістичного суспільства, в боротьбі проти буржуазної ідеології. Основна мета дослідження, як її визначає автор, — розкрити загальносоціологічний аспект типологічного аналізу різноманітних форм соціального знання, завдяки чому можна краще зрозуміти методологічну функцію історичного матеріалізму в науковому вивченні таких форм, тісніше пов'язати синхронічний та діахронічний підходи до їх типологізації.

Завдання першого розділу («Донаукове і наукове суспільствознавство, особливості їх розвитку»), згідно з авторським задумом, — розглянути діахронічний «зріз» типологізації форм суспільного знання, особливості, генезис, сутність і закономірності зміни його історичних типів. Насправді ж коло охоплених питань дещо ширше. Наприклад, у першому параграфі йдеться про основні характеристики загальносоціологічного підходу до соціального знання та його форм, уточнюється поняття «типологія», з'ясовуються специфічні риси типологізації, що дають підставу тумачити останню як відносно самостійний спосіб групування порівняно з іншими, скажімо, класифікацією та систематизацією. Далі здійснюється загальна формаційна типологізація форм соціального знання, яка конкретизується у другому і третьому параграфах першого розділу та в наступних розділах.

¹ Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 черв., 1983 р.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р., К., 1983, с. 67.

^{*} Бойченко І. В. Методологическая роль исторического материализма в анализе форм социального знания.— Киев: Наук. думка, 1982.— 150 с.

Таке впорядкування матеріалу видається обгрунтованим і доцільним, оскільки, на наш погляд, сприяє його логічному викладу, послідовному переходу від абстрактних пізнавальних проблем до конкретніших. Здійснюючи порівняльно-типологічний аналіз домарксистського і марксистсько-ленінського суспільствознавства, показуючи їх істотні, суттєві особливості, автор уточнює зміст і характер взаємозв'язків вихідних соціально-філософських категорій — «практика» і «соціальна теорія», зосереджує увагу на нових, не досліджених аспектах (насамперед загальносоціологічному) переходу від донаукового (домарксистського) суспільствознавства до наукового, розкриває конкретно-історичний механізм переходу від практики до наукової суспільної теорії.

У монографії послідовно реалізується загальносоціологічний підхід до вивчення суспільного знання, його різновидів. І. В. Бойченко виходить з того, що адекватна постановка і ефективне розв'язання проблеми типології форм соціального знання передбачають визначення реального змісту ключових понять такого аналізу — «типологія», «форма соціального знання», «тип соціального знання», а також — на цій основі — їхнього співвідношення. Специфічною ознакою типології, вважає автор, є те, що вона має не описовий, а теоретичний характер, ґрунтується на розмежуванні істотних і неістотних рис об'єкта; найважливіші ж її функції — пояснення та інтерпретація (с. 30). Розглядаючи особливості і типи складови змісту понять «форма» і «тип» соціального знання, він зазначає, що тлумачення цього змісту часто-густо обмежувались одним «зрізом»: або синхронічним — коли форма соціального знання ототожнюється зі структурою його змісту (Панайот Гіндев), а тип — зі сферою соціального знання (В. Ж. Келле), або ж навпаки, діахронічним — тип соціального знання розглядається тільки як його історична форма (А. К. Уледов).

Автор робить спробу дати системний аналіз форм суспільного знання. Саме поняття «форма соціального знання» має декілька значень. Характеризуючи їх, І. В. Бойченко робить висновок, що побудова типології таких форм має ґрунтуватися на розмежуванні основних і похідних, трактованих відповідно як типи і підтипи соціального знання. Виходячи з цього, він здійснює типологічне дослідження форм домарксистського суспільного знання, їх соціально-класової зумовленості та обмеженості, розглядає специфічні риси марксистсько-ленінського суспільствознавства як вищого історичного типу соціального знання, з'ясує його ідеологічні, інституціональні та гіносеологічні характеристики, показує його відмінність від попередніх конкретно-історичних типів знання про суспільство.

Якщо у першому розділі діахронічний аспект форм знання розробляється на прикладі розвитку суспільного пізнання від практики до теорії, то в другому — типологічний аналіз суспільних процесів і явищ провадиться в контексті складнішо-

го пізнавального руху, що має й зустрічну спрямованість — від соціальної теорії до практики суспільного життя. Особливістю другого розділу є й те, що різновиди соціального знання вивчаються тут уже не в діахронічному, а в синхронічному зрізі. Об'єктом дослідження виступає за такого підходу сучасний, найбільш зрілий етап розвитку соціального пізнання. У фокусі уваги дослідника — багатий арсенал пізнавальних форм, властивих марксистсько-ленінському суспільствознавству.

Відмітною рисою книжки є вдале поєднання позитивного розв'язання типологічних проблем з аргументованою критикою відповідних сучасних буржуазних концепцій. Показано, що лише матеріалістичне розуміння історії є методологічною основою справді наукового типологічного дослідження суспільствознавства, природознавства і технікознавства. Автор вміло використовує категоріальну сітку історичного матеріалізму в ході з'ясування типологічних особливостей суспільствознавства: своєрідності його предмета, співвідношення об'єкта і суб'єкта у соціальному пізнанні, соціально-класової зумовленості останнього, його ідеологічної природи, партійного характеру, специфіки виву сутності суспільних процесів, функціональної, практичної спрямованості суспільних наук за зрілого соціалізму. Великий вплив суспільних наук на формування і використання багатоманітних засобів теоретичного і практичного освоєння соціальної дійсності, підкреслює І. В. Бойченко, дає підстави вважати наукове знання найважливішим із різновидів знань про суспільство, проте, зазначає він, багатство пізнавальних засобів марксистсько-ленінського суспільствознавства цим не вичерпується. Відтак з'ясується природа зв'язку наукового соціального знання з іншими формами добування і функціонування знань про суспільну дійсність, розглядається своєрідність позанаукового соціального знання і його підтипів. До останніх, на думку автора, належать буденне і, почасти, те, яке функціонує у формах суспільної свідомості.

Далі здійснюється конкретніший аналіз підтипів наукового соціального знання, таких як філософське і спеціальнонаукове, емпіричне і теоретичне знання, гуманітарне й «інтегральне», що виникло за умов науково-технічної революції на стику суспільствознавства, природознавства і технікознавства.

Нині, у зв'язку з інтенсивним розвитком марксистсько-ленінської соціології, піднесенням її ролі в соціальному управлінні, в розвитку всього нашого суспільства постає дедалі нагальніша потреба розроблення методологічних основ соціологічної науки, поглибленого вивчення соціологічного знання як одного з найважливіших різновидів знань про суспільство. Тому заслуговує на позитивну оцінку робота, здійснена у даному напрямі автором рецензованої монографії. Один з трьох її розділів цілком присвячено розглядові методологічної ролі історичного матеріалізму у соціологічному пізнанні.

В ньому міститься системний аналіз особливостей і структури марксистсько-ленінського соціологічного знання. Показано, що формування і розвиток системи наукового соціологічного знання, її складових здійснюється на міцному фундаменті матеріалістичного розуміння історії. Обстоюється думка про те, що історичний матеріалізм виступає водночас і як філософська, і як загальносоціологічна дисципліна, демонструється однобічність спроб як «внесення» його за межі соціології, так і «зведення» останньої лише до історичного матеріалізму. Розглядаючи структуру марксистсько-ленінського соціологічного знання як складне утворення, основними компонентами якого є загальносоціологічна теорія (історичний матеріалізм), спеціальні соціологічні теорії і знання, здобуте в прикладних соціологічних дослідженнях, але ще не узагальнене теоретично, автор робить спробу конкретніше з'ясувати характер зв'язку історичного матеріалізму зі спеціальними соціологічними теоріями та соціологічними дослідженнями. У справі зміцнення зв'язку загальносоціологічної теорії зі спеціальними теоріями може допомогти, на його думку, включення до структури соціологічної науки формаційної соціології. Такий підхід спонукає автора до уточнення змісту і співвідношення понять «формаційна соціологія», «науковий комунізм», «соціологія комуністичної формації», а отже — і до полеміки з приводу їх тлумачення іншими авторами. Показано і значення історичного матеріалізму для піднесення ефективності соціологічних досліджень, правильного узагальнення їх результатів, те, що свій методологічний вплив на згадані дослідження загальносоціологічна теорія марксизму-ленінізму робить як в цілому, — формуючи світо-

глядні й методологічні установки соціологів-практиків, так і через окремі категорії історичного матеріалізму.

Книжка не позбавлена і деяких недоліків. Так, питання про розрізнення гуманітарного (наприклад, історичного, етичного, естетичного) та соціального (на зразок економічного) знання розглянуто побіжно — коли йдеться про співвідношення гуманітарного та «інтегрованого» (на стику суспільствознавства, природознавства і технікознавства) соціального знання. На наш погляд, проблема співвідношення гуманітарного і соціального знання складніша і різнобічніша і не зводиться лише до аспекту, реалізованого у книжці.

Поза увагою автора залишилося питання про специфіку соціально-психологічного знання, що зумовлює особливості функціонування і розвитку важливої сфери суспільної свідомості. А типологічний аналіз цього різновиду знань набуває дедалі більшої ваги для вдосконалення механізму використання соціально-психологічних чинників соціального управління.

Ліше в загальних рисах сказано про співвідношення емпіричного і теоретичного знання. Бажано, щоб у процесі дальшої дослідницької роботи автор приділив цим питанням більшу увагу.

Загалом же треба визнати, що І. В. Боїченко не уникає складних моментів, які є у дослідженні такої крупної і недосить вивченої проблеми історичного матеріалізму, і зміг одержати нові результати, що мають наукове значення. Книжка відзначається творчим, пошуковим характером, написана на високому професійному та ідейно-теоретичному рівні і, гадаємо, становитиме інтерес для філософів, соціологів, інших представників суспільної науки, викладачів, пропагандистів і студентів.

О. Я. ЛИСЕНКО

ПРОБЛЕМИ НАЦІЇ І НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ДЕМОКРАТІВ

Важливе значення для зміцнення науково-теоретичної бази сучасної ідеологічної, політико-виховної роботи має історико-філософське дослідження проблеми нації та національних відносин, традицій дружби народів, зокрема російського і українського. Правильне, науково обгрунтоване розуміння цих питань дає змогу підняти і ефективність контрпропагандистської діяльності, давати рішучу відсіч антикомуністичним ідеологічним диверсіям.

Дослідженню проблеми нації і національних відносин в ідеології української революційної демократії останньої чверті XIX — початку XX ст. присвячена монографія С. М. Возняка*. В ній висвітлю-

ються погляди на сутність нації, національне питання і його розв'язання у творчості революційно-демократичних діячів С. Подолінського, І. Франка, М. Павлика, Лесі Українки, П. Грабовського, М. Коцюбинського та ін., їх боротьба за дружбу народів, проти українського буржуазного націоналізму. Через всю книжку проходить думка про ідейну спільність російських і українських революційних демократів у тлумаченні сутності нації і національних відносин. Автор простежує великий вплив російських революційних демократів на погляді прогресивних діячів української культури щодо національного питання, наголошує, що на цих поглядах помітно позначився вплив марксистської теорії — насамперед щодо трактування

*Возняк С. М. У боротьбі за дружбу народів. (Проблема сутності нації і національних відносин в ідеології української революційної демократії останньої

самої нації і загальнотеоретичних проблем національних відносин.

Розкриваючи сутнісний зміст поглядів революційних демократів на націю, їх протилежність буржуазно-націоналістичній «теорії» нації, С. М. Возняк підкреслює, що їм притаманні матеріалістична тенденція в тлумаченні поняття нації, розгляд останньої крізь призму класового поділу суспільства. На його думку, ці погляди не слід ні ототожнювати з науковою, діалектико-матеріалістичною теорією нації, ні протиставляти їй, як це інколи трапляється в літературі. Правильно зауважує автор, що з відомих причин революційні демократи не виробили послідовно наукового тлумачення нації і національних відносин. Проте на відміну від усіх тогочасних немарксистських мислителів вони найближче підійшли до наукової теорії нації, до поглядів основоположників наукового соціалізму на національне питання.

Погоджуючись загалом з такою оцінкою С. М. Возняка концепції нації в ідеології українських революційних демократів, підкреслимо, однак, що треба було чіткіше визначити їх ставлення до психологізаторських трактувань національних явищ, поширених в цей час в буржуазній соціології. Викликає сумнів твердження автора про «цілісну концепцію нації у філософських і суспільно-політичних поглядах революційних демократів» (с. 33—34). Про «цілісність» поглядів революційних демократів на націю, на наш погляд, можна говорити з певними застереженнями.

Значне місце у рецензованій монографії займає висвітлення поглядів революційних демократів щодо місця і ролі національного питання в суспільному житті, соціально-класових основ національних відносин на Україні, взаємозв'язку проблеми соціального і національного визволення. Автор підкреслює, що в тлумаченні співвідношення соціального і національного питань українська революційна демократія, передусім в особі І. Франка, зробила значний крок до наукового соціалізму.

Важливим внеском українських революційних демократів останньої чверті XIX — початку XX ст. у теорію і практику національно-визвольного руху, як підкреслює автор, є обґрунтування ними нерозривної єдності розв'язання національного питання з соціалістичним ідеалом. Їхні думки про те, що як соціальні, так і національні інтереси народів можуть бути реалізовані лише на засадах соціалізму, що саме соціалістичний лад забезпечує справжній розквіт національного життя, і інші мають актуальне ідеологічне звучання. Вони переконливо спростовують вигадки буржуазно-націоналістичної пропаганди про «штучне нав'язування» українському народеві соціалістичного ладу.

У монографії С. М. Возняка розкривається внесок українських революційних демократів у розробку теоретичних проблем нації і національних відносин. Дослідники ідейної спадщини І. Франка, Лесі Українки, М. Павлика, П. Грабовського та ін. переважно акцентували увагу

на інтернаціональних мотивах у творчості згаданих діячів, на їх боротьбі за дружбу народів. У рецензованій монографії українські революційні демократи постають як оригінальні мислителі, які у боротьбі з буржуазною і буржуазно-націоналістичною ідеологією висунули ряд цінних і глибоких ідей в галузі національного питання, зокрема про історичний характер національних форм, про майбутнє зближення і злиття націй, пріоритет соціального питання перед національним, а також про роль релігії, про класову природу патріотизму тощо. Автор доводить, що плідна теоретична діяльність ідеологів української революційної демократії з питань нації і національних відносин стала помітним внеском у розробку передовою суспільною думкою Росії і України періоду 40—90-х років XIX ст. революційної ідеології.

Особливо заслуговує на увагу здійснений автором аналіз відображення в ідеології української революційної демократії ідей пролетарського інтернаціоналізму. На багатому конкретному матеріалі показано, що І. Франко, М. Павлик, Леся Українка та ін. поділяли ідею інтернаціональної солідарності пролетаріату, прагнули застосувати принципи пролетарського інтернаціоналізму до завдання згуртування всіх трудящих у боротьбі проти капіталістичного гніту.

Своє дослідження С. М. Возняк завершує висвітленням поглядів українських революційних демократів про співвідношення національного та інтернаціонального в духовній культурі, показуючи інтернаціоналістське спрямування їхньої творчості.

Відзначимо, що праця С. М. Возняка має і певні недоліки. Так, коли читаєш перший розділ монографії, де автор розглядає боротьбу «двох концепцій нації» на Україні в останній чверті XIX — на початку XX ст. — буржуазно-націоналістичну і революційно-демократичну, створюється враження, що протиставленням двох концепцій вичерпувалася ідейна боротьба на Україні з національного питання. Проте у цей час тут поширювалися ще й слов'янофільські і народницькі погляди щодо розуміння нації. А найголовніше: наприкінці XIX — на початку XX ст. на Україні, як і загалом у Росії, вже утверджувався марксистський підхід до національного питання і шляхів його розв'язання. Шкода, що ці питання значною мірою випали з поля зору автора.

Однак, незважаючи на згадані хибні, праця С. М. Возняка — помітне явище у вивченні історії розвитку вітчизняної філософії. Це перше монографічне дослідження, в якому здійснено узагальнюючий концептуальний аналіз ідейної спадщини українських революційних демократів XIX — XX ст. з питань нації та національних відносин. Вчені, викладачі, пропагандисти знайдуть у ньому багатий матеріал для теоретичного аналізу політико-виховної роботи, для інтернаціонального виховання трудящих.

В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО

ГУМАНІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КЛАСИЧНОЇ ХУДОЖНОЇ СПАДЩИНИ

У духовному житті суспільства розвинутого соціалізму дедалі більшу роль відіграє художня культура, яка містить у собі поряд з досягненнями сучасного мистецтва і художню класику.

Розквіт соціалістичної багатонаціональної культури передбачає продовження і розвиток прогресивних традицій, інтенсивний обмін духовними цінностями, створення всіма націями і народностями нашої країни. Це актуалізує проблему художньої спадкоємності, бережливого ставлення до здобутків минулого. А зберігати духовну спадщину — це значить постійно засвоювати її з позицій сьогодення, доносити до широких народних мас з метою розвитку духовних запитів трудящих. Політика КПРС і Радянської держави, заснована на марксистсько-ленінському вченні про культуру, відзначається дбайливим ставленням до «золотого фонду» художньої класики, активним використанням його в комуністичному вихованні народу.

Дослідження художньої класики як чинника комуністичного виховання і становлять головну мету рецензованої книжки*. Зауважимо, що ця проблема розглядається як об'єкт спеціального філософського дослідження, яке передбачає узагальнення з позицій марксистсько-ленінської теорії культури даних сучасного мистецтвознавства, соціології культури і соціальної психології.

Монографія також містить думки автора з деяких актуальних дискусійних питань. Зокрема, дискусійним лишається в сучасній естетиці поняття «класичне мистецтво». Що саме вважати «класикою», якими «параметрами» потрібно користуватися для залічення того чи іншого твору до класичного фонду? Автор наголошує на історичності поняття «художня класика», зміст якого виявляється залежним від якісного аналізу сучасної художньої творчості, від становища мистецтва в системі культури (див. с. 19—22). Для марксистсько-ленінської естетики «класичне» не означає тільки «зразкове» в розумінні досконалої «технологічної» схеми. Історичний розвиток суспільства впливає не лише на творчість митців, але й на характер сприймання мистецтва минулого. Спроби канонізувати той чи інший художній стиль, абсолютизувати його роль перетворюють стиль на догму, призводять до порожньої стилізації, занепаду творчості й безплідної повторюваності у мистецтві.

Автор пропонує вживати термін «класичне» як визначення вершинних досягнень того чи іншого жанру, стилю, художнього напрямку. Класика — це твори, які з найбільшою виразністю відобразили актуальні соціальні, духовні проблеми свого часу, конкретної епохи і саме тому здатні вийти за межі свого часу, стати осно-

вою нових інтерпретацій, нових прочитань. Загальнолюдське значення класичних творів пов'язане не стільки з їх формою, скільки з їх змістом, моральним пафосом, вірою в здатність людини досягти соціальної справедливості. Тому для соціологічної художньої культури класика є не тільки школою професіоналізму і мистецької майстерності.

У праці наголошується, що сучасне ставлення до класичного мистецтва передбачає насамперед класовий, партійний підхід до явищ минулого, розгляд явищ в їх широкому культурному контексті, кризь призму сучасної ідеологічної боротьби.

Важливе місце в монографії відводиться висвітленню величезних можливостей, які створює соціалізм для піднесення рівня духовного життя народних мас, показу втілення ленінської програми соціалістичної культурної революції, яка означає не лише перетворення в системі освіти і розподілі культурних цінностей, не тільки залучення широких народних мас до досягнень культури, а й активну участь трудящих в культурному будівництві. Автор тримає у центрі уваги, так би мовити, не предметний бік художньої класики, не її речове втілення, а ту фундаментальну основу художньої культури, без освоєння якої неможлива справжня актуалізація класики, її реальне входження в сучасність.

Цікаві сторінки монографії присвячено доведенню цінності «власного виконавського досвіду публіки» для адекватного сприймання не лише музичної і театральної класики, а й сучасних творів кіномистецтва, художніх телефільмів. Не обминаються й складності, що виникають при популяризації класичного мистецтва, зокрема, виявляються нетривіальними висновки автора про особливості «музейного» і «репродукційного» сприймання образотворчого мистецтва (с. 117—137, 159—160 та ін.).

Відомо, що однією з актуальних проблем естетики в наші дні є взаємозв'язок розвитку художньої культури з сучасною науково-технічною революцією. Саме зі впливом НТР на суспільне життя пов'язані численні спекуляції буржуазних культурологів, які намагаються дією НТР пояснити і виправдати будь-які хворобливі явища і реакційні тенденції в капіталістичній культурі. Всебічний аналіз взаємодії НТР і мистецтва з позицій марксистсько-ленінізму дає переконливий матеріал для викриття і спростування цих апологетичних побудов. Рецензована монографія продовжує попередні дослідження відділу естетики Інституту філософії АН УРСР [в тому числі — колективної монографії «Сучасна НТР і мистецтво» (К., Наук. думка, 1975), відзначеної республіканською премією ім. Д. З. Мануїльського]. У цих дослідженнях і у згаданій книжці переконливо показано, що роль за-

* Яранцева Н. А. Художественная классика в культуре социалистического общества. — Киев: Наук. думка, 1982. — 175 с.

совів масової інформації в культурі визначається в кінцевому підсумку соціальними умовами. Якщо в соціалістичному суспільстві засоби масових комунікацій виступають одним із дійових чинників розвитку особи, важливою передумовою збагачення духовної культури, то за капіталізму вони є знаряддям ідеологічного тиску на маси, маніпуляції свідомістю і поведінкою людини.

Розглядаючи нові технічні засоби тиражування і трансляції художніх творів як могутній засіб актуалізації ідейного впливу класичного мистецтва, автор підкреслює водночас немінучу цінність творчої самобутності сучасного мистця — інтерпретатора і велику моральну відповідальність, що її покладає на виконавця сам факт звернення до класики. Це стосується будь-яких форм залучення класичної спадщини до сучасної художньої творчості.

Неодмінною умовою збереження художньої спадщини є розвиток культури художнього сприйняття. Адже цінності духовної культури потребують постійної діяльності по включенню їх змісту в сучасне життя. Автор правильно наголошує на нерозривному зв'язку культури сприймання і виконавської культури і їх значення не лише для музичного мистецтва, а й для суспільного буття художньої літератури. Справжнє освоєння літературної класики неможливе поза вихованням навичок спілкування з книгою, здатності цінувати красу слова, ясність і влучність письменницької думки.

У нашому ставленні до класичного мистецтва визначальне методологічне значення має думка В. І. Леніна, який писав про Л. Толстого: «...в його спадщині є те, що не відійшло в минуле, що належить майбутньому. Цю спадщину бере і над цією спадщиною працює російський пролетаріат»¹.

Реальний гуманізм соціалістичного суспільства дає можливість найповніше освоїти гуманістичний потенціал художньої

спадщини минулого. Практика цього освоєння потребує від науковців, а серед них і естетиків, глибокого вивчення процесів переходу творів мистецтва зі сфери потенціального культурного фонду до сфери активного функціонування культури, а також наукового обґрунтування рекомендацій щодо використання художньої класики в комуністичному вихованні трудящих. Цій суспільній потребі значною мірою відповідає рецензована праця.

Разом з тим монографія не позбавлена і певних недоліків. Зокрема, не всі порушені питання розглянуті в ній з однаковою повнотою. Насамперед це стосується специфіки виявлення культурної спадковості саме в сфері мистецтва — порівняно з наукою, технікою та іншими різновидами діяльності, в яких спадковості виявляється. На наш погляд, треба було докладніше висвітлити і роль художньої самодіяльності як засобу включення класичних творів в актуально діючу сферу мистецтва. Автор лише побіжно згадає про це на с. 162—163, тоді як звернення до наявних соціологічних досліджень дало б можливість зробити цікаві висновки про цей важливий засіб освоєння класики.

У порівняно невеликій монографії окреслено досить широке коло теоретичних проблем, пов'язаних з актуалізацією естетично-виховної ролі класичної спадщини. Однак не всі вони у книжці знайшли вичерпне висвітлення. Особливо це стосується останнього розділу, який створює враження певної незавершеності.

Проте наявні хибні не знижують загальної цінності праці. Автор безперечно досягає поставленої мети — монографія привертає увагу читача до актуальних питань освоєння гуманістичних традицій класичного мистецтва, їх використання в справі комуністичного виховання трудящих.

На нашу думку, книжка стане у нагоді не лише науковим працівникам, викладачам, студентам, а й тим, хто бере участь у пропаганді класичного мистецтва, естетичному вихованні радянських людей.

Л. М. ГОЛУБНИЧА

¹ Ленін В. І. Л. М. Толстой.— Повне зібр. творів, т. 20, с. 21.

КРИТИКА В СИСТЕМІ ЕСТЕТИКИ

В останнє десятиріччя значно активізувалося вивчення специфіки і функцій літературно-художньої критики, її співвіднесеності з мистецтвознавчими дисциплінами та художньою творчістю. Вийшли друком також низка статей, окремі монографії, в яких природа літературно-художньої критики з'ясується в складних взаємозв'язках із естетикою. Назвемо тільки одну з них — дослідження Р. Т. Гром'яка «Естетика і критика» (К., Мистецтво, 1975), де критика у зв'язавленні з естетикою розглядалася як відмінна форма есте-

тичного освоєння дійсності, як теорія іншого порядку, ніж естетика.

Такий підхід дав можливість Р. Т. Гром'яку вирізнити найголовніші риси критики як соціальної діяльності, але лишлося відкритим питання про місце критики в естетичній системі, хоча воно й ставилося. Ця проблема має особливу складність, оскільки ще багато незрозумілого в самій систематизації естетики — в упорядкуванні її понять, принципів, законів, теорій і в установленні їх субординації та координації.

Продуктивну спробу такої систематизації пропонують Л. О. Зеленов і Г. І. Куликов *. Трактуючи естетику максимально широко, на відміну від інших існуючих позицій розуміння її предмета, автори дослідження аргументовано виділяють головне поняття — «естетична діяльність» — для означення предметної галузі естетики як науки. Справді, поняття «естетична діяльність» видається найвіддалішим порівняно з «естетичним освоєнням», «естетичним відображенням», «естетичним пізнанням», «естетичною культурою», «естетичним відношенням», оскільки дозволяє: а) відобразити як субстанціональну, так і атрибутивну форму існування естетичної діяльності (тобто і власне художню, і художньо-утилітарну діяльність); б) враховувати два кардинальні процеси естетичного життя суспільства — естетичне виробництво і естетичне сприйняття («споживання»); в) включити в предмет естетичного дослідження всі компоненти діяльності (суб'єкт, об'єкт, засоби, процеси і результати).

Визначаючи на цій основі систему естетики, Л. О. Зеленов і Г. І. Куликов виділяють в її складі три підсистеми: первинну естетичну субективізацію, естетичну об'єктивізацію і вторинну естетичну субективізацію. Далі вказується на наявність в кожній з підсистем трьох груп структурних вузлів — пасивних компонентів діяльності, активних компонентів діяльності і продуктів діяльності. Запропонована схема (діахронічна структура) відображає реальний процес естетичної діяльності, причому не тільки в її власне художньому, але й у позахудожньому вираженні, оскільки аналіз фіксує тут явище ізоморфізму. Автори визначають також синхронічну структуру естетичної діяльності, виділивши вісім основних монометастів і встановивши відповідність їх із всіма різновидами утилітарно-художньої діяльності (тобто рядоположність художньої і утилітарно-художньої діяльності).

Розглянувши методи і закони естетики, Л. О. Зеленов і Г. І. Куликов пропонують підсумки, важливі для дальшого розгляду художньої критики як естетичної діяльності. «Естетика є, по суті, теоретичною наукою, яка досліджує естетичну діяльність, але її положення, закони, висновки, категорії трансформуються в принципи діяльності художника, критика або публіки» (с. 49). Таким чином фіксується обернена теорія в метод, принципи діяльності постають суб'єктивним вираженням і методологічним застосуванням законів даного різновиду діяльності, методологічно трансформованими законами.

Цілком логічно під цим кутом зору системи естетики принципи діяльності, як діалектика активного відношення людини до дійсності, спонукав авторів рецензованої книжки до розгляду методологічних і тео-

ретичних проблем художньої критики. Адже, як довів свого часу Р. Т. Гром'як, природу критики визначає не категорія свідомості, а категорія діяльності.

Л. О. Зеленов і Г. І. Куликов у своїй системі естетики визначили місце художньої критики. В діахронічній структурі вона ґрунтується на вторинній естетичній субективізації, а в синхронічній належить до утилітарно-художньої діяльності як симбіоз художнього і оцінно-критичного значення» (с. 36). У цих зв'язках помічено реальні закономірності — справді, художня критика виростає на естетичному сприйнятті як вторинній субективізації художнього значущого об'єкта співвідноситься з утилітарно-художньою діяльністю. Але ці два «параметри» не давали авторам можливості визначити природу літературно-художньої критики, оскільки самі вони («параметри») не «фіксували» належності її чи до науково-теоретичної чи до художньої діяльності. Л. О. Зеленов і Г. І. Куликов знімають цю давню антиномію критики, справедливо вказуючи, що, крім цих двох, існує ще один, третій специфічний різновид діяльності, і називають його критичним. Щоправда, виділений акцент на діїсно-орієнтаційному характері критики певною мірою затушовує те, що цей аспект є лише атрибутивною, а не конститутивною ознакою третього різновиду діяльності. Очевидно, продуктивніше розглядати цю проблему, враховуючи психологічну класифікацію різновидів мислення (і відповідно — форм діяльності) — теоретико-наукове, художнє і практичне (або як його підвид стосовно художньої критики — комунікативно-прагматичне). Акцентація ж тільки на діїсно-орієнтаційному моменті призвела до виділення Л. О. Зеленовим і Г. І. Куликовим особливої, третьої форми — критичної, що неправомірно з погляду єдності мислення і діяльності. Розуміння естетичної, зокрема художньої, критики як одного з родів критичної діяльності (поряд із «виробничою критикою», «соціально-управлінською критикою», «науковою критикою», «педагогічною критикою», «медичною критикою», «спортивною критикою» — загалом цей ряд безконечний; якщо є спортивна критика, то чому б не виділити «правову» та ін.?) ґрунтується на недооцінюванні чи навіть ігноруванні важливого, феноменального моменту — художня критика на відміну від інших різновидів критичної діяльності чинна лише на основі попереднього естетичного сприйняття, переживання. «Якщо твір не робить на дослідника художнього впливу, як же він може досліджувати цей твір в його художній якості? Здатність викликати художній вплив — конститутивна ознака твору мистецтва і, строго кажучи, єдина конститутивна ознака. Щоб визначити характер будь-якого нехудожнього тексту, досить знати мову, якою він написаний. Щоб зробити висновок про художність тексту, треба ще відчутти викликаний нею специфічний ефект», — точно визначає важливість цього моменту С. В. Ломінад-

* Зеленов Л. А., Куликов Г. И. Методологические проблемы эстетики. — М.: Высшая школа, 1982. — 176 с.

зе («Вопросы литературы», 1979, № 8, с. 139).

Саме це, до речі, сприйняє також відмінність критики від публіцистики, на що правильно вказують Л. О. Зеленов і Г. І. Куликов: «Не треба ототожнювати художню критику з публіцистикою і журналістською діяльністю, які можуть брати за безпосередній предмет аналізу, розмови, осмислення самі явища життя безвідносно до їх відображення в мистецтві» (с. 122). Але ж розчинення художньої критики в родовому понятті критичної діяльності так само, за тією ж логікою, неправомірне.

Позаестетична критична діяльність є однією з форм практичної діяльності, її можна співвідносити із літературно-художньою критикою, лише розуміючи їх як видові поняття, що для них спільним родовим виступає практичне мислення. Ціннісно-орієнтаційний аспект художньої критики не тотожний ціннісно-орієнтаційному аспекту, скажімо, виробничій чи медичній діяльності — вони формуються довкола відмінних конститутивних ознак.

Безперечно, що ця своєрідна аберация виникла у авторів рецензованого видання мимохіть. Вони неодноразово підкреслюють важливість естетичних почуттів в акті художньо-критичного поцінування: «Критика виростає із сприйняття» (с. 125), якщо критик «оцінює дійсність, то тільки актуалізовану силою мистецтва» (с. 136) і т. д.

Але, як би там не було, загальна концепція, викладена Л. О. Зеленовим і Г. І. Куликовим, через недотримання закону єдності мислення і діяльності, спонукає до недооцінювання саме естетичного сприйняття як конститутивної ознаки художньої критики. Автори цілком доказові в твердженні, що вона є специфічним комплексним утворенням і що «неправомірні будь-які однозначні уявлення і визначення критики: а) художня критика — це форма сприйняття її оцінки; б) критика — це частина, різновид наук про ми-

стецтво; в) критика — це різновид художньої творчості; г) критика — це особливий художник» (с. 137). Але таке розуміння виявляється плідним не через співвіднесення художньої критики із позаестетичною діяльністю, а через розгляд її відповідно до належності до одного із різновидів людського мислення.

Проте концепція авторів є помітним зрушенням як в осмисленні системи естетики, місця в ній художньої критики, так і у визначенні специфічної основи цього різновиду естетичної діяльності. Це виявилось і в проблемі виділення функцій художньої критики: сутісної, яка полягає в оцінюванні художніх якостей, і тих функцій, що постають як змістовне розгортання сутності, — репрезентативна, аналітична, нормативна і прогностична.

Це благодатне підґрунтя створення всебічної критичної метатеорії. Крім того, рецензована праця містить ще значну кількість, сказати б, побічних цікавих і важливих спостережень і узагальнень. Особливу увагу привертають у синхронічній структурі естетичної діяльності чітко позначені тонкі, діалектичні переходи між задумом художнього твору і його втіленням. Автори не просто констатують важливість, незмінність формуючого задуму, своєрідного «духовного зачаття» (М. Арнаутов), повнокровність якого вже повною мірою визначає якість майбутнього художнього твору, але й присутньо уточнюють розуміння діалектики взаємозв'язку форми й змісту, задуму і втілення: «Художник втілює не зміст, а задум, і не у формі, а в художніх матеріалах» (с. 68). Таке спростування усталених уявлень, які широко побутують у критиці, та й у мистецтвознавстві, дозволяє серйозні теоретичні висновки Л. О. Зеленова і Г. І. Куликова перенести на розв'язання й актуальних завдань, що на практиці сприятиме збільшенню місткості й уточненню категоріального апарата сучасної критики.

В. С. БРЮХОВЕЦЬКИЙ

СТАНОВЛЕННЯ СВІДОМО-ДІАЛЕКТИЧНОГО ПРИРОДОЗНАВСТВА ЯК ОБ'ЄКТ КОМПЛЕКСНОГО МЕТОДОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Нині в розвитку природничонаукового пізнання особливою актуальністю набуває аналіз генезису методологічних принципів, нормативів і ідеалів осмислення конкретно-наукових фактів. Адже від правильного методологічного підходу до інтерпретації даних експериментальної практики наукових досліджень залежить не тільки прогрес пізнання у певній сфері, а й зв'язок його світоглядних орієнтирів з більш загальними ціннісно-регулятивними компонентами духовної діяльності люди-

ни. Причому, як свідчить досвід історичного розвитку людського пізнання, науки, починаючи від їх найстародавніших форм, далеко не завжди творцями наукових систем усвідомлюється евристична значущість тих принципів і нормативів, які відіграють організаційну роль в осмисленні наукової емпірії. Рецензована книжка *

* Лук'янов А. Т. От натурфилософии к сознательно-диалектической естествознанию. — Киев, 1981. — 190 с.

якраз ставить у центр розгляду історичний перехід від натурфілософії, до теоретичного природознавства, що розвивається на основі свідомого застосування матеріалістичної діалектики. Цьому питанню значну увагу приділяв Ф. Енгельс, який 1885 року писав: «Натурфілософія перебувають в такому ж відношенні до свідомо-діалектичного природознавства, в якому утопісти перебувають до сучасного комунізму»¹.

Дослідження, здійснене у монографії, проливає світло на багатоплановість змісту поняття «свідомо-діалектичне природознавство». Це поняття виступає як антипод натурфілософії, результат її зняття, як вищий рівень історичного прогресу теоретичного природознавства, вияв синтезу філософії і теорії природничонаукового пізнання.

Автор починає з розгляду методологічних принципів дослідження: конкретно-історичного, партійно-класового підходу, можливості її необхідності їх застосування до вивчення розвитку природознавства. Згідно з цими принципами у монографії дається порівняльно-історичний аналіз основних етапів історії натурфілософії, розкривається ідейний зміст марксистської оцінки її історичного значення; зачіпаються питання, що виникли у зв'язку з подоланням натурфілософії і появою теоретичного природознавства. А. Т. Лук'янов показує, як у ході всебічного аналізу суперечності, що виникла в середині ХІХ ст. між діалектичним змістом природничонаукових відкриттів і панівним серед природознавців метафізичним методом їх пізнання, Ф. Енгельс створив концепцію історичного переходу до свідомо-діалектичного природознавства.

Завершується книжка аналізом особливостей нинішньої стадії переходу до свідомо-діалектичного природознавства і критикою ідеалістичних концепцій сучасної буржуазної методології науки.

Отже, основні розділи згаданої монографії відтворюють історичний процес розвитку філософії і природознавства, становлення їхньої єдності. Це надає їй цільності й логічної закінченості.

Великий інтерес для філософів, природознавців, а також істориків науки становить висвітлення органічного зв'язку розвитку природознавства з ходом всесвітньої історії, шляхів зміцнення і дальшого розвитку ленінського союзу філософії і природознавства на сучасній стадії переходу до свідомо-діалектичного пізнання природи. «Між сучасним комунізмом і свідомо-діалектичним природознавством,— лише в цьому зв'язку автор,— існує внутрішній, глибокий сутнісний зв'язок. Історичне формування свідомо-діалектичного природознавства може завершитися на основі успішної революційно-практичної реалізації наукового комунізму і активної участі в цьому процесі суб'єкта природничонаукового пізнання» (с. 180).

Праці притаманна широта заміслу і

багатоплановість його реалізації: у ній автор звертається до даних історії філософії і природознавства у зв'язку з історією людського суспільства, методології науки, теорією і практикою сучасного комунізму, історико-партійної науки, вивчення філософських питань природознавства, наукознавства. Весь цей аналіз підпорядкований головній меті: дослідженню формування передпосилки свідомо-діалектичного природознавства.

Розглядувана у монографії методологічна концепція становлення свідомо-діалектичного природознавства застосована до історії природознавства загалом. На методологічну спрямованість дослідження вказує таке положення: «успішне розв'язання питання про взаємовідношення філософії і науки не може бути досягнуте поза вивченням історичного процесу формування свідомо-діалектичного як природознавства, так і суспільствознавства». При цьому «взаємовідношення філософії і науки: завжди є конкретно-історичним» (с. 181). Загалом запропонований автором підхід є досить продуктивним і заслуговує на позитивну оцінку.

Рецензована праця не позбавлена окремих огривів. Такими, на наш погляд, є недостатнє звернення автора до внутрішніх діалектичних проблем, що зачіпають основи сучасного природознавства. Історичний підхід до становлення свідомо-діалектичного природознавства не звільнює дослідника від потреби порівняльного аналізу логіко-методологічних особливостей і проблем здійснення цього процесу в наш час на відміну від минулого. Шлях до свідомо-діалектичного природознавства лежить через усвідомлення і аналіз діалектичної природи теоретичних колізій сучасного природничонаукового пізнання, і їх спеціальний розгляд надав би вагомійшій обґрунтованості загалом правдивим висновкам автора.

У монографії автор не враховує того, що до терміна «теоретичне природознавство» нині ставляться вищі вимоги порівняно з епохою класичного природознавства. Взагалі кажучи, сьогодні цей термін тлумачать багато в чому по-іншому. Теоретична біологія, наприклад, ще не склалася і навіть висловлюються сумніви, чи можлива у принципі її побудова. Те, що могло в ХІХ ст. видаватися цілком досягнутим в недалекому майбутньому,— побудова єдиної науки, єдиної теоретичної композиції природознавства та ін.— сьогодні викликає дискусії. У книзі слід було б яскравіше відтінити, сучасну пізнавальну й методологічну ситуацію в науці.

Загалом же, праця А. Т. Лук'янова «Від натурфілософії до свідомо-діалектичного природознавства» робить помітний внесок у дослідження історії становлення діалектико-матеріалістичної методології природничонаукового пізнання, ліквідуючи, зокрема, істотну прогалину у вивченні закономірностей переходу від натурфілософії до свідомо-діалектичного природознавства.

О. О. МАМАЛІН, І. З. ЦЕХМІСТРО

¹ Енгельс Ф. Анти-Дюринг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 12.

ЯКІВ СЕМЕНОВИЧ БЛУДОВ

Пішов з життя один із найстаріших учених України, учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, член КПРС з 1917 року, Заслужений працівник вищої школи УРСР, професор Харківського державного університету Яків Семенович Блудов.

Я. С. Блудов народився в 1897 р. в селі Ново-Краснянка Куп'янського повіту Харківської губернії. З 1915 р. він бере участь в революційній боротьбі. В 1917 р. був прийнятий в ряди партії більшовиків. Працював секретарем Сватівського військово-революційного комітету й штабу Червоної Гвардії. Брав активну участь в громадянській війні. Після встановлення на Україні Радянської влади Яків Семенович працював у Сватівському волосному і Куп'янському повітовому комітетах Комуністичної партії більшовиків України. З 1923 р. Я. С. Блудов навчається в Харківському комуністичному університеті ім. Артема, а згодом на філософському відділенні аспірантури Українського інституту марксизму-ленінізму. З 1929 р. він — ректор Харківського інституту народної освіти.

З Харківським державним університетом пов'язана найбільш плідна науково-дослідницька і педагогічна діяльність Я. С. Блудова. З 1933 по 1934 рік він — ректор університету, де протягом багатьох років очолював також кафедру діалектичного й історичного матеріалізму.

Перу Я. С. Блудова належить близько 100 книг, брошур, статей з актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії, а саме: аналіз класів і класових відносин за соціалізму, розробка категорій матеріалістичної діалектики, питань розвитку марксистської філософської думки на Україні та багатьох інших. Широко відомі спогади Я. С. Блудова про визначних діячів Комуністичної партії, Радянської держави, його виступи, присвячені вихованню молоді на революційних традиціях. Під керівництвом Якова Семеновича підготовлено близько 30 докторських і кандидатських дисертацій.

Я. С. Блудов проводив велику громадську роботу. Його було обрано делегатом XXIV з'їзду Компартії України. Заслуги Я. С. Блудова високо оцінені Комуністичною партією і Радянською державою: він нагороджений орденом Леніна, багатьма медалями.

Світла пам'ять про Якова Семеновича Блудова, вірного сина Комуністичної партії, завжди буде в наших серцях.

ГРУПА ТОВАРИШІВ

Наші автори

- АНУФРІЄВА**
Рима Андріївна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- БОЙЧЕНКО**
Іван Васильович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, редактор відділу історичного матеріалізму редакції журналу «Філософська думка»
- ГОРСЬКИЙ**
Вілен Сергійович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЗАІЧЕНКО**
Георгій Антонович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії і наукового комунізму Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту
- ДЕПЕНЧУК**
Лариса Петрівна — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту історії АН УРСР
- ЗВІГЛЯНИЧ**
Володимир Олександрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, редактор відділу діалектичного матеріалізму редакції журналу «Філософська думка»
- ДЕНИСОВ**
Володимир Вікторович — доктор філософських наук, завідуючий сектором методологічних проблем суспільствознавства Інституту філософії АН СРСР
- КОЗЛОВА**
Наталія Микитівна — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР
- ЛИПА**
Олена Яківна — викладач Івано-Франківського медичного інституту
- НАРСЬКИЙ**
Ігор Сергійович — доктор філософських наук, професор Інституту суспільних наук при ЦК КПРС
- СЕМКЕ**
Ніна Миколаївна — асистент Харківського політехнічного інституту ім. В. І. Леніна
- СМИРНОВА**
Наталія Василівна — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- СОХАНЬ**
Лідія Василівна — доктор філософських наук, професор, завідувача відділом філософських питань соціальної психології Інституту філософії АН УРСР
- СЬОМУШКІН**
Анатолій Васильович — кандидат філософських наук, доцент Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**, **В. Л. ВАСИЛЕНКО**, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО**, **В. В. КОСОЛАПОВ**, **В. І. КУЦЕНКО**, **І. Ф. НАДОЛЬНИЙ**, **О. С. ОНИЩЕНКО**, **М. О. ПАРНЮК**, **М. В. ПОПОВИЧ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ**, **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**

Відповідальний секретар редакції **Я. Б. ПОПОВА**

Адреса редакції: 252001 Київ, вул. Героїв Революції, 4.

Телефони: 29 38 78, 29 48 55.

Художній редактор **Б. В. Сушко**

Технічний редактор **Л. М. Кравченко**

Коректор **З. І. Соколинська**

Здано до набору 05.03.84. Підп. до друку 27.04.84. БФ 06043. Формат 70x108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,70. Обл.-вид. арк. 12,82. Тираж 1200 пр. Зам. 0-29.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкинга», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 3, МАЙ—ИЮНЬ, 1984. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев Революции, 4. Журнальное производство РПО «Поллиграфкинга», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.